

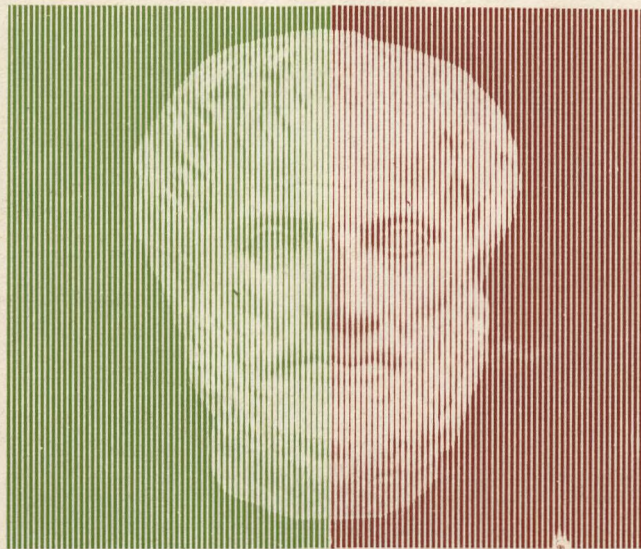
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τά μαθηματικά είναι πραγματικά
γιά τόσο λίγους;

«... ιδιαίτερα
τῆς ΕΑΜογενοῦς»

Ἐπί τῆν
«Αἰολία»
στῆς «Σημειώσεις
γιά μιὰ
ἐβδομάδα»
τοῦ Γιώργου
Σεφέρη

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
πολιτικοὶ θεσμοί, φυσικὴ φιλοσοφία

Τάσου Ἀνθουλιᾶ, Τά μαθηματικά είναι πραγματικά γιά τόσο λίγους; Χρήστου Ἡλιόπουλου, Τό ἕκτακτο συνέδριο τῆς ΓΣΕΕ, Ἄννας Δαμιανίδη, Ὁ θερμός μήνας τῆς Θεσσαλονίκης • Κώστα Ζουράρη, «...Ιδιαίτερα τῆς ΕΑΜογενοῦς», • Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, Τό οἰκολογικό κίνημα στή Δ. Γερμανία, Πέτρου Πιζάνια, Ἡ γαλλικὴ Ἀριστερά: ἀδιέξοδα καὶ ἀντιφάσεις • Γιώργη Γιατρομανωλάκη, Ἀπό τῆν «Αἰολία» στῆς «Σημειώσεις γιά μιὰ ἑβδομάδα» τοῦ Γιώργου Σεφέρη, • Παντελῆ Νικητόπουλου, Τά ἐκπαιδευτικά προβλήματα τῶν Ἑλληνόπουλων στή Δυτ. Γερμανία • Δημήτρη Θ. Τσάτσου, Γιά τῆν καταγωγή τῶν Θεσμών, Εὐτύχη Μπιτσάκη, Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, Βασίλη Κάλφα, Ἡ σχολή τῆς Φραγκφούρτης • Ἄγγελου Ἐλεφάντη, «Καπετάν Μπουκουβάλας. Τό ἀντάρτικο Ἴππικό τῆς Θεσσαλίας» τοῦ Ἀλέξη Σεβαστάκη, Γιώργου Καρρά, «Οἱ ρίζες τοῦ Εὐρωκομμουνισμοῦ» τοῦ Βασίλη Νεφελούδη • Βιβλιοκριτικὰ σημειώματα, Νέα Βιβλία, Περιοδικά.

Μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεῦχος 22 • Νοέμβριος 1978 • 60 δρχ.

ο πολιτης

μηνιαία επίθεώρηση Νοέμβριος 1978, 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Τάσος Άνθουλιᾶς,	Τά μαθηματικά είναι πραγματικά γιά τόσο λίγους; 2
Άννα Δαμιανίδη	Ο θερμός μήνας τῆς Θεσσαλονίκης 6
Χρήστος Ἡλιόπουλος	Τό ἕκτακτο συνέδριο τῆς ΓΣΕΕ 10
Κώστας Ζουράρης	«... ἰδιαίτερα τῆς ΕΑΜογενοῦς» 14
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος	Τό οἰκολογικό κίνημα στή Δυτ. Γερμανία 20
Πέτρος Πιζάνιας	Ἡ γαλλική Ἄριστερά: ἀδιέξοδα καί ἀντιφάσεις 22
Γιώργης Γιατρομανωλάκης	Ἡ γονιμότητα μιᾶς σύνθεσης: ἀπό τήν «Αἰολία» στίς «Σημειώσεις γιά μιᾶ ἐβδομάδα» τοῦ Γιώργου Σεφέρη 26
Παντελής Νικητόπουλος	Τά ἐκπαιδευτικά προβλήματα τῶν Ἑληνόπουλων στή Δ. Γερμανία 33
Δημήτρης Θ. Τσάτσος	Γιά τήν καταγωγή τῶν θεσμῶν 39
Εὐτύχης Μπισάκης	Ἡ φυσική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη 46
Βασίλης Κάλφας	Διαμόρφωση καί ἐξέλιξη τῆς κριτικῆς θεωρίας τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης 56
Ἄγγελος Ἐλεφάντης	«Καπετάν Μπουκουβάλας: Τό ἀντάρτικο Ἴππικό τῆς Θεσσαλίας» τοῦ Ἀλέξη Σεβαστάκη 67
Γιώργος Καρρᾶς	«Οἱ ρίζες τοῦ Εὐρωκομμουνισμοῦ» τοῦ Βασίλη Νεφελοῦδη 70
Ἄγγ. Ἐλεφάντης	«Μιά παραλειπόμενη σελίδα ἀπό τήν ἱστορία τοῦ ΚΚΕ» τοῦ Δημ. Μιχαλίδη 71
.....	«Τά στρατόπεδα συγκέντρωσης Τρικάλων Λαρίσης, 1941-44» τοῦ Γ. Φλούντζη 73
.....	Ἐπανεκδίδεται ἡ προπολεμική «Κομμουνιστική Ἐπιθεώρηση»
Νέα Βιβλία, περιοδικά	74

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἑξάμηνη 300 δρχ., ἐτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἑξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἑξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 900 ■ Γιά Ὄργανισμούς, Τράπεζες, Ἄνων Ἐταιρείες: ἑξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 1.000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ-ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ Γιά ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος Αθήνα

Ἐκδότης, «Σ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: Ἄγγελος Ἐλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: «Φωτοκυτόταρο ΕΠΕ» Βασ. Ἀλεξάνδρου 2 - Χίλτον, τηλ. 748314 ● Ἐκτύπωση, Ἄφοι Ρόμπολα ΕΠΕ, Τατοίου καί Μπιζανίου 3, Μεταμόρφωση Ἀττικῆς, τηλ. 2754328 ● Φωτογραφική ἐπιμέλεια, Ναπολέων Τζανέτος.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

Τά μαθηματικά είναι πραγματικά γιά τόσο λίγους;

Κάθε φθινόπωρο, μετά τις εισαγωγικές εξετάσεις γιά τις 'Ανώτατες Σχολές, αναζητώνται τό γενικό ενδιαφέρον (τύπου καί κοινού) γιά τις στατιστικές γύρω από τά αποτελέσματα τών εξετάσεων.

Είναι αλήθεια, βέβαια, πώς αυτές οί «δημοσιογραφικές» στατιστικές δέν δίνουν συνήθως τήν πραγματική εικόνα τής κατάστασης, γιατί δέν παίρνουν υπόψη τους όλα τά δεδομένα. Υπάρχουν όμως όρισμένα νούμερα πού, όπωσδήποτε, είναι τόσο συντριπτικά, ώστε δέν αφήνουν μεγάλα περιθώρια γιά αμφιβολίες. Τά νούμερα αυτά είναι τά ποσοστά άποτυχίας τών υποψηφίων του Πολυτεχνικού καί Φυσικομαθηματικού Κύκλου στα Μαθηματικά (Άλγεβρα, Γεωμετρία, Τριγωνομετρία).

Φυσικά, αυτά τά ποσοστά είναι επηρεασμένα από τή γενικότερη καθίζηση του επιπέδου τών αποφοίτων τής Μέσης Έκπαίδευσης στον τόπο μας τά τελευταία δέκα περίπου χρόνια – γεγονός πού κάποτε θά έπρεπε νά μās προβληματίσει σοβαρά γιά τά αίτια τον (έκπαιδευτικά, οικονομικά καί κοινωνικά) πέρα από δημαγωγικές συνθηματολογίες καί γενικότητες χωρίς περιεχόμενο, πού βοηθούν στην παραπέρα υποβάθμιση τών σπουδών. Άλλά είναι τόσο μεγαλύτερα από τά ποσοστά άποτυχίας στα υπόλοιπα μαθήματα, ώστε μπορεί κανείς νά τά εξετάσει χωριστά καί νά προσπαθήσει νά βρει τά αίτια αυτής τής διαφορās.

Η πρώτη άπάντηση πού έρχεται στή σκέψη μας είναι πώς τά Μαθηματικά είναι γιά τούς «λίγους», τούς «έξυπνους», αυτούς πού έχουν «μαθηματικό μυαλό».

Δυστυχώς, ή άπάντηση αυτή έχει βαθιές ρίζες στην κοινή γνώμη καί, πολλές φορές, ακούγεται ακόμη κι από «ειδικούς».

Άπό τή μιá μεριά, τά δυσάρεστα σχολικά διώματα κι από τήν άλλη ή παλιά, μονχλιασμένη πιά, εικόνα του σοφού, πού ή μεγαλοφυΐα του τον οδηγεί σε ανακαλύψεις άπρόσιτες στον κοινό νοϋ, συντελούν στή δημιουργία μιās ψεύτικης εντύπωσης τόσο γιά τά Μαθηματικά όσο καί γι' αυτούς πού ασχολούνται μέ τά Μαθηματικά.

Τόν Οκτώβριο του 77, ό τότε Υπουργός Παιδείας, σε συνέντευξη του σε εβδομαδιαίο περιοδικό, γιά νά δικαιολογήσει τήν τρομερή άποτυχία τών υποψηφίων γιά τά Α.Ε.Ι. στα Μαθηματικά, δήλωσε πώς αυτά είναι μόνο γιά λίγους. Καί, απ' όσο γνωρίζω, δέν υπήρξε καμιά αντίδραση ούτε από τήν κοινή γνώμη ούτε από τούς επιστήμονες εκείνους πού έχουν μιá ικανοποιητική γνώση τών Μαθηματικών.

Είναι όμως πραγματικά τά Μαθηματικά γιά τόσο λίγους;

Καί πρώτα-πρώτα τί είναι τά Μαθηματικά; Θά μπορούσαμε νά πούμε πώς τά Μαθηματικά είναι ταυτόχρονα ένα μέσο επικοινωνίας (μιá γλώσσα δηλαδή) καί ένα εργαλείο γιά τή μελέτη του περιβάλλοντος. Μέ τή βοήθεια τών Μαθηματικών ανακαλύπτουμε σχέσεις (τις σχέσεις πού υπάρχουν ανάμεσα στα πράγματα) καί τις εκφράζουμε μέ σύμβολα.¹

Παραδοσιακά, συνηθίσαμε νά χωρίζουμε τά Μαθηματικά σε διάφο-

Ή άποτυχία στην Άλγεβρα καί Γεωμετρία –

Τριγωνομετρία του Πολυτεχνικού Κύκλου εξακολουθεί νά παραμένει σε ύψηλά επίπεδα: 90% στην Άλγεβρα καί 80% στή Γεωμετρία – Τριγωνομετρία, σύμφωνα μέ στοιχεία του βαθμολογικού κέντρου.

Άναλυτικά:

Άλγεβρα επί 12.000 γραπτών: Συγκέντρωση βαθμολογία από 1 ως 5 τό 68,66%; από 6-9 τό 21,70%, από 10-12 τό 6,55%, από 13-16 τό 3,03% καί από 17-20 τό 0,69%.

Γεωμετρία – Τριγωνομετρία επί 4.000 γραπτών: Συγκέντρωση βαθμολογία από 1-5 τό 60,32%, από 6,9 τό 20,10%, από 10-12 τό 9,43%, από 13-16 τό 7,57%, από 17-20 τό 2,54%.

«ΤΑ ΝΕΑ» 9-9-78

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ρους κλάδους: 'Αριθμητική, 'Αλγεβρα, Εὐκλείδεια γεωμετρία, Τριγωνομετρία, 'Αναλυτική γεωμετρία, Διαφορικός λογισμός κ.λ.π.

'Ως ένα βαθμό, αυτοί οι κλάδοι αντιστοιχούν στην ανάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν, στή διαδοχική προσέγγιση δηλαδή τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τόν ἄνθρωπο.

Γιά παράδειγμα, ὅσο εἴμασταν περιορισμένοι στή μελέτη φυσικῶν φαινομένων πάνω στή γῆ, ἡ Εὐκλείδεια γεωμετρία ἦταν ἕνα ἐργαλεῖο ἱκανοποιητικό γιά τήν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν φαινομένων. "Όταν ὁμως θελήσαμε νά μελετήσουμε τό σύμπαν, χρειάστηκε νά τήν ξεπεράσουμε καί νά στηριχτοῦμε στή γεωμετρία τοῦ Ρίμαν.

'Ανάλογα, μποροῦμε νά δοῦμε τήν αντιστοιχία ἀνάμεσα στήν ἀνάπτυξη τῶν διαφόρων κλάδων τῶν Μαθηματικῶν καί στήν ἐξέλιξη τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἡ αντιστοιχία μαθηματικῶν καί φιλοσοφικῶν θεωριῶν στόν Λάμπνιτς καί στόν Ντεκάρτ.²

Βέβαια, ὀρισμένες φορές, μερικοί κλάδοι τῶν Μαθηματικῶν ἀναπτύσσονται ὑπερτροφικά, σπάζοντας τή σύνδεσή τους μέ τή μελέτη τοῦ περιβάλλοντος. Κλασικό παράδειγμα ἡ γεωμετρία τῶν 'Ιησουϊτῶν μοναχῶν. Μή μπορώντας νά ξεπεράσουν διαλεκτικά τά ὄρια τῆς Εὐκλείδειας γεωμετρίας (καί ἐπηρεασμένοι ἀπό τό ἰδεολογικό καί κοινωνικοοικονομικό τους πλαίσιο) μετέτρεψαν αὐτή τή γεωμετρία σέ μανιέρι γιά τή διερεύνηση σχέσεων πού δέν ἐξυπηρετοῦσαν καμιά ἀνάγκη. Δηλαδή ἡ ἀνακάλυψη γιά τήν ἀνακάλυψη.

Σέ καμιά ὁμως περίπτωση ἕνας κλάδος τῶν Μαθηματικῶν δέν εἶναι ξεκομμένος ἀπό τοὺς ἄλλους. Συνήθως ἡ μελέτη ἑνός φαινομένου ἀπαιτεῖ τή συνδυασμένη χρησιμοποίηση πολλῶν κλάδων. "Όσο μάλιστα βαθύτερη εἶναι αὐτή ἡ μελέτη, τόσο πιο πολύ τά Μαθηματικά παρουσιάζονται σάν ἕνα ἐργαλεῖο πού ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ἐνιαῖο σύνολο νόμων μέ ἐσωτερική συνοχή. Τά τελευταῖα 150 χρόνια, πού ἡ ἐξέλιξη τῶν Μαθηματικῶν (παράλληλα μέ τήν ἐξέλιξη ὄλων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν) εἶναι ραγδαία, κάθε νέο Μαθηματικό μοντέλο ἐρχεται νά ἐννοποιήσει τά προηγούμενα σέ μιά διαλεκτική σύνθεση.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τά παραπάνω, τά Μαθηματικά χρειάζονται σέ κάθε ἄνθρωπο στό βαθμό ἐκεῖνο πού τοῦ εἶναι ἀπαραίτητος γιά νά ἐπικοινωνήσῃ μέ τοὺς ἄλλους καί γιά νά προσεγγίσει τό περιβάλλον του. Φυσικά, οἱ ἀνάγκες ἐπικοινωνίας καί προσέγγισης τοῦ περιβάλλοντος ποικίλλουν ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο ἀνάλογα μέ τίς συνθήκες τῆς ζωῆς του (εἶδος ἐργασίας, βαθμός καί εἶδος συμμετοχῆς στά κοινά, επίπεδο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας μέσα στήν ὁποία ζεῖ).

'Επομένως, τό ἐρώτημα ἂν τά Μαθηματικά εἶναι γιά λίγους ἢ πολλούς, ἀπό τή σκοπιά τῆς χρησιμότητάς τους, δέν ἔχει νόημα, γιατί τό πραγματικό ἐρώτημα εἶναι ποῖο ἐπίπεδο προσέγγισης τῶν Μαθηματι-

1. Nuffield Mathematics project, Κάνω καί καταλαβαίνω, 'Εκδόσεις Χελιδόνη, Θεσσαλονίκη 1977.

2. Γ. Μουρέλος, 'Η ἔννοια τοῦ προτύπου στή Φιλοσοφία καί στήν 'Επιστήμη, 'Ανάτυπο ἀπό τά «Χρονικά» τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κῶν εἶναι ἀπαραίτητο στό κάθε συγκεκριμένο ἄτομο. Ἄφοῦ ἀπαντή-
σουμε στό τελευταῖο αὐτό ἐρώτημα, τότε μόνο μπορούμε νά διερωτη-
θοῦμε ἂν τό συγκεκριμένο ἄτομο εἶναι ἰκανό νά κατανοήσει τά Μαθη-
ματικά στό επίπεδο ἐκεῖνο πού τοῦ εἶναι ἀναγκαῖο.

Ἄς δοῦμε τώρα τί ἄτομα ἐπιδιώκει νά διαμορφώσει ἡ ἐλληνική ἐκ-
παίδευση (πρωτοβάθμια καί δευτεροβάθμια) μέ τή διδασκαλία τῶν
Μαθηματικῶν.

Στήν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση οἱ μαθητές διδάσκονται Ἀριθμητική
(ἀκέραιοι, δεκαδικούς καί κλασματικούς ἀριθμούς, τῖς τέσσερις πρά-
ξεις μ' αὐτούς τούς ἀριθμούς καί τήν ἀπλή μέθοδο τῶν τριῶν), Γεωμε-
τρία (ὑπολογισμό ἐμβαδοῦ καί ὄγκου τῶν βασικῶν γεωμετρικῶν σχη-
μάτων καί στερεῶν) καί τόν ὑπολογισμό τοῦ τόκου. Μέχρι πέρσι διδά-
σκονταν ἐπιπλέον μίξεις καί κράματα.

Τό πρόγραμμα αὐτό τῆς διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν ἀποτελεῖ
ἓνα ὀργανωμένο σύνολο πού σκοπεύει στή διαμόρφωση ἀτόμων μέ
βάση τά πρότυπα τοῦ λογιστή, τοῦ μικρεμπόρου καί τοῦ σαράφη, ὅπως
εἶχαν ἀποκρυσταλλωθεῖ στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐξάλλον, τά ἴδια
τά προβλήματα, πού ἡ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση ἐπιδιώκει νά μάθει
στό παιδί νά λύνει, κάνουν φανερό τήν προοπτική. Τό 90% τοιλάχι-
στον τῶν προβλημάτων περιέχουν ἀγορά, πώληση ἢ δανεισμό.

Ἐνῶ, γιά παράδειγμα, ἓνας μέσος ἀπόφοιτος τοῦ δημοτικοῦ δέν εἶ-
ναι ἰκανός νά ὑπολογίσει πόσα τοῦβλα θά χρειαστεῖ γιά νά χτίσει ἓναν
τοῖχο μέ ὀρισμένες διαστάσεις (πράγμα πού, τό λιγότερο, θά ἔπρεπε γά
μπορεῖ νά σκεφτεῖ ἓνας σημερινός χτίστης).

Τό γεγονός αὐτό φαίνεται φυσιολογικό ἂν ἀναλογιστοῦμε πῶς οἱ
βάσεις τοῦ σημερινοῦ προγράμματος γιά τό δημοτικό ἔχουν μπεῖ στά
τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα.

Ἀντίθετα μέ τήν πρωτοβάθμια, ἡ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση δέν
σκοπεύει σέ κανένα πρότυπο. Δέν ἔγινε ποτέ κανένα ὀργανωμένο πρό-
γραμμα διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν μέ συγκεκριμένους κοινωνι-
κούς καί οἰκονομικούς στόχους. Τό μόνο πού γίνεται κάθε τόσο εἶναι
νά προστίθεται ἓνα κεφάλαιο δίπλα σ' ἄλλα. Ὡς ἓνα βαθμό, αὐτό
ἀντικατοπτρίζει τό εἶδος καί τή μορφή τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας
στόν τόπο μας.

Ἔτσι, βλέπει κανεῖς στό ἀναλυτικό πρόγραμμα ἀπό τή μιά μεριά τήν
Ἀπολλώνεια περιφέρεια καί τόν κύκλο τοῦ Ὀιλερ καί ἀπό τήν ἄλλη
τήν Ἀναλυτική γεωμετρία καί τόν Διαφορικό λογισμό. Ἐπιπλέον ὁ τε-
μαχισμός τῶν Μαθηματικῶν σέ κλάδους (πού χωρίζονται μεταξὺ τους
μέ στεγανά) εἶναι ἀπόλυτος.

Χαρακτηριστικό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ τρόπου ὀργάνωσης τῆς ὕλης
τῶν Μαθηματικῶν στή δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση εἶναι ἡ ἀνυπαρξία
σχεδόν προβλημάτων. Βασικά ὑπάρχουν ἀσκήσεις γιά νά συνηθίσει ὁ
μαθητής στή χρήση τῶν διαφόρων τεχνικῶν καί νά μάθει νά ἐφαρμόζει
«τύπους», πού ὅμως δέν ἔμαθε ποτέ τί σημαίνουν.

Γιά παράδειγμα, θά ἦταν πολύ δύσκολο νά βροῦμε σήμερα ἓναν
ἀπόφοιτο τοῦ Λυκείου πού θά μπορούσε ν' ἀπαντήσει στήν ἐρώτηση:
«τί ἐκφράζει μιά δευτεροβάθμια ἐξίσωση καί ποιὰ εἶναι ἡ φυσική της

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

σημασία;» *Ἄς μή ρωτήσουμε δέ, σέ τί μᾶς χρησιμεύει τό θεώρημα τοῦ Πτολεμαίου ἢ τό κέντρο τοῦ Ὀυλερ, γιατί σ' αὐτές τίς ἐρωτήσεις δέν μποροῦν ν' ἀπαντήσουν οὔτε οἱ καθηγητές τῶν γυμνασίων μας.*

Καταλήγουμε λοιπόν νά μήν ἔχουμε καμιά σύνδεση τῶν Μαθηματικῶν μέ τό ἀντικείμενό τους πού, ὅπως εἴπαμε, εἶναι ἡ ἀνακάλυψη καί διερεύνηση τῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά πράγματα.

Τό ἀποτελεσμα εἶναι διπλά ἀρνητικό. Πρῶτα γιατί ἡ μετατροπή τῶν Μαθηματικῶν σέ μιά σειρά ἀπό τεχνικές καί τύπους δέν ἐπιτρέπει τήν πραγματική γνώση τους. Καί ὕστερα γιατί δέν δίνει κανένα κίνητρο γιά μάθηση.

Ὅσο γιά τίς μεθόδους διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν, αὐτές εἶναι ἀνύπαρκτες. Ποτέ μέχρι σήμερα δέν ἔχει γίνει καμιά προσπάθεια γιά νά προβληματιστοῦμε γύρω ἀπό τόν τρόπο διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν πού ἀφήνεται στήν «καλή διάθεση» τῶν καθηγητῶν.

Ἔτσι, ὅταν λέμε πῶς θέλουμε νά ἐλέγξουμε τίς γνώσεις καί τήν ἱκανότητα κρίσης τῶν ὑποψηφίων φοιτητῶν στά Μαθηματικά ἀντιφάσκουμε μέ τό ἴδιο τό ἀναλυτικό μας πρόγραμμα, τό ὁποῖο ἀπαγορεύει τήν πραγματική γνώση καί, ἀκόμα περισσότερο, τήν ἀνάπτυξη τῆς κρίσης τοῦ μαθητή. Ἡ τεράστια δηλαδή ἀποτυχία στίς ἐξετάσεις θά ἔπρεπε νά ἀναμένεται. Ὅταν ἐμεῖς οἱ ἴδιοι (μέ τό ἀναλυτικό πρόγραμμα καί τόν τρόπο «διδασκαλίας» πού χρησιμοποιοῦμε) φροντίζουμε νά μήν καταλάβουν τά παιδιά τά Μαθηματικά, τί μποροῦμε νά περιμένουμε στίς ἐξετάσεις;

Καί βέβαια εἶναι μετάθεση τοῦ προβλήματος, ὅταν διερωτόμαστε ἂν τά Μαθηματικά μποροῦν νά τά καταλάβουν λίγοι ἢ πολλοί, ἀντί νά προβληματιζόμαστε πάνω στό ἐπίπεδο προσέγγισης τῶν Μαθηματικῶν πού εἶναι ἀπαραίτητο σέ κάθε βαθμίδα τῆς ἐκπαίδευσης καί στίς μεθόδους μέ τίς ὁποῖες τό ἀντίστοιχο ἐπίπεδο θά γίνει προσιτό σέ ὅλα τά παιδιά.

Τί πρέπει λοιπόν νά γίνει;

Πρῶτα-πρῶτα ὀφείλουμε νά ξεπεράσουμε ὀρισμένους «κοινούς τόπους» πού ὀδηγοῦν σέ πλήρη διαστρέβλωση τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς Παιδείας. Γιά παράδειγμα, ὅτι «σκοπός τοῦ σχολείου εἶναι νά προσφέρει γνώσεις». Σήμερα πιά ξέρουμε πῶς καμιά γνώση δέν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπό, ἀλλά πρέπει νά τείνει στήν ἀπόκτηση ἄλλων γνώσεων.³ Μέ ἄλλα λόγια θά μπορούσαμε νά πούμε πῶς ἐκεῖνο πού πρέπει νά μάθουμε στά παιδιά εἶναι ὁ τρόπος δουλειᾶς, ἡ μεθοδολογία.

Ὑστερα θά πρέπει νά δώσουμε ἕνα πραγματικό περιεχόμενο σέ μερικές ἀπόψεις πού ἀποπροσανατολίζουν τήν κοινή γνώμη. Μιά τέτοια ἀποψη εἶναι πῶς τά Μαθηματικά «ὀξύνουν τό μυαλό». Τί εἶναι ὅμως αὐτό πού ὀξύνει τό μυαλό, ἡ ἐξάσκηση στή χρήση τῶν διαφόρων τεχνικῶν ἢ ἡ κατανόηση τῆς «λογικῆς» τῶν σχέσεων;

Ἐνα βασικό πρόβλημα πού πρέπει ν' ἀντιμετωπιστεῖ εἶναι ἡ ὀργανική σύνθεση τῆς διδασκαλίας τῶν διαφόρων κλάδων τῶν Μαθηματικῶν, ἔτσι ὥστε ν' ἀποτελέσουν ἕνα σύνολο μέ ἐσωτερική συνοχή πού θά μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται σάν ἐργαλεῖο γιά τή μελέτη τοῦ περιβάλλοντος.

3. J. Bruner, *Ἡ διαδικασία τῆς Παιδείας*, Ἐκδόσεις Καραβία, Ἀθήνα.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Παράλληλα, πρέπει πιά ν' ασχοληθούμε και στη χώρα μας σοβαρά μέ τό πρόβλημα τής διδασκαλίας. Μέ ποιούς τρόπους μαθαίνει τό παιδί σέ κάθε ηλικία; (Μās είναι ουσιαστικά άγνωστοι οί μέθοδοι διδασκαλίας πού έχουν αναπτυχθει σ' όλο τόν κόσμο μετά τό 1900). Άλλά και πίο ειδικά: πώς θά διδάξουμε τό κάθε κεφάλαιο;

Κι αν στό επίπεδο τής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης φαίνεται πώς σήμερα μπήκαν (μακροπρόθεσμα) οί βάσεις, μέ τήν προβλεπομένη «άνω-τατοποίηση» τών Παιδαγωγικών Ακαδημιών, τί γίνεται μέ τή δευτεροβάθμια εκπαίδευση; Ός πότε θ' αναλαμβάνουν νά διδάξουν τά παιδιά καθηγητές πού δέν άκουσαν ούτε μιά λέξη γιά τό πώς πρέπει νά διδάσκουν; Γιατί δέν χωρίζονται οί Φυσικομαθηματικές (τουλάχιστο) Σχολές σέ σχολές από τίς όποιες θά θγαίνουν καθηγητές γιά τή δευτεροβάθμια εκπαίδευση και σέ σχολές από τίς όποιες θά θγαίνουν επιστήμονες πού θ' ασχοληθουν στην παραγωγή; (Τί σχέση έχουν μεταξύ τους αυτές οί δύο κατηγορίες επιστημόνων;) Πότε επιτέλους θά κατανοήσουμε πώς ή δουλειά του σημερινού δασκάλου (σ' οποιαδήποτε βαθμίδα) απαιτεί πολύ μεγάλα ειδικά επιστημονικά εφόδια, παράλληλα μέ τήν «άποστολική» διάθεση διακονίας;

Τέλος, τό πίο δύσκολο πρόβλημα είναι νά καθοριστει τό επίπεδο προσέγγισης τών Μαθηματικών πού είναι άπαραίτητο σέ κάθε βαθμίδα τής εκπαίδευσής μας. Τά παιδιά μεγαλώνουν σ' έναν κόσμο μεταβαλλόμενο μέ μεγάλη ταχύτητα. Οί ανάγκες του αύριο σίγουρα δέν θά είναι ίδιες μέ τίς ανάγκες του σήμερα και είναι δύσκολο νά τίς προβλέψουμε. Η εκπαίδευση όμως πρέπει νά ετοιμάσει τά παιδιά γιά τόν κόσμο του αύριο.

Εκείνο λοιπόν πού μπορούμε νά πούμε μέ βεβαιότητα γιά τίς «στατιστικές άποτυχίες» είναι πώς φανερώνουν μόνο τή μέχρι σήμερα άποτυχία τής εκπαίδευσής μας στη διδασκαλία τών Μαθηματικών.

Τάσος Άνθουλιās

Ο θερμός μήνας τής Θεσσαλονίκης

Φεστιβαλικά

Θεσσαλονίκη του Σεπτέμβρη, ρόδι κρατημένο σέ χείλη θαλασσινά. Η εμπορική και ιδίως ή κοσμικοκαλλιτεχνική κίνηση, πού κορυφώνεται στην εβδομάδα του Φεστιβάλ Έλληνικού Κινηματογράφου, δίνουν ιδιαίτερο βάρος στον άέρα πού δροσίζει όλοένα. Ζωντάνια και κίνηση πού κρατά μόνο ένα μήνα. Εκεί στην άνοιχτή πλατεία του Λευκού Πύργου, ακριβώς πάνω στη μασχάλη του Θερμαϊκού, στά καφενεία μέ τά φέρ φορξέ τραπεζάκια, μαζεύεται ή καλλιτεχνική άφρόκρεμα τής χώρας, συνήθως σέ άγωνιστική στάση, πίο προσιτή, αλλά και πίο εγκλιματισμένη άπ' όπουδήποτε άλλο. Τά βράδυ μεταφέρονται στό μέγαρο τής Έταιρίας Μακεδονικών Σπουδών, μαζί μέ τό κοινό. Ένα

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κοινό, πού είναι κυρίως φοιτητές μπαφιασμένοι απ' την πνευματική νηστεία μιās ολόκληρης χρονιάς, συνδικαλιστές τών ἀμφιθεάτρων πού έχουν βαρεθεί νά βλέπουν τίς ίδιες φάτσες κι έρχονται νά δούν και νά τούς δει επιτέλους κάτι άλλο.

Ἡ συμμετοχή στό Φεστιβάλ, είναι ένα σχετικά εύκολο έπαθλο γιά δσους καταφέρνουν μέσα στή σαιζόν νά γυρίσουν μιά ταινία. Τό κράτος, αφού ὅλο τόν υπόλοιπο καιρό πολεμά μέ συνέπεια τά συνδικάτα τών επαγγελματιῶν τοῦ κινηματογράφου, δέν επιδοτεῖ τίς ταινίες, δέ δίνει δάνεια, φορολογεῖ τά εισιτήρια ἀγρίως, ἀρνεῖται νά σταματήσει τή λογοκρισία και νά φτιάξει ἔστω και μιά στοιχειώδη σχολή, ξαφνικά κάθε Σεπτέμβρη ἀνοίγει μιά ζεστή ἀγκαλιά γεμάτη δῶρα. Ὅσοι κατασκεύασαν ταινίες ἄς διαγωνισθοῦν ἐπί ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Πραγματικά τούς ἀξίζει. Γιά νά γίνεις σκηνοθέτης στήν Ἑλλάδα, χρειάζεται νά ἔχεις περάσει μιά σειρά ἀπό εὐτυχισμένες συμπτώσεις και συγκυρίες – ἀπαραιτήτως νά ἔχεις ταξιδέψει στήν Ἑρώπη και νά διαθέτεις χρηματική πηγή, ἴσως και μιά δόση τρέλας ἀπό κείνη πού χαρακτηρίζει τούς ιδιοφυείς...

Στή Θεσσαλονίκη, τό προϊόν τών δημιουργῶν αὐτῶν ἀντιμετωπίζει τήν ἀβάν-γκαρντ (μέ τήν ἔννοια τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς) τοῦ καταναλωτικοῦ κοινού. Στό σκοτάδι τῆς πλατείας, τήν ὥρα τῆς προβολῆς, κυρίαρχη ἀπασχόληση είναι ἡ κριτική. Ὅλοι πρέπει ν' ἀποχτήσουν γνώμη και μάλιστα γρήγορα· πουθενά ἄλλοῦ δέν είναι πιό ἐπιτακτικό αὐτό τό ἄγχος. Ἐχουν μπροστά τους τήν τελική μορφή ἑνός ἔργου πού δέν ξέρουν πῶς φτιάχτηκε, ξέρουν ὅμως περίφημα ὅτι ἔχει τή δύναμη νά πείθει, νά τραβάει, νά φυτεύει ιδέες στά κεφάλια κλπ. κλπ. πράγμα πού τό καθιστά κατ' ἀρχήν ὑποπτο. Κι αὐτό τό κοινό ἀρνητικά λογαριασμό τῶν ἀνυπόπτων μαζῶν – πού ἔτσι κι ἄλλως δέν δύναν ποτέ αὐτές τίς ταινίες. Ἡ σταθερότητά του σ' αὐτή τήν ἐπαλξη κάνει τό Φεστιβάλ τήν πιό «πολιτικοποιημένη» καλλιτεχνική ἐκδήλωση, ἀπ' τόν καιρό τῆς χούντας. Ἡ συμβολή του ὅμως δέν τονίζεται ιδιαίτερα οὔτε ἀπό τούς κριτικούς πού δέν ἀνάσαναν βαθιά βαθιά τόν ἀέρα τῆς συμπρωτεύουσας, φορτισμένο ἀπό τίς ἔντονες ἀνάγκες τῆς κι ἄς ἀνεβαίνουν πάνω τόσα χρόνια.

Τότε, τόν καιρό τῆς χούντας, τά πράγματα ἦταν ἀπλά, τά σύμβολα ἐνδιάκριτα, τά στρατόπεδα μόνο δύο. Ἐφτανε μιά λέξη, ἑνας ὑπαινιγμός, μιά μακρινή χαραμάδα γιά νά ξεσπάσει τό χειροκρότημα, τό κλάμα, τό πάθος και οἱ συλλήψεις. Μόλις ἔλειψε ἡ κυρίαρχη ἀντίθεση θά ἔπρεπε ἴσως νά ἐμφανιστοῦν οἱ ἄλλες: νά ἀναλυθοῦν τά προβλήματα τοῦ κινηματογράφου, νά ἀπαιτηθεῖ ἡ δημιουργία μιᾶς ὑποδομῆς, μέ δύο λόγια νά φύγουν οἱ προβολεῖς ἀπ' τό Φεστιβάλ και μαζί μέ τά σχετικά χρήματα, νά στραφοῦν στίς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς ταινιῶν.

Ἐ, λοιπόν ὄχι, ἡ Δημοκρατία ἤθελε κι αὐτή παράτες και γιορτές και εἶχε συναισθηματικούς δεσμούς μ' αὐτό τό Φεστιβάλ-προπύργιο τοῦ ἀγῶνα. Στίς ἐπιτροπές ἔμπαινε τώρα ἡ Μελίνα Μερκούρη κι οἱ πολιτικές ταινίες ἀκολουθοῦσαν ἡ μιά τήν ἄλλη, μόνο κάποιες δυσαρέσκεις στίς βραβεύσεις χαλοῦσαν τήν ἀτμόσφαιρα. Μπορεῖ νά ἔγραφαν οἱ ἐφημερίδες γιά τήν κενότητα τοῦ θεσμοῦ και κάθε χρόνο νά θρηνοῦσαν τό θάνατό του, αὐτό ξαναζωντάνευε τό φθινόπωρο και ἡ ἔκπαγλη κο-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ομικότητά του νικούσε τις προβλέψεις και τις επικρίσεις. Τό κοινό του πάντα ενεργητικό, ακούραστο στην αποδοκιμασία αποδεγμένων ιδεολογιών, μόνο λίγο πιο μπερδεμένο τώρα, δυσκολενόταν ίσως κάπως στο συντονισμό των εκδηλώσεων. Η κυβέρνηση ανέλαβε με την επέμβασή της να ξεκαθαρίσει τα πράγματα. Λίγο καιρό πριν από το περσινό Φεστιβάλ, πέταξε τη μελίχια μάσκα που τόσο δειλά είχε δοκιμάσει κι έδειξε το αληθινό της πρόσωπο, δίνοντας αφορμή στους κατασκευαστές ταινιών να δείξουν κι αυτοί το δικό τους, να τό αποκτήσουν ίσως εκείνη τη στιγμή. Δύο Φεστιβάλ κινηματογράφου που τιμήθηκαν δεόντως και απέδειξαν πως όταν θέλουν οι κινηματογραφιστές, μπορούν να ξεπερνούν τον ατομισμό τους, να αλλάζουν τά πράγματα. Η απόφασή τους πάρθηκε σε πυρετό κι ή οργάνωση άρχισε και συνεχίστηκε σε μία άπρόσφαιρα που την έκαναν ήρωική οι χυδαίες επιθέσεις της ΔΕΘ και του συγκροτήματος Βελλίδη. Συναυλίες, θέσεις, εκδόσεις για τό Φεστιβάλ, όλα σε τόνο θριάμβου και ξεχειλισμένα από εὐχές. Και στή Θεσσαλονίκη τά πράγματα πάλι σε άσπρο-μαύρο: τό Μέγαρο Μακεδονικῶν Σπουδῶν περιφρονήθηκε και τό στέκι μεταφέρθηκε στην καινούρια πόλη, στό μοντέρνο Ράδιο Σίτυ. Έκει ὅλοι οι ἄνθρωποι που σέβονταν τόν ἑαυτό τους, είχαν ὑψώσει τό ἀνάστημα στό ἀντιπαθέστατο κράτος, προκαλώντας ρίγη συγκίνησης στους πάντα ἀνήσυχους θεατές: ναί, αὐτή θάταν ἡ ἀρχή για ἕνα σπάσιμο τῶν θεσμῶν, ἕνα ἀνοιγμα, μιὰ ἀληθινή ἀναγέννηση που θά τους ἔδωζε ἴσως κάποτε κι αὐτούς ἀπ' τήν ἰσοπέδωση, θά τους ἔδινε στό χέρι τό ἐργαλεῖο τῆς ἐκφρασης, μαζί μ' ἕνα ἀπαλό σπρώξιμο σ' ἕνα κόσμο πιο ἀνεκτικό και πλατύ, μέ μπόλικο χρόνο και δυνατότητες ἄπειρες....

Δέν πρόλαβε να τελειώσει ὁ θρίαμβος και ἄρχισαν να μασιοῦνται κάποιες συγγῶμες: ἔφτασαν οι ὑπουργοί να ποῦν πως ὅλα γίνανε ἀπό λάθος τῶν ὑπαλλήλων (πρωχοί ὑφιστάμενοι...) και ν' ἀκούγονται κι ἀπ' τις δύο μεριές διαβεβαιώσεις πως του χρόνου δέ θάπρεπε να ξαναγίνει κάτι τέτοιο. Που σήμαινε πως στό ἐνδιάμεσο θ' ἀντιμετωπίζονταν τά πράγματα ἀπ' τή βάση τους.

Η χρονιά πέρασε. Τί ἔγινε εκείνη ἡ ὁμοψυχία, ἐκεῖνος ὁ ἅγιος συνδικαλισμός που ἔκανε τους ἐχθρούς του να τρέμουν; Τίποτα που νάχει ἄμεση σχέση μέ τόν κινηματογράφο: ἀσχολήθηκε μέ τις συντάξεις, τις συλλογικές συμβάσεις στην τηλεόραση, τήν ἐκδήλωση συμπαράστασης στην ἀπεργία τῶν ἠθοποιῶν. Η παραγωγή προχώρησε μόνη της ὅπως πάντα. Κάποιοι ἰδιοφνεῖς, τρελοί, αὐτοδημιούργητοι, προνομιούχοι, πείτε τους ὅπως θέλετε, πιστοί στό πρότυπο του μοναχικοῦ δημιουργοῦ που στην Ἑλλάδα ἐπιβάλλεται ἔτσι κι ἄλλιως σάν τρόπος ζωῆς, γύρισαν πάλι ταινίες. Και μάλιστα ἀξιώσεων, μέ λεφτά τῆς οἰκογένειας, τῶν φίλων, δανεικά ἢ του Κέντρου Κινηματογράφου. Πάλι τό Φεστιβάλ καθόρισε τό ρυθμό τῆς δουλειᾶς τους κι ἐνῶ βρισκόταν οι περισσότεροι στό μοντάζ ἔγινε τό μπάμ: ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργός αὐτή τή φορά, για να μήν ὑπάρχουν παρεξηγήσεις, ανέλαβε να δώσει τό χτύπημα που θά ἔσπαζε τό ἠθικό. Τό χαϊδεμένο παιδί τῆς Νέας Δημοκρατίας ἔγινε πρόσωπο τῆς ἡμέρας γράφοντας στά παλιά του τά παπούτσια τις – προφορικές, ἄς τό προσέξουμε – συμφωνίες του ὑπουργείου του. Οι κινηματογραφιστές ἐμπαίζονταν χειρότερα ἀπό ποτέ, ἔπρεπε πάλι να ἐξηγήσουν τί συμβαίνει ἢ να δράσουν πάλι αὐτόνομα. Αὐτή τή φορά

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Όλα τὰ σωματεία ήταν σύμφωνα, τὰ κατατόπια γνωστά, οἱ ταινίες περισσότερες καί καλύτερες, τό «Ἀντιφεστιβάλ» θά γινόταν πύ εὐκολα καί πύ δικαιολογημένα. Ὅμως ἡ περσινή νίκη εἶχε μείνει χωρίς ἀντίκρουσμα καί τό κέφι εἶχε πέσει. Παρά τίς ἀνακοινώσεις καί τήν ἀδημονία τοῦ κόσμου, «Ἀντιφεστιβάλ» δέν ἔγινε. Ὅταν ὁ κ. Ἐβερτ ὑποχώρησε ἀρκετά στό θέμα τῶν ἐπιτροπῶν, ἡ Ἐταιρία Σκηνοθετῶν, σέ μιά συνέλευση πού δέν εἶχε στοιχειώδη ἀπαρτία, ἀποφάσισε «νά μεταφέρει τήν ἀναμέτρηση στά πλαίσια τοῦ Φεστιβάλ» ὅπως εἶπε.

Ὅταν ὁμως ἄρχισαν οἱ διαδικασίες του, μετά ἀπό τόση ἀμφισβήτηση, ἦταν σάν κωμωδία χωρίς νόημα. Κανένα σεβασμό δέν ἐνέπνεαν οἱ κρίσεις καί δὴ οἱ προκρίσεις κι ἄς ἦταν οἱ ἐπιτροπές ἐκλεγμένες ἀπ' τὰ σωματεία. Μιά ταινία πού κόβεται δέν διαφημίζεται ὅπως παλιά, ὁ δημιουργός της μένει μέ τὰ χρέη. Τό ἴδιο καί μιά ταινία πού δέ βραβεύεται οὔτε συζητιέται. Ἀκόμα καί ἡ διανομή της ἐξαρτᾶται σέ μεγάλο βαθμό ἀπ' τό μηχανισμό διαφήμισης πού στηρίζουν οἱ κριτικοί, χρησιμοποιώντας συνήθως σάν ἐπιχείρημα τὰ γούστα τοῦ κοινοῦ τοῦ Φεστιβάλ πού ποτέ δέν εἶπαν ἀπό ποιούς περίπου ἀποτελεῖται.

Ἐπὶ ἤρχαν βέβαια καί τὰ βραβεῖα πού φέτος ἦταν πολλά καί μεγάλα. Καί μοιράστηκαν ἀπλόχερα, ἰδίως στήν ταινία τοῦ Κούνδουρου, προκαλώντας ἔτσι τό πολυπόθητο σκάνδαλο πού ἐντόπισε τόν ἐχθρό: τό Φεστιβάλ ἦταν μιά ἀναμέτρηση ἰδεολογιῶν κάθε εἶδους καί ἀποχωρήσεων, πού διεξήχθη στήν κατάλληλα φορτισμένη ἀτμόσφαιρα. Ἡ ἀγωνία γιά τή νεοελληνική ἱστορία ἐμφανίστηκε πάλι σέ δύο «φιξιόν» καί δύο ντοκυμανταίρ, τό καθένα μέ τή δική του ἀποψη. Ἐπὶ ἤρχε ἡ παραβολή ὅπως καί ἡ παρουσίαση τῆς σύγχρονης πραγματικότητας, ἡ ἱστορική ἀναπαράσταση καί ἡ ἐλεύθερη ὄνειρική μετάπλαση. Κάθε φίλμ καί μανιφέστο.

Τό βράδυ τῆς ἀπονομῆς τῶν βραβείων τό κοινό ξεσηκώθηκε. Βοῦξε ὁ τόπος ὅτι τό κράτος, βραβεύοντας τήν ταινία τοῦ Κούνδουρου, ἐπιβράβευε τή δική του ἰδεολογία: τόν ξεπερασμένο σωθινισμό καί τόν ἀντιτουρκικό ρατσισμό. Τά ἴδια εἶπαν καί οἱ περισσότεροι κριτικοί ἐφημερίδων πού ἦταν παρόντες καί μερικοί πού δέν εἶδαν τὰ φίλμ. Ἐτσι! Τώρα, πῶς τό κράτος κατάφερε ὅλα αὐτὰ μέ μιά ἐπιτροπή πού εἶχε πλειοψηφία ἀπό ἀντιπροσώπους τῶν σωματείων, τί πάει νά πει σωθινισμός καί ρατσισμός, εἶναι λεπτομέρειες πού γίνονται ἀκατανόητες μέσα στή γενική ὀχλοδοή. Βέβαια, ἡ ὀθόνη μπορεῖ νά δείξει στόν καθένα ἄν ἡ πολυσυζητημένη ταινία ξεπέρασε τή λεπτή γραμμή ἀνάμεσα στό νά μιλάς γιά σφαγές Ἑλλήνων καί Ἀρμένιδων στή Σμύρνη τοῦ '22 καί στό νά μὴν εἶσαι σωθινιστής. Λίγοι ὁμως θά φτάσουν στή σκοτεινή αἴθουσα χωρίς νά τοὺς συνοδεύει ἡ σκοτεινή ὑποψία τοῦ προκατασκευασμένου ἐθνικισμοῦ. Γιατί τίς συζητήσεις περὶ ἐθνικισμοῦ, αἰσθητισμοῦ, ἀτομισμού, ρατσισμοῦ καί ἄλλων -ισμῶν τὰ ἰδεολογικά στρατόπεδα χαραχτήκαν ἀνεξάρτητα καί ἔξω ἀπό τὰ ἔργα: μέ ζητωκραυγές καί σφυρίγματα. Οἱ ὑψηλοὶ ὀργανωτές τῆς ἐκδήλωσης θά πρέπει νά τρίβουν τὰ χέρια τους. Ὁ καθένας γίνεται πύ εὐκολα ὁ ἀντιδραστικός τοῦ ἄλλου σ' ἓνα τέτοιο κλίμα...

Μιά καινούρια ἔνωση πού ἔγινε τελευταία, τῶν σκηνοθετῶν – παραγωγῶν, προβάλλοντας τή νέα κατάσταση τῶν ἀνεξάρτητων κινηματο-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

γραφιστών, θά κουνήσει άραγε καθόλον τά νερά; Τά δέκα σωματεία, πού τόσο επιβλητικά εμφανίζονταν στίς συνεντεύξεις, θά κάνουν τίποτε γιά τήν επιδίωξη του έλληνικού κινηματογραφου ή θά περιμένουν τό άλλο Φεστιβάλ γιά άλλη μιά μονομαχία, δικαιώνοντας έτσι τίς συνεπίεις προσπάθειες τής έξουσίας νά πνίξει τή φωνή τους καί νά διαιωνίσει τήν άνυπαρξία τους;

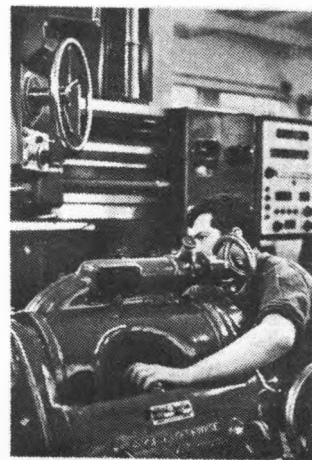
Άννα Δαμανίδη

Τό «έκτακτο» συνέδριο τής ΓΣΕΕ: διλήμματα καί άποπροσανατολισμοί.

Ό τρόπος μέ τόν όποιο πολιτεύεται ή σημερινή έξουσία στόν εργατικό συνδικαλισμό είναι τό λιγότερο άντιφατικός: ενώ γενικά προβάλλει τήν τακτική καί τήν ιδεολογία του «έκσυγχρονισμού», ειδικά στά συνδικαλιστικά θέματα άκολουθεί τίς παλιές μεθόδους πού συνηθίσαμε νά ονομάζουμε «μακροθεωδωρικές» καί πού βασίζονται στίς πιό ώμές μορφές άντικομμουνισμού. Ό συνδικαλισμός τής κυβερνητικής παράταξης επιβάλλεται στήν εργατική τάξη χάρη στό άπαράδεκτο καταστατικό τής ΓΣΕΕ, τό πλειοψηφικό σύστημα έκπροσώπησης των εργαζομένων, τά σωματεία-σφραγίδες, καί τήν κρατική χορηγία.

Ύπενθυμίζουμε ότι, άπό πολιτική άποψη, ή ήγετική ομάδα τής ΓΣΕΕ, βασίζεται σέ μιά «λεπτή» ίσορροπία μεταξύ κυβερνητικών καί χουντικών συνδικαλιστών. Άλλά παρά τό γεγονός ότι οί άντιθέσεις μεταξύ τους είναι πολλές δέν μεταφράζονται σέ άνοιχτές διαφωνίες καί ρήξη. Μάλιστα, συχνά οί χουντικοί όρουν δυναμικά ως έντολοδόχοι κυβερνητικών παραγόντων. Γιά παράδειγμα, στίς εργασίες του πρόσφατου Γενικού Συμβουλίου σέ ξενοδοχείο τής Πάρνηθας μετέτρεψαν τήν αίθουσα συνεδρίασης σέ παλαιόστρα καί τούς συμβούλους σέ παλαιστές. Καί παρόλη τήν κατακραυγή, ή κυβερνητική παράταξη δικαιολόγησε τή συμπεριφορά τους χαριτολογώντας: «είναι θερμόαιμοι καί εύερέθιστοι» (Παπαγεωργίου, «Φωνή τής ΓΣΕΕ», 15. 9. 78). Η κατάσταση αυτή φυσικά δέν είναι χωρίς προβλήματα γιά τήν ήγετική ομάδα τής ΓΣΕΕ σέ θέματα τόσο γενικών κατευθύνσεων όσο καί τακτικών χειρισμών. Προβλήματα άκόμη δημιουργεί καί τό Διεθνές Γραφείο Έργασίας πού φανερά άντιτίθεται στίς μεθόδους τής ΓΣΕΕ καί τήν ελάχιστη «ευρωπαϊκή» εικόνα πού δίνει ό επίσημος ελληνικός συνδικαλισμός.

Ύπάρχουν όμως καί οί άντιπολιτευτικές συνδικαλιστικές παρατάξεις. Πρίν καί μετά τίς εργασίες του Γενικού Συμβουλίου ή άντιπολίτευση, τά διαγραμμένα σωματεία καί οί όμοσπονδίες ανέπτυξαν τεράστια δραστηριότητα καταγγελιών στόν τύπο. Έδώ όμως θά διαπιστώσει κανείς μιά άναδραστική λειτουργία του άντιπολιτευτικού συνδικαλιστικού λόγου πού, όταν δοθεί τό σύνθημα, εκφωνείται, άποκρούεται άπό τόν παραλήπτη-δέκτη (Κυβέρνηση, ήγετική ομάδα τής ΓΣΕΕ), γιά νά έπιστρέψει στους πομπούς του πού δέν θά τόν θεωρήσουν λιγότερο

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κατάλληλο για την επόμενη χρήση. Κάποιες ενδείξεις όμως υπάρχουν ότι η αντιπολίτευση θυμήθηκε και μία άλλη μορφή άμυνας έναντι της κυβερνητικής τακτικής, την αυτόνομη οργάνωση, έξω από την ΓΣΕΕ. Όμως, οι διαγραφόμενες προοπτικές της αντιπολιτευτικής παράταξης δεν είναι καθόλου σαφείς. Αντίθετα η κυβερνητική παράταξη κινείται και με μέθοδο και με σαφήνεια. Το προγραμματισμένο για το καλοκαίρι του '79 συνέδριο της ΓΣΕΕ επισπεύθηκε και θα πραγματοποιηθεί το Νοέμβριο στην Καλαμάτα ως έκτακτο(;;). Η επίσπευση υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να προληφθούν πιθανές κινητοποιήσεις των εργαζομένων για τα οικονομικά μέτρα λιτότητας του '78, σύμφωνα με τις υποδείξεις της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ. Άλλωστε ο πρόεδρος της ΓΣΕΕ, στην δμιλία του για την ίδρυση του ΣΚΟΠ από τον κ. Μητσοτάκη, δήλωνε καθαρά: «Τό συνδικαλιστικό κίνημα όντας πίο πίσω από ιδεολογικές και κομματικές τοποθετήσεις πρέπει να γίνει δυνατό, αυτόδύναμο και υπεύθυνο. Πλάι στό προβαλλόμενο κάθε φορά αίτημα να υπάρχει ευθύνη για να κατορθώσει να επηρεάσει αποφασιστικά και θετικά τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις». Η θέση αυτή βρίσκει την πρακτική της, πού άφου περάσει μέσα από διαγραφές σωματείων και διοικητικούς περιορισμούς, θά καταλήξει στή Καλαμάτα, όπου οι προκατασκευασμένες πλειοψηφίες θά συνηγορήσουν στόν κυβερνητικό προσανατολισμό. Για την αντιπολίτευση παραμένει πάντα τό δίλημμα : ναί ή όχι στήν κυβερνητική ΓΣΕΕ ;

Στό βάθος όμως τό δίλημμα αυτό προέρχεται από μιάν άλλη πραγματικότητα του ελληνικού συνδικαλισμού και την καλύπτει: την κατάσταση πού οι αντιπολιτευόμενες οργανώσεις μās δείχνουν καθημερινά. Ότι δηλαδή θεωρούν τον εαυτό τους μαζική οργάνωση όταν καταφέρνουν να αυξάνονται αριθμητικά. Και τό μέγα πρόβλημα της ενεργού συμμετοχής των μελών εξαντλείται στήν πληρωμή της συνδρομής και τή σωματική παρουσία σέ συνελεύσεις ή συγκεντρώσεις. Άλλά οι συνελεύσεις δεν κάνουν τίποτε άλλο από τό να ψηφίζουν θέσεις πού προκατασκευάζουν οι προβληματογνώστες ενώ τά στελέχη δίνουν τή μάχη για την επικράτηση της αλήθειας και τά μέλη ανεβάζουν ή κατεβάζουν τά χέρια τους. Θά αναφέρουμε δυό χαρακτηριστικά παραδείγματα: 1) τον ΑΣΔΗΣ, πού πρόβαλε τό ΑΕΜ, αντίγραφο κυριολεκτικά της «φωνής» της ΕΑΔΕ και 2) τις θέσεις των συνδικαλιστών της ΕΣΑΚ-Σ όπου μονότονα πλέον επαναλαμβάνονται τά «συνδικαλιστικά μαθήματα» της ΚΟΑ του ΚΚΕ.

Όμως κάποτε θά πρέπει να πάψουμε να βλέπουμε μιά συνδικαλιστική οργάνωση μέσα από τό εξωραϊστικό πρίσμα των διακηρύξεων της και να εξετάσουμε πίο προσεκτικά την πρακτική της. Και ή πρακτική των δημοκρατικών παρατάξεων μās δείχνει ότι ο συνδικαλισμός θεωρείται δευτερεύουσα απασχόληση των κομματικών στελεχών-μελών. Γενική είναι ή νοοτροπία ότι ο συνδικαλισμός θά προοδεύσει μόνο αν προωθηθούν και αναπτυχθούν τά αντίστοιχα κόμματα, στά όποια οι συνδικαλιστές είναι έντεταγμένοι. Μέ άλλα λόγια, για πολλούς, τό να ασχολούνται με τά συνδικαλιστικά είναι μιά υποχρέωση πού απορρέει από την κομματική τους ένταξη. Η αντίληψη όμως αυτή και ή πρακτική πού τή συνοδεύει στερούν κάθε δυναμικότητα από τον συνδικαλισμό. Γι' αυτό και τις ώρες της κρίσης, για τις δημοκρατικές

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

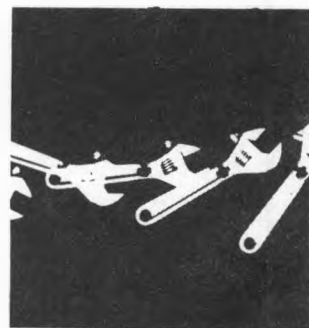
συνδικαλιστικές παρατάξεις (ΕΣΑΚ-Σ, ΑΕΜ, ΠΑΣΚΕ) δέν απομένει παρά νά συσκέπτονται, νά καταγγέλλουν τόν παραγκωνισμό τους, νά αφήνουν τήν εντύπωση ότι τελικά θά προωθήσουν τήν τρίτη λύση (αυτόνομη οργάνωση), και ότι θά καταγγείλλουν τή ΓΣΕΕ και τό φτιαχτό συνέδριό της σέ διεθνείς παράγοντες. Όλα αυτά όμως θυμίζουν ένα ξεπερασμένο καθηκοντολόγιο γιατί μέσα σ' όλα αυτά λείπει εκείνο πού θά δικαίωνα τίς δημοκρατικές συνδικαλιστικές παρατάξεις και θά τίς μετέτρεπε σέ δύναμη μέ καθοριστικό βάρος: ή πολιτικοποίηση (όχι ή κομματικοποίηση) τών προβλημάτων τών εργαζομένων τόσο στήν μικροκλίμακα τους (π.χ. εργοστάσιο) όσο και σέ γενικό επίπεδο (όλόκληρης τής εργατικής τάξης), και ή πραγματική μαζικοποίηση, πού σημαίνει ενεργό και διαπλαστική συμμετοχή τών μελών.

Αν μιά τέτοια αντίληψη πρυσάνευε, τότε, γιά τό δημοκρατικό συνδικαλισμό, τό δίλημμα : μέσα ή έξω από τή ΓΣΕΕ δέν θά υπήρχε. Άλλωστε σ' αυτήν τή διλημματική διατύπωση τών προβλημάτων ή απάντηση είναι προκαταβολικά δοσμένη.

Ούτε αποτελεί, φυσικά, απάντηση στόν κυβερνητικό συνδικαλισμό και τό χαλκευμένο συνέδριο τής Καλαμάτας ή υπόμνηση ότι τό συνέδριο αυτό συμπίπτει μέ τήν επέτειο γιά τά 60 χρόνια από τήν ίδρυση τής ΓΣΕΕ. Ούτε, ακόμη, χρησιμεύουν οί γενικόλογες εϋχές (π.χ. Ήλ. Στάβερης στήν «Αύγή» 22.10.78) γιά κάποιο συνέδριο αντιπροσωπευτικό, ένωτικό, πού «θά προγραμματίσει και θά προωθεϊ αγωνιστικά» τά αίτήματα τών εργαζομένων, γιατί άπλούστατα οί εϋχές δέν δείχνουν τό δρόμο και τόν τρόπο τής πραγματοποίησης τους.

Τό πρόβλημα δέν είναι νά φτιάξουν οί παλαιόμαχοι ίσολογισμούς αγωνιστικής ιστορίας ούτε νά κλαυθμηρίσουμε γιά τό προκατασκευασμένο συνέδριο τής Καλαμάτας γιατί ή ιστορία θά συνεχιστεί και μετά τήν Καλαμάτα. Τό πρόβλημα είναι ή δυναμική τών εργαζομένων πού χάνεται ή δέν αναδεικνύεται όσο τούς αντιμετοπίζουν σάν αριθμό (ψηφοφόρους), όσο γι' αυτούς ό συνδικαλισμός αποτελεί ακόμη μιά επιπλέον άγγραφεία: νά πηγαίνουν και στίς συνελεύσεις τών συνδικαλιστικών οργάνων. Τά διλήμματα δέν αποτελούν προοπτική πάλης. Γιατί ή κρίση τού συνδικαλισμού – και όσο υπάρχει κρίση απαιτείται όλο και περισσότερη ενέργεια γιά νά αποδοθεϊ όλο και λιγότερο έργο – δέν απορρέει μόνο από τίς προθέσεις και τήν τακτική τής ήγετικής ομάδας τής ΓΣΕΕ. Όφείλεται στίς ιεραρχικές δομές του, τήν ποιότητα και τόν τρόπο ανάδειξης τής τάξης τών συνδικαλιστών, στους γενικότερους στόχους του. Γιατί αν αναρωτηθούμε πώς αντιμετοπίζουν τό συνδικαλισμό οί επίσημοι δημοκρατικοί εκπρόσωποί του, δέν θά μπορέσουν νά μās πουν τίποτε παραπάνω από εϋχές, αξήσεις ήμερομισθίων και καταγγελία τών χουντοκυβερνητικών συνδικαλιστών. Μέ αυτά τά υλικά όμως δέν μπορεί νά ξεπεραστεί ή οργανική κρίση τού ελληνικού συνδικαλισμού. Έκείνο πού κανείς δέν πιστεύει είναι, τέλος πάντων, ό αγώνας τών ίδιων τών εργαζομένων.

Χρήστος Ήλιόπουλος

ΙΣΤΟΡΙΑ·ΔΟΚΙΜΙΟ

Π. Πρεβελάκη
Καζαντζάκης
 Απόστολου Σαχίνη
Τετραδία Κριτικής
 Ελένης Ε. Κούκου
Ιωάννης Καποδίστριας
 Γιάννη Μότσιου
Ανθολογία Ρωσικού Διηγήματος
 Δημήτρη Κιτσική
Συγκριτική Ιστορία
Ελλάδος-Τουρκίας στον 20° Αιώνα

1885

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
 Σόλωνος 60 - Αθήνα 135 - Τηλ. 3615077

Στέλεχος του ΚΚΕ Έσωτερικού
ο Κώστας Ζουράρης,
στις σελίδες που ακολουθούν,
κρίνει την κίνηση για τη
συγκρότηση πολιτικού φορέα
της «ΕΑΜογενοῦς Ἀριστεράς»,
πού ὑποστηρίζεται ἀπό τό ΚΚΕ.
Καί τοποθετεῖται.

Τό ζήτημα ὅμως δέν εἶναι μόνο
οἱ τοποθετήσεις τῶν κομμάτων
καί τῶν στελεχῶν τους.
Βρισκόμαστε στά πρόθυρα
τῆς ἐμφάνισης ἐνός πολιτικοῦ
σχηματισμοῦ, πού, μέ καθοδηγητή
τό ΚΚΕ, θέλει νά συσπειρώσει ὅλες
τίς ἐκτός ΚΚΕ «συνεπείς δυνάμεις τῆς
Ἀριστεράς, ἰδιαίτερα τῆς ΕΑΜογενοῦς».
Ὁ «μετωπισμός» αὐτός εἶναι γνωστός.
Γνωστή ἡ «θεωρία» του, γνωστή
καί ἡ πρακτική του: παλαιοῦ τύπου
καί ἀτελέσφορη ἡ καταστροφική.

Ἡ γνώση ὅμως δέν προστατεύει πάντα
ἀπό τήν ἀπόγνωση. Γιατί ἡ σημερινή
εἰκόνα τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστεράς
ἐλάχιστα ἐμποδίζει τή διεύρυνση τῆς
παραδοσιακῆς Ἀριστεράς
ἂν δέν προτρέπει σ' αὐτήν.
Γι' αὐτό ἡ ἀνανέωση τοῦ κομμουνιστικοῦ
κινήματος στόν τόπο μας
μπορεῖ νά πάει πολλά χρόνια πίσω,
τό λαϊκό κίνημα καί ἡ προοπτική
τοῦ σοσιαλισμοῦ μαζί.

Τό ζήτημα ξεπερνάει σέ σημασία
τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει
χωριστά ἡ καθεμίᾳ ὀργάνωση καί
κόμμα τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστεράς.
Τά ξεπερνάει ἀλλά καί ἀναγκάζει
νά ξαναθεθοῦν, ἴσως χωρίς θριαμβολογίες,
χωρίς ρητορείες καί χωρίς κομματικό
φαντισμό: πιό κριτικά, πιό συνειδητά,
δηλαδή μέ τρόπο πολιτικό.
Ἄρα πρέπει νά συζητηθοῦν.

Σ' αὐτή τή συζήτηση «ὁ Πολίτης»
ἔχει ὡς τώρα προσφέρει ὅ,τι ἔχει
προσφέρει. Ἄς κριθεῖ.
Δέν πιστεύουμε ὅτι ὅλες οἱ ἀπόψεις
εἶναι σωστές. Πάντως αὐτές πού
μποροῦν νά παρουσιαστοῦν στό περιοδικό
ἔχουν τή θέση τους στό γενικό
προβληματισμό, στή γενική προσπάθεια.

«... ἰδιαίτερα

τῆς ΕΑΜογενοῦς...»

τοῦ Κώστα Ζουράρη

Τί οὖν κελεύω; τās προφάσεις ἀφελεῖν...

Δημοσθένους: Κατά Φιλίππου Α', 25

«... οἱ δημοκρατικές δυνάμεις σημείωσαν μιᾶ
μεγάλη νίκη. Προωθήθηκε ἡ ὑπόθεση τῆς συ-
σπείρωσης τῶν δυνάμεων τῆς Ἀριστεράς, ἰδιαί-
τερα τῆς ΕΑΜογενοῦς...»

Ἐνακοίνωση τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, 16.10.78

Μεγάλη μας ἡ νίκη, λοιπόν, ἀφοῦ τό λέει ἡ ΚΕ τοῦ
ΚΚΕ. Ἄπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Ἑλλάδας οἱ Δῆμοι
ἀλώθηκαν ἀπό τοὺς ΕΑΜογενεῖς συνδυασμούς πού
καταναυμάχησαν τοὺς ΕΑΜοβριθεῖς ἀντιπάλους
συνδυασμούς, ὅταν δέβαια ἡ ΕΑΜοδόρος αὐτῆ
ἀθλιότητα δέν χάρισε Δῆμους καί δημότες ἐξουθενω-
μένους στήν κεντροδεξιά. Καί δέν θά μιλήσουμε σ'
αὐτό τό σχόλιο γιά τήν ἐσχατὴ ὑποκρισία ὅλης τῆς
Ἀριστεράς πού ἐπαγγέλεται ἀυτονομίες καί αὐτο-
προσδιορισμούς τῶν πολιτῶν, γιά νά καταλήξει στά
νυφοπάζαρα τῶν δημοκρατικῶν συνεργασιῶν: θά
μοῦ δώσεις ἓνα πρόεδρο στόν Ὀρχομένο νά σοῦ
δώσω ἓναν σύμβουλο στό Καματερό. Θά προσπαθή-
σουμε νά ἀνιχνεύσουμε τήν ΕΑΜοφρενίτιδα πού
συνέχει τήν παραδοσιακὴ Ἀριστερά καί κυρίως τί
μέλλον ζοφερό ἀπεργάζεται τό ΚΚΕ μέ τήν ὀψιμη
ΕΑΜομνημόνευση τοῦ τιμημένου παρελθόντος...

Προκαταρκτικὴ παρατήρηση: πρέπει νά εἶναι με-
γάλη μας ἡ νίκη καί εὐδοίωνες οἱ προοπτικές της ἀφοῦ
τέσσερα χρόνια μετὰ τὴ μεταπολίτευση ἡ ἐπαναστα-
τικὴ ἐμβριθεῖα τοῦ ΚΚΕ ἀνακαλύπτει τὴ μελλοντικὴ
στρατηγικὴ μας στίς περασμένες πανωλεθρίες μας:
διεύρυνση πρὸς τὰ πίσω. Ἡ δεξιὰ τουλάχιστον
προσπαθεῖ νά στήσει τὴν ἡγεμονία της σέ πραγματι-
κὲς καί παρούσες δυνάμεις καί ἡ δυνητικὴ ἀπόρρο-
φη τοῦ Κέντρου καί τῆς Ἐθνικῆς Παράταξης εἶναι
περίτεχνη καί ἱστορικοῦλιστικὰ ἀψογή. Θά εἶναι δὲ
καί ἀποτελεσματικὴ. Οἱ πολυάνυμοι ἐρασιτέχνες τοῦ
διαλεκτικοῦ ὕλισμου θά διαπιστώνουν σύντομα ὅτι
τὰ μεσομακροπρόθεσμα ἐπιτεύγματα τοῦ ἔλιγμου τῆς
Δεξιᾶς, θά εἶναι πολὺ πιό σιβαρά ἀπὸ τίς πρόσκαι-

ρές του δυσκολίες. Δεν είναι τυχαίο πώς όσοι χρησιμοποιούν τό μαρξισμό σά μέθοδο, χωρίς νά είναι μαρξιστές, αλλά άπλώς άντιιμπεριαλιστές, άνησύχσαν και άγανάκτησαν σφόδρα γιά τίς διεργασίες σέ χώρους πού κανονικά δέν θά έπρεπε νά τούς άπασχολούν. Καί έτσι φαίνεται, ότι ή Δεξιά όχι μόνο άγαπά τό μέλλον αλλά έχει έμπιστοσύνη και στό μέλλον της. 'Η 'Αριστερά, φαίνεται, άγαπά μόνο τό παρελθόν και έχει έμπιστοσύνη στή νεκροφιλία της.

...ιδιαιτέρα της ΕΑΜοβριθούς

Καί φυσικά τά αγαθά τών άπόντων υπάρχουν γιά τούς παρόντες...

Δημοσθένους, Κατά Φιλίππου Α, 6

Κυκλοφόρησε «'Ο δρόμος τής αγροτιάς

Μέ πλούσια ύλη και σέ 10 σελίδες κυκλοφόρησε τό 13ο φύλλο του «Δρόμου τής αγροτιάς, άργάνου του 'Αγροτικού Κόμματος 'Ελλάδας (ΑΚΕ). 'Ανάμεσα στά περιεχόμενα του σημειώνουμε:

— Κύριο άρθρο του Γ. Γραμματέα του ΑΚΕ Θεόδωρου Γιαννόπουλου γιά τό νόημα τών δημοτικών και κοινοτικών εκλογών.

— Άρθρο του Ν. 'Αντωνίου, μέλους του ΠΓ του ΑΚΕ γιά τήν 37η επέτειο του ΕΑΜ.

Άρθρο του Κώστα Μεσογείτη μέ τίτλο: «Ελευθέρωση ή σκλήρυνση και πισωδρόμηση. Ένα διεφθιδο μέ τίτλο «'Η φωνή τής υπαίθρου» μέ άντεποκρίσεις και άποσπάσματα άπ' τόν έπαρχιακό τύπο. Σχόλια και σημειώματα γιά τά επίκαιρα άγροτικά προβλήματα, όπως τή συμπίεση του πραγματικού εισοδήματος τών άγροτών, τά κέρδη τών έμποροβιομηχανών, τήν αυστηρότερη «λιτότητα» σέ βάρος τών εργαζομένων, τόν έμπαιγμό τών άποζημιώσεων του ΟΓΑ, τά κυβερνητικά μέτρα γιά τό βαμβάκι, τά κρηπιοστάφια και τή σουλιανία, τίς διαδικασίες τών παραγωγών κρηπιοβελών.

Άρθρο γιά τούς βαρείς όρους, πού επιβάλλονται στήν ελληνική γεωργία γιά τήν ένταξη στην ΕΟΚ.

Έρώτηση α': ποιός αιωνόβιος θυμάται τί ήταν και πότε ήταν τό ΑΚΕ;

Έρώτηση β': ποιός άγρότης ξέρει τό όνομα του Γενικού Γραμματέα του ΑΚΕ;

Έρώτηση γ': Σέ ποιές εκλογές εμφανίστηκε αυτότελώς τό ΑΚΕ;

Καί δέν είναι φυσικά μόνο τό εκτόπλασμα του ΑΚΕ. Άν προσέξουμε τό γαλαξία ΚΚΕ, θά άντιληφθούμε ποικίλα μόρια, σωματίδια άσωμάτων κατά τά άλλα οργανισμών, πού συντηρούνται μέσα στό ζεστό χνώτο του Μεγάλου 'Αδελφού. Καί φαιδρά και σκοτεινά, όλα αυτά τά ρινίσματα της πάλης τών τάξεων

ζούν τή παραχωρημένη και διατεταγμένη νεκρή ζωή τους, επειδή τό ΚΚΕ πρέπει νά μπορεί νά λείι στή λίθινη όρολογία του τά εξής: «... ιδιαιτέρα τής ΕΑΜογενοϋς, και δυνάμωσε ή επιρροή του ΚΚΕ. Αυτό εκφράστηκε στή συνεργασία του ΚΚΕ μέ παράγοντες τής ΕΔΑ και άλλων δυνάμεων τής 'Αριστεράς...».

Η λίθινη όμως όρολογία, πού προκαλεί θυμηδία, κρύβει μιá γρανιτώδη πολιτική επιδίωξη, αλλά αυτή προκαλεί άποτροπιασμό: τό ΚΚΕ ξέρει ότι πρέπει νά προσφέρει στους όπαδούς του τήν ψευδαίσθηση τής συναλλαγής μέ τίς δημοκρατικές, κομμουνιστικές, σοσιαλιστικές δυνάμεις. Ξέρει ότι κι ό πιό πειθήνιος σύντροφος γνωρίζει πιά, ότι ένα μέν είναι τό ΚΚΕ αλλά λίγο, κι ότι τό σοσιαλισμό δέν θά τόν χτίσει μέ τόν εαυτό του. 'Η γραφειοκρατική του όμως φύση και ή φύση τής συγκυρίας πού τό γέννησε και τό συντηρεί, ώθούν τό ΚΚΕ νά χτίσει τίς συγκεκριμένες συμμαχίες εις βάρος τών άλλων και κατ' έντολήν — διεθνιστική — τρίτων. Συσπείρωση μέ ύπαρκτους όργανισμούς σημαίνει διαπραγμάτευση οϋσίας και αυτή κινδυνεύει νά άνάψει πυρκαγιές τόσο καυτές γιά τό σοσιαλισμό, τήν πολυμέρεια (πλουραλισμό), τήν έλευθερία, ώστε νά μή μπορεί νά τίς άντιμετωπίσει ό τυρσίμαχος Ιστορικός υλισμός του ενός μέν, αλλά γιά τή περίπτωση άνεπαρκούς ΚΚΕ.

Τό τοπίο είναι άμείλικτο: όσο τό ΚΚΕ θά είναι άνίσχυρο «υποκειμενικά» (λόγω θεωρητικού άναλφαβητισμού) και άπραγο «άντικειμενικά» (λόγω έγγενούς και διεθνιστικής ιδιοτέλειας) νά όρθοφωνήσει επιτέλους τόν Μάρξ και τόν Λένιν στήν έσωκομματική του λειτουργία, στή σχέση του μέ τόν έξω κόσμο και στίς προτάσεις του γιά τό σοσιαλισμό, τόσο τό ΚΚΕ θά είναι άνίκανο νά κάνει συμμαχίες. Θά μετεωρίζεται όφθαλμαπάτες γιά τούς όπαδούς, θά έγκαθιδρύει άδουλους γιά νά άποφύγει τούς συνεργάτες, και θά έδραιώνει συνοδοιπόρους πού θά του φεύγουν μέ τήν πρώτη ύπεργολαβία, πού θά προτείνει σ' αυτός ή άστική τάξη. Άνίκανο και έπίμονο, άνενεργό αλλά δραστήριο, τό ΚΚΕ θά προσπαθήσει βραχυπρόθεσμα, μέ τήν ίσοπεδωτική και άποτελεσματική παρέμβαση πού μπορεί νά έχει, νά τιθασσεύσει και νά χειραγωγήσει τό τμήμα του λαού πού του επιμέτησαν οι έσωτερικές του και διεθνείς του προδιωγραφές.

Είναι πρόδηλη ή ρευστότητα τής ελληνικής κοινωνίας στή σημερινή και αύριανή της φάση, είναι εκδηλη ή εύθραυστη άκόμη κατανομή τών «εκλογέων» κι όχι τών πολιτών άνάμεσα στό ΠΑΣΟΚ, τό ΚΚΕ και τούς λουπούς και είναι πασιδηλη ή γενική εκκρεμότητα: τό άμφοτεροβαρές ΠΑΣΟΚ τείνει λογικότερα νά διευρυνθεί πρós τά δεξιά και στίς δημοτικές εκλογές ή όργανωτική του άνομοιογένεια έδειξε ότι ύπάρχει μόνο μέσα σέ έγέρσιμες ήμερομηνίες — στόχους και ως άμορφος συναγερμός. Του διαφεύγει ή

καθημερινότητα και διαχέεται μέσα της. Στο προβλεπτό ακόμη παρόν, τό ΠΑΣΟΚ θά όρίζεται και θά έξαντλείται από τό τρίπτυχο: ένας έξώστης, ένα μικρόφωνο, ένας Άνδρέας. Ή μετακύλιση του ΠΑΣΟΚ πρós τό Κέντρο, ή έσωκομματική του ύποθερμία και ή καχεξία της όργανωτικής του καθημερινότητας θέτουν πάλι επίτακτης τή διεκδίκηση του 15 μέ 20% τών εκλογέων – πολιτών που αποτελούν τό έλαστικό αλλά άσυμπέστο πολιτικό μέγεθος της ελληνικής Άριστεράς. Τό φανερό μυστικό που διατρέχει τό άσυμπέστο αυτό 15 μέ 20% είναι τό εξής: όσο τό ΚΚΕ θά είναι αυτό που είναι, τό πολιτικό αυτό μέγεθος δέν θά μπορεί να έλεγχοθεί ιδεολογικά και όργανωτικά στο σύνολό του από τό ΚΚΕ, έπ' ώφελεία προφανώς του ΠΑΣΟΚ. Ή διασταλτική πολυφασία του ΠΑΣΟΚ, του παρέχει σ' αυτές, και μόνο σ' αυτές τίς συνθήκες, τή δυνατότητα να λειτουργήσει ως ρακοςυλλέκτης και όχι βέβαια ως πολυσυλλέκτης στον πολυδιασπασμένο άριστερό χώρο. Διότι, ή πολυσυλλεκτική λειτουργία ως πρós τό εκλογικό σώμα, που μερικοί άναγνωρίζουν στο ΠΑΣΟΚ, έπιζητεί τήν ύπαρξη αντίστοιχης λειτουργίας στο έσωκομματικό καθεστώς όπως π.χ. στο Σοσιαλιστικό Κόμμα Γαλλίας, πράγμα που προκαλεί στο σημερινό ΠΑΣΟΚ τή γνωστή άλλεργική άπώθηση υπό μορφή διαγραφών.

Ή κατάσταση αυτή είναι γνωστή στο ΚΚΕ. ΄Εξ' ού ή έπαμφοτερίζουσα άγωνία του. Τά άγαθά αυτής της Άριστεράς, που μέ τό άπωθητικό προσωπείο του ΚΚΕ δέν μπορεί παρά να άπουσιάζει από τό τοπίο του 20%, θά κυλήσουν στο ΠΑΣΟΚ. Για να μη κυλήσουν πρós τά εκεί θά έπρεπε τό ΚΚΕ να δεχθεί τήν παρουσία τών άλλων ύπαρκτών παρόντων της Άριστεράς. ΄Επειδή όμως ή παραδοχή τών ύπαρκτών παρόντων κινδυνεύει να μοιράσει τά άγαθά, τό ΚΚΕ προτιμά να χρίσει τούς άνύπαρκτους ως ΕΑΜογενή Άριστερά, χαρίζοντας ένα όλόκληρο κόσμο στο πολύ παρόν ΠΑΣΟΚ, διότι κανείς βέβαια έξέφρων ΕΑΜογενής δέν άναγνωρίζεται στους ΕΑΜόσουλους άχυράνθρωπους του ΚΚΕ ενώ τό ΠΑΣΟΚ είναι και όλίγον ΕΑΜοδριθές...

...ιδίαιτερα της ΕΑΜοστεγούς;

... αλλά αυτό τό είδε καλά, ότι όλα αυτά (...) βρίσκονται στη μέση ως έπαθλα για τό νικητή...

Δημοσθένους, Κατά Φιλίππου Α, 5

Αυτό τό είδε πράγματι καλά τό ΚΚΕ. Είδε ότι, στη σημερινή του φάση, δέν μπορεί να θέλει τήν πραγματική συνεργασία με τίς ύπαρκτές άριστερές δυνάμεις, επί ποινή άκυρότητας του ήγεμονισμού του. Είδε, παράλληλα, ότι αυτή ή κληρονομία του ΕΑΜ βρίσκεται πανταχού παρούσα αλλά χωρίς πολιτικό φορέα λόγω πολυκεντρισμού και άσυναρτησίας τών ύπαρκτών άριστερών φορέων. ΄Η κατάσταση είναι άπλή: τό ΚΚΕ μη μπορώντας προσωρινά να αλλάξει δέν μπορεί να θέλει τή συσπείρωση τών ΕΑΜογενών δυνάμεων.

Μην κάνοντας όμως τή συσπείρωση προωθει τό ΠΑΣΟΚ. Για να μην προωθηθεί τό ΠΑΣΟΚ και για να μη άυτονομηθεί ή όλόγυρα από τό ΚΚΕ ΕΑΜογενής Άριστερά, πρέπει να διοριστούν οι έντολόδοχοι, να έξευρεθούν οι άχυράνθρωποι και να διαφτιστούν τά κύμβαλα τά άλαλάζοντα έτερόφωνους ήχους. ΕΑΜοτραφείς γρηγορείτε! ΄Η άνακοίνωση της ΚΕ του ΚΚΕ δέν άφήνει περιθώρια δισταγμών. Συντομότατα δίπλα στο άλήστου λήθης άγροτεμάχιο του ΑΚΕ θά λάμψει ό τόπος από τή μαρμαρυγή μυριών όσων, και ιδιαίτερα της ΕΑΜογενοϋς... Διότι τό ΚΚΕ θά έπιχειρήσει να άρπάξει τό έπαθλο. Και να τό συνθλίψει. Μην μπορώντας να έχει στρατηγική για τό μέλλον, άδυνατώντας να χρίσει τό παρόν με τούς παρόντες, θά νεκραναστήσει τούς νεκρούς. Άνίκανο τό ΚΚΕ να κάνει νέα ιστορία προσπαθεί να τήν έπαναλάβει, περιφρονώντας βέβαια τό Μάρξ ό οποίος ισχυρίζεται ότι ή ιστορία δέν έπαναλαμβάνεται παρά με τή μορφή της φάρας. Θά ύποστούμε όπου νάναι πολυθέληγες παραφυάδες που θά προσπαθήσουν να μάς σαγηνεύσουν με επικλήσεις ΕΑΜοφροσύνης.

Τό ΕΑΜ φυσικά, ή ιερή του μνήμη, τό άγιο δράμα και ό λαός του θά είναι έξω από τό ΕΑΜοστεγές αυτό συνονθύλευμα. Άλλά μήπως θά είναι ή πρώτη φορά; ΄Εξεστι τώ ΚΚΕ άσχημονείν.

...ιδίαιτερα της ΕΑΜοκτόνου;

Διότι όλοι θέλουν να συμμαχοϋν και να ύπολογίζουν αυτούς τούς όποιους βλέπουν ότι είναι όργανωμένοι και άποφασισμένοι να κάνουν αυτά που πρέπει.

Δημοσθένους, Κατά Φιλίππου Α' 7

Τό ΚΚΕ άσχημονεί αλλά προχωρεί. Και όσο προχωρεί, ή έκταση της προόδου του θά άμβλύνει τήν ένταση της άσχημοσύνης του έπειδή στην πολιτική ή ισχύς καλύπτει συνήθως τό όνειδος. ΄Η έπιτυχία με τή σειρά της προσελκύει. «Όλοι» λοιπόν ύπολογίζουν τούς όργανωμένους, γιατί όλοι τούς φοβούνται και όλοι έπιδιώκουν προσεγγίσεις. Όσο τό ΚΚΕ θά προχωρεί, τόσο αυτό που μονομερώς θά προσχωρεί χωρίς διαπραγματευτική δύναμη, χωρίς βάρος, θά ύποβαθμίζεται σε πολιτικό ούραγό και θά συρρικνώνει με τή σειρά του σε κενό ήχειό τό πολιτικό σχήμα που εκπροσωπεί ή που κατασκευάζει.

Ποιοι όλοι; Όλοι λοιπόν, όσοι γενικά και άόριστα άνήκουν στον άνανεωτικό χώρο και δέν έχουν έκτεθει άνεπανόρθωτα στο έσωκομμουνιστικό όλοκαύτωμα. Όλοι, σ' όσους ή δουλειά τους, ή έπιβίωσή τους, τούς επιβάλλει να μη άγνοούν αυτούς που όλοι ύπολογίζουν και να ύπολογίζουν αυτούς που είναι όργανωμένοι και άποφασισμένοι. Δίπλα στους τίμιους άτολμους θά έμφανιστούν οι άδίστακτοι εύτολμοι, έτοιμοι να ίεροεργήσουν στο όνομα του καθαγιασμένου ΕΑΜ και να χριστούν ίεροθύτες της ΕΑΜογενοϋς ίε-

ροσυλίας. Καιροσκόποι του ρεαλισμού έλλοχεύουν ήδη, διότι ή έμπειρη όσφρησή τους έρμήνευσε αυθεντικά τό γνωστό έδάφιο στην ανακοίνωση τής ΚΕ του ΚΚΕ τής 16.10.78.

Ήδη είχαμε τά πρώτα κρούσματα, τηλεγραφήματα συμπαράστασης «στελεχών» πού περνούν πάνω άπό τό κεφάλι τών έκλεγμένων και άρμοδιών καθοδηγητικών όργάνων, δυσδιάκριτες παρουσίες στίς «συνεπείς» έξέδρες, περιμένοντας πότε μέ τό καλό θά έξαργυρωθεί ή παρουσία μέ μία εύδιάκριτη πιά «αυτότελή» έξέδρα και έπεται συνέχεια. Καί όλοι δορυφόροι βέβαια, αντίστασews μή ούσης και χοροστατούντος του «Ένός», θά συμπράξουν στή νέα ΕΑ-Μοκτονία. Μεγάλη όντως νίκη και «ιδιαίτερα τής ΕΑΜογενοϋς Άριστερας»...

...ιδιαίτερα του ΕΑΜοκονιορτου;

Άπό ένα σημείον πού τό όρίζει, δεξιά, όγκώδης και άπορροΰξ θράχος, και άριστερά μία μικροτέρα και ήπιωτέρα βραχώδης προεξοχή, χαινεί ένα διάστημα...

Άνδρέα Έμπειρίκου, Τόπος τοπειού

Χαινεί ένα διάστημα στίς παρυφές ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ. Αίωρείται ένας κονιορτός κομματιδιών και όνειροπολήσεων πού προέρχεται κατά μέγα μέρος άπό τό ΕΑΜ ή τό τέως ένιαίο ΚΚΕ, πού αναφέρεται στο ΕΑΜ, πού επιδιώκει τό δράμα και τό ήθος του ΕΑΜ. Κονιορτός πολύτιμος, άπαραίτητος, άναντικατάστατος. Καί αιόλος διότι άνίσχυρος. Καί άνίσχυρος διότι κονιορτός.

Χαινεί ένα διάστημα, μέσα στο όποιο αντίστασews μή ούσης, σταδιακά τό ΚΚΕ θά εκμαυλίσει ή θά εκφοβίσει διασπασμένες συνειδήσεις και τίς έρημες δομές. Καί θά στήσει μορμολύκεια σε πολιτικές παράγκες, θά άνεβάσει παραστάσεις μέ τίς ξέπνοες οικίες.

Ποιός φταίει; Μά φυσικά όλοι μας και φυσικά όχι τό ΚΚΕ. Ποιοί όλοι μας; Μά φυσικά όσοι άπό μäs είχαν τό μεγαλύτερο μέγεθος, έχουν και τή μεγαλύτερη ευθύνη, δηλαδή έμείς του ΚΚΕ Έσωτερικού, πού πρέπει πιά μέ τέσσερις εκλογικές άναμετρήσεις σε τέσσερα χρόνια νά άντιληφθοϋμε τήν κυρίαρχη και άξεπέραστη πιά αλήθεια: τό 1968, «ξεκινήσαμε τόν πόλεμο για νά τιμωρήσουμε τόν Φίλιππο ενώ τό τέλος τον τώρα είναι πώς νά μήν καποπάθουμε άπό τόν Φίλιπο²». Τό 1968 διεκδικούσαμε τήν αυθεντική εκπροσώπηση τών Έλλήνων κομμουνιστών ενώ τό 1978 ή διεκδίκηση είναι πιά χωρίς αντικείμενο. Τό 1968 ή άνανέωση του ΚΚΕ περνούσε μέσα άπό τή διάσπαση του ΚΚΕ. Τό 1978 ή άνανέωση του ΚΚΕ θά περάσει ή δέν θά περάσει, μόνο μέσα άπό τό ΚΚΕ. Τό ένα, τό μόνο, τό οικτρό...

Ή ζωή επιβεβαίωσε τήν επιβλητική ρήση του Ένγκελς ότι κάθε φορά, σε κάθε φάση, ή ιστορία είναι

ένα τελικό άποτέλεσμα συγκρουομένων θελήσεων, τελικό άποτέλεσμα πού κανείς δέν θέλησε: ή ζωή επιβάλλει τώρα στο ΚΚΕ έσωτερικού νά πάψει νά θέλει αυτό πού θέλησε στην αρχή - δηλαδή τά σύμβολα και τή σφραγίδα - και νά αρχίσει αυτό, πού μπορεί νά γίνει, δηλαδή νά γίνει ό άξονας ενός έπαναστατικού φορέα, μαρξιστικού και μή ρεφορμιστικού, χωρίς τό ΚΚΕ στην πρώτη φάση.

Τό ΚΚΕ Έσωτερικού πρέπει, πρώτο αυτό, νά όργανώσει τό χαινον διάστημα πριν καταληφθεί άπό τό ΚΚΕ. Τό ΚΚΕ Έσωτερικού πρέπει νά περιγκλώσει τό ΚΚΕ, προτείνοντας αυτό πρώτο τή συσπείρωση τών ΕΑΜογενών μειοψηφιών, προτου οι μειοψηφίες άλωθούν και άλλιωθούν άπό τό ΚΚΕ. Πρέπει όλοι νά άντιληφθοϋμε ότι ό καιρός τής όλιγορίας πέρασε, ότι αυτό πού δέν θά επιχειρηθεί άπό μäs, θά έφαρμοστεί στρεβλωτικά και άμείλικτα άπό τό ΚΚΕ. Είναι καιρός πιά για τό ΚΚΕ Έσωτερικού νά πάψει νά σέρνεται άπό τά γεγονότα, «ότι δεί(...) οϋκ άκολουθείν τοίς πράγμασι άλλ' (...) έμπροσθεν είναι τών πραγμάτων³». Άς προηγηθεί, γιατί άλλως θά ήγηθεί όριστικά και άμετάκλητα τό ΚΚΕ.

Διότι είναι ήλιου φαεινότερον, ότι τό ΚΚΕ θά διαπράξει τήν ΕΑΜογενή του συσπείρωση μ' όποιους δελεάσει, μ' όσους απειλήσει, μ' όσους κουράσει. Καί δυστυχώς για τήν «αυτόματη άκτινοβολία τών ιδεών μας», δυστυχώς δέν υπάρχει καμία έγγύηση άπό τόν αυτόματισμό τής ζωής, ότι ή ΕΑΜογενής τερατογονία του ΚΚΕ δέν θά είναι σχεδόν πειστική για τούς άφελείς και τούς άπογοητευμένους και άπολύτως διαλυτική για τούς έθελotuφλοϋντες.

Ένα παράδειγμα;

Ποιός άπό μäs τούς «άνανεωτικούς» πού ψηφίσαμε Μπέη δέν ξέρει στα βάθη τής ψυχής του ότι ό Μίκης, άνεξάρτητα άπό τίς πολιτικές του παλινωδίες, ήταν ό άξιότερος για Δήμαρχος Άθηναίων; ότι αυτή τήν ιερή Πόλη πού δίδαξε τή Δημοκρατία τήν εκφράζει αυθεντικότερα ό μουσουργός άπ' ότι θά τή διαχειρισθεί ό άχρος και άοσμος κατά προσέγγιση τεχνοκράτης, πού δέν είναι άλλωστε και άμοιρος όππορτουτισμού, όπως απέκάλυψε χωρίς νά διαψευσθεί ό Πλυτäs;

Ύπενθυμίζω ότι στή Ρώμη, πού έχει μεγαλύτερα χάλια άπό τήν Άθήνα, τό ΚΚ πρότεινε και έβγαλε δήμαρχο ένα γεροσοφό τεχνοκρικό γιατί εκρινε ότι ή Ρώμη έχει άνάγκη άπό Πνεϋμα. Τά σκουπίδια, άκόμη κι αν μäs πνίγουν, έπονται στους λαούς πού έχουν άνάγκη νά κοινωνοϋν μέ τή μνήμη για νά χτίσουν τό παρόν τους. Καί οι τεχνοκράτες ως γνωστόν είναι άμνήμονες.

Στή «συνεπή» έξέδρα του Μίκη, δίπλα του, βρισκόταν ό άλλος μορφοπλάστης τής νεοελληνικής φωνής, ό Ρίτσος: ή γλώσσα μας και τό τραγούδι μας ήταν εκεί. Άλλά μεις ψηφίσαμε Μπέη... Εϋτυχώς τουλάχιστον, πού πίσω άπό τούς χρησμοδούς περιφερόταν οι σκυθρωπές μορφές τών μεγάλων Σιωπηλών του «Ένός» και ό φόβος πού προκαλοϋσαν άμβλυνε τήν πίκρα τής ψήφου μας. Ώς πότε όμως ό κονιορτός τής Άνανέωσης θά κονιορτοποιεί τόν κόσμο του;

...Ιδιαίτερα μιάς νέας ΕΑΜογονίας;

"Αν όμως μένουμε επί τόπου ακούγοντας τους άρμόδιους να άλληλοβρίζονται και να άλληλοκατηγορούνται τότε ουδέποτε θά κάνουμε τίποτε από όσα πρέπει.

Δημοσθένους Κατά Φιλίππου Α', 44

Τό ΚΚΕ 'Εσωτερικού πέρασε πολύ καλύτερα άπ' όσο φοβόμασταν τή δοκιμασία των δημοτικών εκλογών, πού ήρθαν άμέσως μετά τήν συντριβή των βουλευτικών του '77 και τό τέλμα του Συνεδρίου του, τόν 'Απρίλιο του '78.

Τόσο τό καλύτερο. Τόσο τό καλύτερο, γιατί χωρίς τό άγχος μιάς νέας ήττας μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι φτάσαμε στό σημείο όπου μäs είναι δυνατό να λιμνάζουμε χωρίς να βουλιάζουμε κι ότι αυτή ή λαθρεπιβίωση δέν είναι βέβαια πολιτική παρουσία. Τόσο τό καλύτερο, γιατί θά μπορούμε να έπεξεργαστούμε μιά στρατηγική στή θέση της σημερινής μας άφασίας πού δέν θά όφείλει τίποτε στόν πανικό, εφόσον εξακολουθούμε να ύπάρχουμε. Πρέπει όμως προηγουμένως να αναγνωρίσουμε ότι μετά τήν ήττα του Νοέμβρη '77 δέν έχουμε στρατηγική, εκτός βέβαια άν ή λαθρεπιβίωση επέχει θέση στρατηγικού προσανατολισμού. Τό ΚΚΕ 'Εσωτερικού, μετά τό Νοέμβρη του '77 δέν έχει στρατηγική γιατί δέν μπορεί να κάνει πολιτική, δηλαδή να παρεμβαίνει με βάρος στα πολιτικά πράγματα. Μετά τήν απόγνωση της ήττας όδηγηθήκαμε άνεπαισθήτως σε δύο ενδιάθετες συμπεριφορές, πού δέν είναι πολιτική στάση, αλλά υποπολιτική έθελουτυφία.

Πρώτη είναι ή ενδιάθετη συμπεριφορά του φτωχο-πρόδρομου: είμαστε μ' άλλα λόγια όπαδοί πιά μιάς ανανέωσης μικράς αλλά εντίμου, ξέροντας αλλά χωρίς να τό όμολογούμε ότι ή ανανεωτική μας άκτινοβολία δέν μπορεί πιά να επηρεάσει ούτε να άναστείλει τόν όγκόλιθο του ΚΚΕ. Γινόμαστε οί ζηλωτές του τί είχαμε - τί χάσαμε, λέμε ότι άρχούμαστε στήν ένίσχυση πρωτίστως του κόμματός μας, κάνοντας ότι δέν καταλαβαίνουμε τό όξύμωρο μιάς εργασιοθεραπείας χωρίς στρατηγική.

Δεύτερη είναι ή ενδιάθετη συμπεριφορά του κοσμοκαλόγερου: τήν έπομένη κιόλας της συντριβής, με τήν ήρεμη συντριβή του άγιορείτη άναχωρητή διακηρύξαμε ότι ή φάλαγγα της ανανέωσης μπήκε στήν έρημο κι άρχισαμε τή μακρά πορεία προς τό πουθενά... Μέ τή συνείδηση μάλιστα άναπαυμένη, διαπιστώνοντας ότι έμäs μέν δέν μäs άγάπησαν, τίς ιδέες μας όμως τίς υιοθέτησαν.

Δυστυχώς πρέπει να όμολογήσουμε ότι πέρα από τήν όρθή άνασύνταξη των δυνάμεών μας, πού κι αυτή βρίσκει τά όριά της στήν έλλειψη στρατηγικής μας, όλα τά άλλα γενναία πείσματά μας δέν είναι παρά ένας ιδιότυπος σεκταρισμός, άνώτατη φάση του πολι-

τικού μηδενισμού. Διότι μηδενίζουμε τήν ιστορική σημασία πού είχε ή διάσπαση, όταν δέν θέλουμε να δούμε ότι ή λογική της διάσπασης έχει πιά ξεπεραστεί. Διότι μηδενίζουμε τόν εαυτό μας, όταν στή θέση της προβληματικής άκτινοβολίας μας προτείνουμε τήν αναδίπλωσή μας. Διότι μηδενίζουμε τήν ποιότητά μας, όταν άρνούμαστε να τήν έπεκτείνουμε σε χώρους, πού ενώ κατ' άρχήν εννοϊκοί σε μäs, διαπιστώνουν τήν παρατεινομένη άποχή μας και ύφίστανται τήν έπεκτεινόμενη πολυπραγμοσύνη του ΚΚΕ.

Τί να κάνουμε; να τολήσουμε...

Τί να τολήσουμε; να τολήσουμε μιά στρατηγική...

Ποιά στρατηγική; τή συγχώνευση.

Τί να συγχωνεύσουμε; Να συγχωνεύσουμε τό διάστημα πού χάνει...

Πώς;

... Ούτε προβλέπετε τίποτε σε σχέση με τά γεγονότα πριν μάθετε ότι κάτι γίνεται ή ότι έχει γίνει. Κι αυτά μέν ήταν προηγουμένως ίσως άρκετά. Τώρα όμως είναι τόσο κρίσιμα ώστε δέν πάει άλλο.

Δημοσθένους, Κατά Φιλίππου Α', 41

Πώς; Μέ λογισμό και μ' όνειρο. 'Επαναστατικά.

Βαλτώσαμε κι έχουμε παρασύρει τό σύνολο της άδόσμευτης άριστεράς στήν περιπέτεια. "Αν συνεχίσουμε να παραμένουμε στήν άκινησία μας, τό κινούμενο ΚΚΕ δέν θά έχει παρά να ψαρέψει στό βάτο τά μικρομόρια πού του χρειάζονται για να στήσει τό θίασο σκιών του. 'Η άμοιβαία μας άπεμπλοκή προϋποθέτει τήν άνάληψη τολήμων πρωτοβουλιών από τό ΚΚΕ 'Εσωτερικού, άφου εκεί βρίσκεται ή κύρια δύναμη του χαινόντος διαστήματος. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να άρχισει μιά όλική διανοητική στράτευση των μελών του για τήν έπεξεργασία και ύλοποίηση μιάς σειράς ενεργειών:

1. Πρέπει να λυθεί ταχύτατα ό βυζαντινισμός του τίτλου για τόν όποιο άλλωστε ή Κεντρική 'Επιτροπή έχει δεσμευτεί για διατύπωση προτάσεων από τό 20 (10ο) συνέδριό μας. 'Η εικονομαχία αυτή πρέπει επιτέλους να λήξει με μιά νίκη της κοινής λογικής, δηλαδή με *άλλαγή του τίτλου*. Στίς δημοτικές εκλογές φάνηκε, π.χ. στήν Καισαριανή, στήν Καλαμαριά, ότι δέν είναι ή σφραγίδα μας πού πείθει, όταν πείθει, αλλά ή τολήμηρή άντιπαράθεση, ή πολιτική τιμιότητα άπέναντι στή μισαλλοδοξία των ύποτελών του Δόγματος. 'Η άποδέσμευση αυτή άφενός μέν θά υποχρεώσει πιά τό ΚΚΕ να έγκαταλείψει τίς εν άμαρτίαις προφάσεις, άφετέρου θά πρέπει να είναι τό έναυσμα για μιά *όργανική προσέγγιση* στο νέο σχήμα

δλων αὐτῶν πού ἀπωθοῦσε καί ἀποθάρρυνε ἡ ἀτέρ-
μονη ἀντιδικία τοῦ ἀμοιβαίου φανατισμοῦ.

2. Τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ προωθώντας σταδιακά τίς
ἐπαφές του καί ξεπερνώντας τίς παλιές ἀλληλοῦπο-
ψίες, πρέπει νά διευρυνθεῖ ἀμέσως καί τώρα πρὸς τό
συγγενή του χώρο.

Πῶς;

Προσφέροντας ἀπλῶς στό σύνολο τῶν προσώπων
καί τῶν ὀργανισμῶν τοῦ συγγενοῦς χώρου, τή δυνα-
τότητα σταδιακῆς ἐξοικείωσης καί ἐπιρροῆς στόν
κομματικό μας μηχανισμό:

α) Ἡ «Αὐγή», ἡ ΚΟΜΘΕΠ, ἡ «Θούριος» κι ὄλος ὁ
ἄλλος κομματικός τύπος πρέπει νά προβλέψουν
μόνιμες στήλες, σταθερή συνεργασία μέ τό σύνολο
τῆς ἀδέσμευτης Ἀριστερᾶς ἀντί νά κλαυθμηρί-
ζουμε ὅτι ὁ «Ριζοσπάστης» δέν ἀνοίγει διάλογο.
Ὁ «Ριζοσπάστης» θά ὑπρξίψει στήν ἀνάγκη ὅταν
ὁ διάλογος τοῦ ἐπιβληθεῖ, διότι δέν θά μπορεῖ νά
ψαρεῦει συνειδήσεις σέ θολά νερά.

β) Νά ὀργανωθοῦν σέ μόνιμη βάση ἀκτίφ στελεχῶν
μας ἡ διευρυνμένες συνεδριάσεις ὀργανώσεων μέ
ἀνοιχτές τίς πόρτες, ὅπως κάνουν οἱ Ἴσπανοί, οἱ
Ἴταλοί, καί οἱ Γάλλοι ὅπου θά συμμετέχουν μό-
νιμα οἱ σύντροφοι τοῦ συγγενοῦς χώρου. Μόνον ἡ
μονιμότητα τῆς ἐπαφῆς μπορεῖ νά ἐξαλείψει τήν
ἀδράνεια τῆς δυσπιστίας, μόνον ἡ ἀμοιβαία ἐξο-
κείωση μπορεῖ νά φέρει τήν ἐμπιστοσύνη.

γ) ἀπό τώρα καί ἀμέσως τό ἐπόμενο Φεστιβάλ τῆς
«Αὐγῆς» νά ὀργανωθεῖ διευρυμένο. Νά προσκλη-
θοῦν ὄλοι, δηλαδή ὄλοι, ΕΚΚΕ, ΚΚΕ μ-λ καί Μ-Λ
ΚΚΕ, Σοσιαλιστική Πορεία, ΕΔΑ, προλεταριακές
ἡ μή Ἑλληνοί, ἀνοργάνωτοι, στρατευμένοι καί
ἀστράτευτοι μέ ἡ καί χωρίς Πρωτοβουλίες, ὥστε
νά γίνει μιά γιορτή καί μιά συνέντευξη τῆς ἀδέ-
σμευτης Ἀριστερᾶς, ὅπου θά προβλεφτοῦν κοινές
ἐπαφές καί φυσικά κοινές συγκρούσεις μέχρι νά
τά θροῦμε. Ἡ νά μήν τά θροῦμε. Θά ἔχουμε ὁμως
κάνει τήν ἀρχή μιᾶς συνήθειας γιά συνύπαρξη,
μόνο κοινό ἀνακλαστικό σωτηρίας ἀπέναντι στό
μαστόδοντο τοῦ ΚΚΕ.

Πρέπει νά τό καταλάβουμε ὄλοι μας καί γρήγορα:
καλύτερα ἕνα παζάρι τῆς ἀριστερῆς Διασπορᾶς
παρά ὄλοι μας ἐντειχισμένοι στό σκλαβοπάζαρο
τοῦ ΚΚΕ. Οἱ ὄποιοι ἀφελεῖς πρέπει νά τό μάθουν:
στή τελευταία γιορτή τῆς ΚΝΕ - Ὀδηγητρίας, τά
μόνα ἔντυπα πού πούλιόταν ἦταν τά νομιμό-
φρονα, καί τά μόνια τραγούδια πού ἀκούγονταν
ἦταν τά ἐγκεκριμένα. Τό ΚΚΕ ἐτοιμάζει ἐκδοτι-
κούς Κολοσσούς καί ἐταιρεῖες δίσκων γιά νά λο-
γοκρίνει ἕσασε τήν ἐκφραση τῶν ἀφελῶν καί νά
συντρίψει τά ψελλίσματα τῶν τολμητῶν.

δ) Τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ πρέπει ἀμέσως καί τώρα νά
φροντίσει μαζί μέ τόν συγγενή του χώρο νά γίνουν
μόνιμες ἐπιτροπές βάσης, ἀνοιχτές σ' ὄλον τόν κό-
σμο καί προσανατολισμένες ἡ κατά τόπους δου-
λειᾶς, ἡ κατά συνοικίες, ἡ σέ ομάδες θεμάτων πο-
λιτικῆς θεωρητικῆς καί πολιτιστικῆς σημασίας. Οἱ

μόνιμες ἐπιτροπές βάσης πρέπει νά ἐπιβληθοῦν
στή συνείδηση ὄλων μας σάν πρόπλασμα γιά μιά
σταδιακή σύγκλιση τῶν ἀπόψεων καί τῶν ἰδιο-
συγκρασιῶν, προάγγελος γιά μιά ζητούμενη συγ-
χώνευση.

ε) Ἡ διεύρυνση πρέπει, σάν αἴτημα, νά γίνει ἡ
πρώτη μας φύση, πρέπει νά ἐμφυσήσει τή δυνα-
μική της στό σύνολο τῶν ἐνεργειῶν μας, νά γίνει
τό ἀνακλαστικό μας. Κυρίως πρέπει νά τήν ἐγ-
κολπωθοῦν μαζικά ὄλοι καί νά δημιουργηθοῦν οἱ
κατάλληλες καί μόνιμες ὑποδοχές γιά νά λουλου-
διάσει καί νά καρπίσει στήν ὥρα της, χωρίς δια-
σμούς ἡ λήθαργους. Νά μή ξαναπάθουμε τή λα-
χτάρα τῆς Συμμαχίας, ὅπου τήν παραμονή τῆς
συντριβῆς μαζεύτηκαν οἱ μηχανισμοί μέσα στήν
κοινή καχυποψία καί στή διάχυτη δυσφορία. Ἡ
προοπτική τῆς συγχώνευσης πρέπει νά μεστώσει
ὁμαλά, νά γίνει κτήμα ὄλων, ὥστε αὐτοί πού θά
τήν κάνουν κι οἱ ἄλλοι πού θά τήν ἀρνηθοῦν νά
μήν ἔχουν πιά καμιά μεμφιμοῖρα καί καμιά νο-
σταλγία. Ἀλλοίμονό μας ἂν στήν ἀδύρητη ἐπιταγή
τῆς ἐνότητας, πηγῆ τῆς σωτηρίας, χαλκεύσουμε
ἐμεῖς ἕνα κακέκτυπο συναλλαγῆς καί ἕνα ἀκόμη
ναυάγιο κορυφῆς... «Παίρνεις τίς ἰδέες μου καί τίς
κάνεις λυῶμα», θά μᾶς ξαναπεῖ ὁ κόσμος μας. Καί
θά μᾶς στείλει μέ λύπη, ἀλλά, χωρίς πιά εὐσπλα-
χνίαν, στίς συμπληγάδες τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ ΠΑ-
ΣΟΚ.

Τί οὖν κελεύω; τὰς προφάσεις ἀφελεῖν...

1. Ἀνακοίνωση τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, 16.10.1978.
2. Δημοσθένους, Κατά Φιλίππου Α', 43.
3. Δημοσθένους, Κατά Φιλίππου Α', 39.

ΘΟΥΡΙΟΣ

•

**ΚΕΝΤΡΙΚΟ ὄργανο τοῦ
'ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ'**

ΤΟ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗ ΔΥΤ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Τά νέα που έρχονται από την Ο.Δ. της Γερμανίας λένε: στις εκλογές που έγιναν τό 1978 γιά τήν ανάδειξη τοπικών κοινοβουλίων στά κρατίδια τής Κάτω Σαξωνίας, του Άμβούργου και άλλου, συμμετείχαν ένωμένες και οι οργανώσεις τών «οικόλογων», ως τέταρτη πολιτική δύναμη. Μέ προγράμματα που δύσκολα θά μπορούσε νά χαρακτηρίσει κανείς πολιτικά, όπως φανερώνουν και οι οικολογικοί τίτλοι τών ψηφοδελτίων («Πράσινο Ψηφοδέλτιο Προστασίας Περιβάλλοντος», κ.ά.), κατάφεραν νά συγκεντρώσουν κατά μέσο όρο 4% τών ψήφων, ποσοστό ιδιαίτερα σημαντικό γιά ένα λαό μοιρασμένο κατά παράδοση ανάμεσα στά δύο μεγάλα κόμματα τής χώρας του. Όμως, σύμφωνα μέ στατιστικές, ό ένας στους τέσσερις νέους, ηλικίας μεταξύ 18 και 25 ετών, αγνόησε τά παραδοσιακά κόμματα ψηφίζοντας οικόλογους. Άκόμα, σέ περιοχές που οι οργανώσεις αυτές είχαν αναπτύξει ιδιαίτερη δράση, τά ποσοστά τους έφθασαν τό 20 και πολλές φορές τό 30%. Οι ψήφοι προήλθαν κυρίως από ψηφοφόρους τών σοσιαλδημοκρατών και τών ελευθέρων δημοκρατών. Οι τελευταίοι, που όπως είναι γνωστό στηρίζουν τόν κυβερνητικό συνασπισμό τής Βόννης, δέν κατάφεραν σέ κανένα από τά δύο κρατίδια νά ξεπεράσουν τό φράγμα του 5% ώστε νά μπουν στήν τοπική βουλή, μέ αποτέλεσμα νά κινδυνεύει νά πέσει ή βουλή τών κρατίδιων στά χέρια τής δεξιάς, και νά δημιουργούνται έρωτηματικά γιά τό μέλλον του κυβερνητικού συνασπισμού στίς έρχόμενες γενικές εκλογές. Άναγκάστηκαν λοιπόν ακόμα κι' αυτοί που θεωρούσαν τό οικολογικό κίνημα σάν ένα τυπικό κίνημα μικρομάδων, νά σκύψουν επάνω του εξετάζοντάς το σάν κοινωνικό φαινόμενο.

Οι πρωτοβουλιακές οργανώσεις

Άπαρχή γιά τίς μετέπειτα εξελίξεις αποτέλεσε ή δημιουργία τών λεγομένων «πρωτοβουλιακών οργανώσεων του πολίτη», που στίς αρχές τής δεκαετίας του '70 άρχισαν νά ξεφυτρώνουν σέ όλες τής πόλεις και κωμοπόλεις τής Γερμανίας. Σ' αυτές «οργανώθηκαν» κυρίως νέα και προοδευτικά άτομα, όχι αποκλειστικά άστικής προελεύσεως, μέ βάση τόν τόπο κατοικίας τους (τό χωριό, ή τή γειτονιά άν επρόκειτο γιά μεγαλύτερη πόλη), ασχολούμενοι μέ περιθωριακά θέματα τής περιοχής τους, όπως τό πράσινο, οι παιδικόι σταθμοί, ή προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και ή προστασία τών έννοιαιστών κλπ. Τό πολιτικό κλίμα τής εποχής εύνοησε τήν ανάπτυξη τους, καθώς ήταν πρόσφατη ή άνοδος τών σοσιαλδημοκρατών στήν έξουσία, ή δέ περίοδος τών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων βρισκόταν ακόμα σέ πλήρη άκμή. Έχοντας σάν κεντρικό άξονα τής δράσης τους τήν ενεργοποίηση του πολίτη γιά τά κοινά τοπικά θέματα που τόν άφορούν, οι πρωτοβουλίες τών οργανώσεων προβλήθηκαν άρχικά σάν συμπληρωματικές τής κρατικής δραστηριότητας. Χαιρετίστηκαν έτσι από τά περισσότερα πολιτικά κόμματα σάν «δραστηριότητες υπευθύνων πολιτών» και σάν «θετική εξέλιξη» στήν κατεύθυνση τής άμεσης δημοκρατίας(!). Πράγματι, φαίνεται πως τό μοντέλο ταίριαζε στίς άντιλήψεις τών περισσότερων «τεχνικών τής έξουσίας» σχετικά μέ τήν κατανομή της. Άλλωστε οι άταξικοί, σχεδόν άπολιτικοί, στόχοι που έθεταν δέν έμοιαζαν νά έγκυμονούν ιδιαίτερους κινδύνους.

Τό πλαίσιο όμως άρχισε νά αλλάζει. Γύρω στό 1973. Καί στά μέσα τής δεκαετίας του '79 (ήδη ή άλλαγή του «ιδεολόγου» Μπράντ μέ τόν «τεχνοκράτη» Σμίτ συμβόλιζε και τήν έγκατάλειψη κάθε σχεδίου γιά κοινωνικές μεταρρυθμίσεις) οι πρωτοβουλιακές οργανώσεις δέν άργησαν νά έρθουν σέ άπ' εύθείας σύγκρουση μέ τήν κεντρική έξουσία. Μέ πρώτο σημαντικό σταθμό τήν κατάληψη του χώρου που προοριζόταν γιά τήν άνέγερση πυρηνικού σταθμού στό Wyhl. Όπου φάνηκε, ότι οι πρωτοβουλιακές οργανώσεις δέν ενεργούσαν πιά μόνες τους, αλλά μέ τή συμπαράσταση του συνόλου τών κατοίκων τής περιοχής (οι άγρότες είχαν έρθει μέ τά τρακτέρ), καθώς και μέ πολλές συμπάθειες σ' όλη τή χώρα.

Τό περιστατικό δέν ήταν μεμονωμένο. Τό σκηικό του Wyhl επαναλήφθηκε άρκετά συχνά και σέ άλλα μέρη, μέ διάφορες εύκαιρίες (πυρηνικοί σταθμοί, μόλυνση περιβάλλοντος, γυμνάσια του ΝΑΤΟ ένοχλητικά γιά τήν ψυχική και άκουστική ήρεμία τών περιοίκων, αλλά και επικίνδυνα δσον άφορά τήν άκεραιότητα δσον «παίζουν και δων δέν παίζουν πόλεμο»). Όπως δήλωνε άγρότης, κάτοικος του Wyhl, σέ συνέντευξη του στό ραδιόφωνο «... τά υπεύθυνα μας κόμματα και οι άρμόδιοι του κράτους... μοιάζουν νά έχουν χάσει λιγάκι τόν προσανατολισμό, τί ακριβώς είναι καλό γιά τό λαό, και τί δέν είναι.... Γι' αυτό ακριβώς αναπτύχθηκαν, όχι μόνο σ' έμάς, αλλά σ' όλη τή χώρα.... αυτές οι πρωτοβουλιακές οργανώσεις, που άπλούστατα δουλεύουν υπερχομματικά...» Τό τί είναι καλό γιά τό λαό, οι διαδηλωτές φρόντισαν σέ άλλη περίπτωση νά τό συγκεκριμενοποιήσουν: «Έθέλουμε μιά σοκολατοποιία» φώναζαν. Η προσθήκη «wehrt euch» (άμυνθείτε) άρχισε σιγά-σιγά νά συνοδεύει τόν τίτλο πολλών από τίς οργανώσεις, που από τό 1975 και μετά γνώρισαν μιάν άνευ προηγουμένου μαζικοποίηση.

Ποιοί όμως νά άμυνθούν, άπέναντι σέ ποιούς; Όλα έμοιαζαν αυτόνοτητα. Νά άμυνθούμε «έμεις» άπέναντι σέ «αυτούς», ή μάλλον «έμεις» άπέναντι σέ «αυτό».

Τό πλαίσιο

Η ενεργειακή κρίση του 1973 υπήρξε άφετηρία μιάς παγκόσμιας διαδικασίας οικονομικής αναδιάρθρωσης από τήν πλευρά των πολυεθνικών εταιριών και των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών τής Δύσης (βλ. και «Μεταφορά τεχνολογίας» του Α. Παπαγιαννάκη, «Πολίτης» τεύχ. 21). Λόγω ειδικών συνθηκών, η οικονομία τής Ο.Δ.Γ. βρέθηκε σε ρόλο αίχμης στη διαδικασία αυτή, με συνέπεια όρισμένα παράγωγα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα να εμφανίζονται εκεί και πρώιμα και ιδιαίτερα έντονα.

Παρά τήν έλλειψη επαρκών στοιχείων, όλα δείχνουν, ότι η μονοπωλιακή οικονομία τής χώρας αυτής, προσαρμοσμένη σε εξαγωγές στη διεθνή αγορά (άρα και σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από αυτές), επιδιώκει να μεταφέρει τή «θρῶμικη», χειρωνακτική και ενεργειοβόρο (κυρίως πρώτων υλών) παραγωγή σε χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου, πλούσιες σε πρώτες ύλες και σε φθηνή εργατική δύναμη. Στά διεθνή συνέδρια ή προοπτική αυτή εξαγγέλλεται δημοφώς σαν «ανάπτυξιακή βοήθεια μέσω τής εκβιομηχάνισης». Πού σημαίνει ότι αρκετοί σημαντικοί τομείς τής καθαυτού υλικής παραγωγής παύουν να παράγονται στα «παλαιά» βιομηχανικά κράτη, πού με τή σειρά τους ποντάρουν όλο και περισσότερο στην ανάπτυξη νέων τεχνικών και τεχνολογιών. Τήν υλική παραγωγή λοιπόν αντικαθιστά η παραγωγή νεωτερισμών και τεχνολογίας, ή «παραγωγή τής παραγωγής»· όσα βιομηχανικά κεφάλαια δέν επενδύονται στο έξωτερικό, επενδύονται σε τομείς τεχνολογίας και (έφαρμοσμένης) έρευνας. Οι συνέπειες εκφράζονται σε αριθμούς πού μιλάνε μόνοι τους:

– Στην Ο.Δ.Γ. η παραγωγικότητα αυξάνεται και θά αυξάνεται γιά πολλά χρόνια με ρυθμό μεγαλύτερο από τήν ίδια τήν παραγωγή. Τοῦτο συνεπάγεται άμεσα μιά χρόνια άνεργία. Πρόβλεψη γιά τό 1985: 2,5 εκατομ. άνεργοι.

– Σύμφωνα με τάσεις πού ήδη εκδηλώνονται, γύρω στο 50% τών θέσεων εργασίας πρόκειται να αναδιարθρωθούν στο προσεχές μέλλον στην κατεύθυνση πιά σύνθετης και «άκριθης» εργασίας.

Όλα τούτα άφορούν θέβαια τό σύνολο τών εργαζόμενων, πλήττουν όμως ιδιαίτερα όρισμένες μερίδες: ήλικιωμένους, άνειδίκευτους και ξένους εργάτες, κυρίως όμως τούς νέους εργαζόμενους. Δέν είναι λίγοι αυτοί πού υποστηρίζουν, ότι θρισκόμαστε στην άφετηρία τής δημιουργίας ένος υποπρωλεταριάτου, όπως πρίν από χρόνια τό γνωρίσαμε στις ΗΠΑ.

Έτσι κι' άλλως, όπως σε κάθε περίοδο ανακατατάξεων, τό σύστημα δείχνει σήμερα γιά άλλη μιά φορά τά δόντια του. Η ανάπτυξιακή πολιτική παλαιού τύπου (οικονομική ανάπτυξη = κέρδος = υλικές άπολαβές και κοινωνική ανάπτυξη του συνόλου) έχει μπει γιά τά καλά στο ράφι, τή στιγμή πού οι νέες κατευθύνσεις θεωρούνται άρκετά συμφέρουσες, ώστε να άνπισταθμίζουν τήν πληρωμή τώσων άνέργων από τά ταμεία άνεργίας. Άν όμως παρέχουν αυτές κάποια διέξοδο στις άντιφάσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού, δέν κατορθώνουν εντούτοις να στοιχειοθετήσουν κάποια νέα ανάπτυξιακή πολιτική, ήκανή τουλάχιστο να πείσει γιά τούς «ούμανιστικούς» κοινωνικούς της στόχους, έστω και υπό τήν έννοια τών υλικών άπολαυών, στις όποιες βάσιζε τόν ούμανισμό της ή παλιά ανάπτυξιακή πολιτική. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ή κυβέρνηση Σμίτ δέν τόλμησε μέχρι τώρα να άπομακρυνθει δημόσια από τις άξίες του παλιού μοντέλου ανάπτυξης· αντίθετα, με βάση αυτές προσπαθεί να δικαιολογήσει τό νέο ανάπτυξιακό οικόδομημα. Τοῦτο θέβαια δέν σημαίνει ότι ή όλη της πολιτική δέν έχει ήδη προσαρμοστεί: ή έγκατάλειψη τής πολιτικής τών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, ή αύξουσα καταπίεση, άποτελούν μερικά δείγματα όχι από τά λιγότερο σημαντικά.

Η αυτοάμυνα του πολίτη

Άν με αυτές τις εξέλιξεις διακυβεύεται κάτι, αυτό είναι ή συναίνεση μιάς μεγάλης μερίδας του πληθυσμού. Ο σημερινός πολίτης βλέπει τή νέα πραγματικότητα να εξελίσσεται πέρα από τις καθιερωμένες άξίες, υποκινούμενη από μιά άκαθόριστη άκόμα γι' αυτόν κινητήρια δύναμη, τήν όποία δέν όρίζει, πάνω σ' ένα δρόμο δίχως να μπορεί να δικαιολογήσει άπάνθρωπο. Η πραγματικότητα αυτή τόν πλήττει είτε έμμεσα, είτε – ιδιαίτερα αν είναι νέος – άμεσα. Η αντίδραση μπορεί να ποικίλει από τήν άτομική άδιαφορία μέχρι τή συλλογική εναντίωση. Και αυτής άκριβώς τής εναντίωσης οι πρωτοβουλιακές όργανώσεις υπήρξαν ό πιά κοντινός, σχεδόν άποκλειστικός δέκτης. Ήταν γι' αυτό από κάθε άποψη πρόσφορες: ή «άπολιτική» τους τοποθέτηση συμβάδιζε με τήν κατάσταση άποκλεισμού οίσοδηποτε ταξικής πολιτικοποίησης πού έχει δημιουργηθεί από τήν φόρτιση τής άτμόσφαιρας κατά τό παρελθόν, τά άντιτεχνολογικά, άντιαναπτυξιακά τους συνθήματα έδωσαν εύκολη διέξοδο στην εναντίωση του πολίτη μπροστά στη νέα κατάσταση. Η άπώλεια εξ' άλλου έμπιστοσύνης

1. Οι κατηγορίες του Σμίτ εναντίον τών οικολόγων, όταν αυτοί εναντιώθηκαν στην άνέγερση πυρηνικού σταθμού στο Biblis, βασίστηκαν στο ότι έμποδίζεται ή δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, τήν στιγμή πού τό έργοστάσιο αυτό (προοριζόμενο όχι τόσο γιά παραγωγή ήλεκτρικού ρεύματος, όσο γιά τήν έμπέδωση νέας πυρηνικής τεχνολογίας) είναι προϊόν μιάς οικονομικής τάξης πραγμάτων με όργανικό γνώρισμα τήν άνεργία.

στά παραδοσιακά κόμματα, πού χωρίς νά αισθανόταν τίποτα συνέχιζαν χαρούμενα τό κοινοβουλευτικό τους παιγνίδι, δημιουργούσε στόν κόσμο άμεσα τήν ανάγκη «δικών» του οργανώσεων· και οι πρωτοβουλιακές οργανώσεις ήταν τέτοιες. Σήμερα, σύμφωνα μέ άνεπίσημα (ίσως κάπως υπερβολικά) στοιχεία², υπάρχουν στήν Ο.Δ.Γ. 38.000 πρωτοβουλιακές οργανώσεις μέ 3 έκατομ. μέλη, περισσότερα δηλαδή από τά μέλη όλων τών κοινοβουλευτικών και έξωκοινοβουλευτικών κομμάτων μαζί. Οι ίδιοι ίσχυρίζονται ότι είναι ανά πάσα στιγμή σέ θέση νά συγκεντρώσουν 15 έκατομ. ύπογραφές. Έτσι ή άλλώς, ό χαρακτηρισμός «οικόλογικό κίνημα» είναι σήμερα πιά άνεπαρκής γιά νά περιγράψει τήν πραγματικότητα τών πρωτοβουλιακών οργανώσεων: στίς γραμμές τους συνωστίζονται τό φεμινιστικό, τό αντιπολεμικό, τό κίνημα γιά τήν υπεράσπιση τών δικαιωμάτων του πολίτη, πολλές φορές και τό εργατικό κίνημα.³ Χιλιάδες φυλλάδια και περιοδικά πού κατακλύζουν κάθε μέρα τίς γειτονίες και τά χωριά, καλούν τό κόσμο, είτε γιά διαμαρτυρία, είτε γιά γλέντι· όπου ή έρασιτεχνική ποιότητας καλλιτεχνική προσφορά συνοδεύεται από μία ζεστή άτμόσφαιρα.

Υπάρχει λοιπόν ένα πολιτικά γιά τήν ώρα άδύναμο, αριθμητικά όμως αρκετά ύπολογισιμο, δυναμικό διαμαρτυρίας μέσα στό γερμανικό λαό, πού τείνει νά διαμορφωθεί σέ κοινωνικό κίνημα. Μπορούμε σ' αυτό τό κίνημα, τό εκ πρώτης όψεως άπολιτικό και άταξικό, τό χωρίς γενικότερους προσανατολισμούς, ή γερμανική Άριστερά στέκεται έξ ίσου διχασμένη και άβοήθητη, μέ αντιδράσεις πού ποικιλούν από τόν χωρίς στόχους άκτιβισμό μέσα στίς πρωτοβουλιακές οργανώσεις, μέσω τής άποστασιοποιημένης συγκατάβασης, έως τή πλήρη άρνησή του, έξ αίτίας τής άταξικής τοποθέτησης και τών πολιτικών επιλογών του, πού στήν τεχνολογική εξέλιξη άντιτάσσουν έναν είδυλλιακό ούμανισμό: γιά νά φανεί γιά άλλη μία φορά, πως όταν ή ταξική πάλη παίρνει άνορθόδοξες μορφές, οι κομμουνιστές του όρθόδοξου ΚΚ παρακολουθούν άπολιθωμένοι.

Η εμφάνιση τών ένωμένων οργανώσεων στήν πολιτική σκηνή μέ τή συμμετοχή τους στίς εκλογές κατέληξε σέ άποτυχία, καθώς, τή στιγμή πού δέν ήταν οι ίδιοι σέ θέση νά καλύψουν γενικότερες πολιτικές ανάγκες, ένήργησαν άντικειμενικά πρós όφελος τής δεξιάς. Έτσι ένα κομμάτι του γερμανικού λαού έτοιμάζεται ήδη, σφίγγοντας τήν καρδιά του πού πρós στιγμή φτερούγισε, νά καλύψει γιά άλλη μία φορά τά άριστερά κύτα τής σοσιαλδημοκρατίας μπροστά στόν κίνδυνο τής δεξιάς.

Αν όμως τό κίνημα αυτό δέν βρήκε ακόμα πολιτική έκφραση, δέν παύει νά φουντώνει, τουλάχιστον όσο οι αίτίες πού τό γεννούν παραμένουν. Συγχρόνως θά συνεχίσουν νά έντείνονται και τά καταπιεστικά μέτρα. Σύντομα οι πρωτοβουλιακές οργανώσεις θά τά θρουν μπροστά τους και θά χρειαστεί νά τά άντιμετωπίσουν παλεύοντας γιά τήν υπεράσπιση του συντάγματος και τών δικαιωμάτων του πολίτη. Ίσως εδώ νά βρίσκεται και ή άπαρχή μιας φυσιολογικής πολιτικοποίησης τους.

ΔΑΜΙΑΝΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

2. Kursbuch, No 50, σελ. 85.

3. Τά συνδικάτα, πού στήν Ο.Δ.Γ. έλέγχονται σχεδόν άποκλειστικά από τούς σοσιαλδημοκράτες, έχουν επανειλημμένα πάρει έχθρική στάση άπέναντι στίς πρωτοβουλιακές οργανώσεις. Παρ' όλα αυτά, σέ περιπτώσεις πού τό μαχαίρι φτάνει στό κόκκαλο, μεμονωμένα συνδικάτα βρίσκονται άλληλέγγυα μ' αυτές, όπως χαρακτηριστικά συνέβη κατά τήν άπεργία δεκάδων χιλιάδων τυπογράφων τό 77 και 78, οι όποίοι έχαναν τήν δουλειά τους, έξαιτίας τής προώθησης νέων μεθόδων ηλεκτρονικής τυπογραφίας. Ίσως παρόμοιες καταστάσεις νά συνέβησαν στή διατύπωση τής θεωρίας περί «δύο τμημάτων τής εργατικής τάξης», πού Ίναι αρκετά δημοφιλής σήμερα στήν Γερμανία.

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ: ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ

Άπ' άφορμή τίς πρόσφατες επαναληπτικές εκλογές στή Γαλλία, βουλευτικές, νομαρχιακές και δημοτικές, από τίς όποιες ή Άριστερά βγήκε σημαντικά ένισχυμένη, χρήσιμη θεωρούμε μία σύντομη έπισκόπηση τής κατάστασης στήν όποία βρίσκεται ή γαλλική Άριστερά και νά έντοπίσουμε τούς λόγους τής διαφωνίας τών κομμάτων της.

Τό παρελθόν

Τό 1971, τό Σοσιαλιστικό Κόμμα Γαλλίας επιλέγοντας τή στρατηγική τής «άντικαπιταλιστικής τομής» καταφέρνει νά ξεπεράσει τή γενική άνυποληψία στήν όποία είχε περιπέσει τό μητρικό κόμμα

από τό όποιο προερχόταν (SFIO). 'Η συμμαχία («Κοινό Πρόγραμμα») πού θά συνάψει λίγο άργότερα μέ τό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα θά τού χαρίσει μιά δυναμική κίνηση και θά τό καθιερώσει ώς έκφραστή μιάς νέας σοσιαλιστικής πολιτικής. 'Η ίδια συμμαχία θά δράσει έτσι ώστε νά παραμείνει σέ ίσχύ ή άρχική του επίλογή και θά τό άπομακρύνει από τό παραδοσιακό ρόλο τού «διαχειριστή τού καπιταλισμού». Βέβαια εάν άντιστρέψουμε τή σχέση ή ίδια συμμαχία βοηθάει άποφασιστικά και τό ΚΚ νά άποκολληθεί από τό ιδεολογικό και πολιτικό θάλτωμα τής προηγούμενης τριακονταετίας και νά σπάσει τήν πολιτικοκοινωνική του άπομόνωση.

Παρ' όλη τήν άνεπαίσθητη, πλήν όμως σαφή, άνάπτυξη σοσιαλδημοκρατικών άπόψεων και στά δύο βασικά κόμματα τής γαλλικής 'Αριστεράς, ή πορεία αυτή παραμένει περίπου σταθερή μέχρι τό συνέδριο τού ΣΚΓ στή Νάντη τό 1977 (βλέπε «Πολίτης» άριθ. 12) όπου οι σοσιαλιστές, εν όψει τών εκλογών τού επόμενου χρόνου θέτουν καθαρά πλέον τό πρόβλημα τής έξουσίας.

Στό μεταξύ τό ΓΚΚ, έχει συγκαλέσει τό 22ο συνέδριό του (βλέπε «Πολίτης» άριθ. 1) όπου επικυρώνονται τά πρώτα άποτελέσματα τού «άνοίγματος» πού είχε άρχίσει μερικά χρόνια πριν. Είναι γνωστό ότι ή πρώτη δημόσια άναφορά γιά τήν εγκατάλειψη τής άρχής τής «δικτατορίας τού προλεταριάτου» και ή άπόφαση γιά τό «σοσιαλισμό μέ γαλλικά χρώματα» πραγματοποιούνται αυτή τήν εποχή. 'Ωστόσο οι άλλαγές αυτές πραγματοποιήθηκαν χωρίς νά προϋπάρξει κάποια κριτική γιά τήν προηγούμενη πολιτική τού κόμματος και χωρίς νά αναλυθεί ή σημασία τής εγκατάλειψης τού όρου, «δικτατορία τού προλεταριάτου». 'Από τήν άλλη μεριά ή στρατηγική «του σοσιαλισμού μέ γαλλικά χρώματα» παραμένει σέ πλήρη ασάφεια. Μολονότι δέ, στήν πραγματικότητα, και οι δύο άποφάσεις αποτελούν κριτική στό καθεστώς τής Σοβιετικής 'Ενωσης, ώστόσο, ή άνάλυση τής συγκεκριμένης πραγματικότητας τού καθεστώτος αυτού είναι ουσιαστικά άνύπαρκτη. 'Ετσι τό κόμμα φαινομενικά άπελευθερωμένο από τούς νεκρούς τού παρελθόντος βαδίζει πρός τίς εκλογές: πρός τήν έξουσία. Πρός τήν έξουσία, λοιπόν γιατί αυτή ήταν (και είναι) ή μόνη δυνατή προοπτική και γιά τά δύο κόμματα τής γαλλικής 'Αριστεράς. 'Αλλωστε τό γεγονός ότι ή γαλλική 'Αριστερά ήθεσε συγκεκριμένα τό πρόβλημα τής έξουσίας συντέλεσε ώστε νά μεταστραφούν σημαντικά τμήματα τού πληθυσμού πρός αυτήν και νά διογκωθεί τό ρεύμα υπέρ τού «Κοινού Προγράμματος». Ταυτόχρονα όμως ύπήρχαν και όρισμένες, μάλλον μεμονωμένες φωνές, πού, είτε άμεσα είτε έμμεσα, έκριναν ότι ή 'Ενωμένη 'Αριστερά και τό Κοινό Πρόγραμμα θά έπρεπε νά τεθούν σέ άλλες βάσεις. 'Υποστηρίζονταν δηλαδή ότι τό «Κοινό Πρόγραμμα» έπρεπε νά γίνει εργαλείο μαζικών αγώνων και ή 'Ενωμένη 'Αριστερά από εκλογική συμπαράταξη κομμάτων και ψηφοφόρων νά γίνει κίνημα μαζών γιά τήν έξουσία και τό σοσιαλισμό. Είναι αλήθεια πώς μόνο έτσι θά έβρισκε τήν ολοκλήρωσή της ή στρατηγική τού ΣΚΓ όπως επίσης μόνο μέσα από τέτοιες διαδικασίες θά άρχιζε νά σχηματίζεται τό πρόσωπο τού «σοσιαλισμού μέ γαλλικά χρώματα».

'Η συνέχεια είναι γνωστή. Τό ΓΚΚ κατήγγειλε τή συμμαχία. 'Αφορμές είχε άρκετές πού προέρχονταν από τούς άριστερούς Ριζοσπάστες και τό διαρκώς άνερχόμενο σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα στό ΣΚΓ. Οι παραδοσιακοί και φιλοσοβιετικοί κομμουνιστές έκαναν ότι μπορούσαν γιά νά έπισπεύσουν τή ρήξη, και νά αναδιπλωθεί τό ΓΚΚ στόν εαυτό του. 'Ομως οι σύμμαχοι ήταν αυτοί και τό ΓΚΚ τό γνώριζε εύθύς εξ άρχής. 'Η χρόνια σιωπή τού ΓΚΚ πριν τή ρήξη μέ τούς σοσιαλιστές και ή μετέπειτα πολεμική πού εξαπέλυσε δέν μπορούσαν νά περάσουν γιά κριτική στάση όσο κι άν τό έπεδίωξε. 'Η ήττα στις εκλογές τής 19 Μαρτίου 1978 έγινε άναπόφευκτη γιά τή γαλλική 'Αριστερά και φυσικά δέν ξεπεράστηκε μέ τήν πρόσκαιρη καιροσκοπική συμφωνία μεταξύ τών δύο γύρων.

'Η γαλλική Δεξιά

'Η γαλλική άστική τάξη, ή πολιτική της έξουσία και τά πολυώνυμα κέντρα της, κέρδισαν τίς εκλογές. 'Αλλά δέν ενισχύθηκαν. 'Η Δεξιά και μετά τίς εκλογές όπως και πριν από αυτές μολονότι διατήρησε τήν έξουσία περνούσε βαθιά κρίση: οι άντιθέσεις τό έσωτερικό της ήταν έντονότατες, και όφείλονταν, βασικά, στις διαφορετικές άντιλήψεις (και συμφέροντα) ως πρός τή θέση τής Γαλλίας στή διεθνή κοινότητα. Σ' αυτό τό παιχνίδι κάθε όμάδα τής γαλλικής άστικής τάξης άναζητεί κάθε είδους και προέλευσης σύμμαχο γιά νά ενισχύσει τήν πολιτική της.

'Ετσι λοιπόν ή «Γαλλική Δημοκρατική 'Ενωση» (UDF), κόμμα πρόσφατης κατασκευής υπό τήν ύψηλή προστασία τού προέδρου Ζισκάρ, προσπαθεί νά προσεταιριστεί τούς σοσιαλιστές δημιουργώντας κάθε είδους γέφυρες πρός τή μεριά τους. Αυτό σ' άντίθεση μέ τό «Συναγερμό γιά τή Δημοκρατία» τού Σιράκ (βλέπε «Πολίτης» άριθ. 8) πού άποτελεί τή λαϊκιστική έκφραση τής άστικής πολιτικής. 'Η ήττα τής 'Αριστεράς στις εκλογές δίνει τήν εύκαιρία στόν Ζισκάρ νά έντείνει τίς προσπάθειές του πρός τήν κατεύθυνση τών σοσιαλιστών κυρίως γιά νά προσεταιριστεί τό σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα τού ΣΚΓ. Στήν τακτική του αυτή βοηθιέται έμμεσα από τήν «σκληροπυρηνική» τακτική τών φιλοσοβιετικών κομμουνιστών τού ΓΚΚ πού είχαν άποδυναμώσει τή συμμαχία τής 'Ενωμένης 'Αριστεράς.

Τό Σοσιαλιστικό Κόμμα Γαλλίας

Σήμερα στο Σ.Κ.Γ και διά στόματος Μισέλ Ροκάρ, ξεπήδησε ένα νέο ρεύμα: να μεταστραφεί ή μέχρι πρότινος στρατηγική του. 'Η τάση αυτή ρίχνει βάρος στην «αυτοδιαχείριση» που ανάγεται σε πανάκεια και σε επιμέρους αλλαγές ενώ ταυτόχρονα ή «άντικαπιταλιστική τομή» παραπέμπεται σε κάποιο πολύ μακρυνό μέλλον. Κατά την ίδια την ροκαριανή άποψη ή υλοποίηση της 'Ενωμένης 'Αριστεράς επαφίεται στην βάση και μόνο στη βάση (πού θεοποιείται) ενώ ή μαρξιστική αντίληψη για την εργατική τάξη αντικαθίσταται από ένα έννοιολογικό συνοθύλευμα στο οποίο συνυπάρχουν υπάλληλοι, τεχνικοί, μεγάλα στελέχη επιχειρήσεων, μικροαστοί, εργάτες κλπ. 'Η πάλη των τάξεων υποκαθίσταται από τους κατά τομέα και είδος αγώνες για να ανακύψουν από κεί οι επιμέρους αλλαγές που προαναφέραμε. 'Ετσι, όλες οι σοσιαλδημοκρατικές ομάδες, οι παλαιές της SFIO και οι σύγχρονες τεχνοκρατικές μέσα και έξω από το ΣΚΓ, ενισχύουν την ροκαριανή προοπτική.

'Από την άλλη μεριά ο Φ. Μιττεράν προσπαθεί να διατηρήσει την προηγούμενη στρατηγική, υποστηριζόμενος κυρίως από τη δυναμική άριστερη μειοψηφία, το CERES, και τους παραδοσιακούς άριστους σοσιαλιστές. 'Η σύγκρουση είναι φανερή στους κόλπους του ΣΚΓ.

Τό ΓΚΚ ανάμεσα στο παρελθόν και τό μέλλον

Τό ΓΚΚ αποφασίζοντας τον Σεπτέμβριο του 1977 να σπάσει τή συμμαχία της 'Ενωμένης 'Αριστεράς, που τό ίδιο είχε βασικά προωθήσει, έδωσε τήν εξήγηση ότι οι σοσιαλιστές στράφηκαν προς τά δεξιά και έπομένως υπήρχε κίνδυνος να μετατραπεί τό Κοινό Πρόγραμμα από εργαλείο αλλαγής σε πρόγραμμα διαχείρισης του καπιταλισμού μέ όλες τις συνέπειες που κάτι τέτοιο θά είχε. Για τήν εργατική τάξη, και τό ίδιο τό κόμμα. Φυσικά, δέν μπορούσε να μή γνωρίζει ότι τό σπάσιμο της συμμαχίας θά ευνουόσε τελικά τό σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα του ΣΚΓ. 'Ας υπενθυμίσουμε ότι τό ρεύμα αυτό είχε σιωπήσει σε όλη τή διάρκεια της προηγούμενης φάσης, αποδυναμωμένο όπως ήταν λόγω της δυναμικής ανάπτυξης της 'Ενωμένης 'Αριστεράς. Τό ίδιο άλλωστε συνέβαινε και μέ τή φιλοσοβιετική τάση του ΓΚΚ.

Τί μπορεί λοιπόν κανείς να υποθέσει; 'Ότι τό ΓΚΚ δέν ήθελε τήν έξουσία; 'Η μήπως ήθελε μέν να φτάσει στην έξουσία έχοντας όμως καθυποταγμένο τό ΣΚΓ; Αύτή ή δεύτερη αντίληψη όδήγησε, προφανώς, τό ΓΚΚ να σπάσει τή συμμαχία μέ τους σοσιαλιστές όταν είδε ότι τό Κοινό Πρόγραμμα και ή προοπτική της έξουσίας αυτούς κυρίως ευνουόσαν.

Μετά τήν εκλογική ήττα στο ΓΚΚ ξέσπασε ανοιχτή κρίση άν και σοβούσε από καιρό. Οι κομματικοί πυρήνες άρχισαν να ύπολειπουργούν ή να μή λειτουργούν καθόλου γιατί είχαν χάσει τό αντικείμενο τους. Οι στρατολογήσεις άραιώσαν. Οι άνώνυμες άποχωρήσεις μελών της βάσης πύκνωσαν και σημαντικό μέρος του διανοούμενου δυναμικού του κόμματος έξαπέλυσε έντονη κριτική ενάντια στην ήγεσία. 'Η ήγεσία του ΓΚΚ άντέδρασε, και προσπάθησε να ξεπεράσει αυτά τά φαινόμενα έξωθώντας τά μέλη σε έντονο άκτιβισμό για τήν διάδοση της έφημερίδας, τά οικονομικά κλπ. κλπ. Οι αντιδράσεις όμως συνεχίστηκαν, πήραν πιο σαφή χαρακτήρα, και πολλές αναλύσεις δημοσιοποιήθηκαν άκόμη και έξω από τον κομματικό τύπο. Χαρακτηριστικές, άν και όχι μοναδικές, είναι οι περιπτώσεις του φιλόσοφου Λουί 'Αλτουσέρ και, από άλλη άποψη, του ιστορικού Ζάν 'Ελλενστάιν που περιόρισε τήν αντιδικία του μέ τήν ήγεσία στα προβλήματα έσωκομματικής δημοκρατίας και έλευθερίας.

'Η ήγεσία του ΓΚΚ πριν, κατά και μετά τό 22ο συνέδριο μέ τήν άκριτη, και χωρίς ανάδειξη του αντικειμένου, κριτική άφησε τήν Ιστορία, τήν προηγούμενη μνήμη του κόμματος να υπάρχει όπως-όπως. Καταστρέφοντας τή δυναμική της 'Ενωμένης 'Αριστεράς και τήν προοπτική που άνοιγε δέν προώθησε ένα νέο όραμα, μια καινούρια στρατηγική για τό σοσιαλισμό αποδεσμευμένη από τά σοβιετικά πρότυπα και τις σταλινικές υποθήκες.

Σήμερα στο ΓΚΚ συγκρούονται πολλές και διαφορετικές άπόψεις και ρεύματα που ή ύπαρξή τους και μόνο ύποχρεώνει να επαναποθετηθεί τό ζήτημα της άριστερης πολυμέρειας, άκόμη και μέσα στο ΚΚ.

'Η πιο σημαντική από τις συγκρούσεις άφορά τό ζήτημα της σοσιαλδημοκρατίας. Δύο άπόψεις αντιπαρά τίθενται στο ήγετικό επίπεδο: ή μία θεωρεί ότι ή σοσιαλδημοκρατία έπερασε στο στρατόπεδο του ήμπεριαλισμού και έπομένως καμιά συμμαχία μαζί της δέν είναι δυνατή ή άλλη θεωρία ότι υπάρχουν άκόμη περιθώρια να επανέλθει στη θέση της πάλης των τάξεων. Είναι φανερό ότι οι έν λόγω έκτιμήσεις έχουν σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις παρόλο που και από τις δύο πλευρές τό ζήτημα τίθεται μονοδιάστατα. 'Εάν λοιπόν ή σοσιαλδημοκρατία «πρόδωσε» τήν πάλη των τάξεων τό ΓΚΚ επιστρέφει στην άμυνα, στην άπομόνωση, στη μανιχαϊστική όπτική της σοβιετικής στρατηγικής που χωρίζει τον κόσμο σε δύο στρατόπεδα, περιμένοντας τή «μεγάλη νύχτα» για τήν κατάληψη της έξουσίας. 'Εάν όμως ή σοσιαλδημοκρατία «δέν πρόδωσε», τότε ή επαναποθετήρηση των προβλημάτων και ή ένωμένη 'Αριστερά είναι δυνατά, είναι πραγματοποιήσιμα.

Αυτά, αν και σχηματικά, είναι τὰ ἀδιέξοδα τῆς Γαλλικῆς Ἀριστεράς, αὐτές καί οἱ ἀντιθέσεις τῆς. Ἡ δυσκολία τοῦ ΓΚΚ νά ξεκολλήσῃ ἀπό τῆ σοβιετικῆ ἀγκαλιά καί τῆ σταλινική μνήμη εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο μεγάλη εἶναι καί ἡ ἐγγενῆς ἀδυναμία τοῦ ΣΚΓ νά λύσῃ τήν παραδοσιακή του ἀντίφαση πού τό ἀναγκάζει νά παραπαίει μεταξύ διαχείρισης τοῦ καπιταλισμοῦ καί τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὡστόσο τὰ προβλήματα πού χωρίζουν τῆ γαλλική Ἀριστερά δέν εἶναι μόνο γαλλικά. Μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τὰ ἰδεολογικά, τὰ θεωρητικά καί τὰ πολιτικά προβλήματα πού ἀνακύπτουν ἐκεῖ τὰ ξαναβρίσκουμε σέ ὅλα τὰ εὐρωπαϊκά, τουλάχιστον, κινήματα. Ἀπό τῆ λύση τους ἐξαρτᾶται τό μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ στή γηραιά ἡπειρο.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

ΚΑΤΙ ΠΟΥ ΕΛΕΙΠΕ ΑΠΟ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΜΗΤΣΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΡΩΣΙΚΗ ΛΟΓΟ- ΤΕΧΝΙΑ

(Από τόν 11ον αἰώνα
μέχρι τήν ἐπανάσταση
τοῦ 1917)

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΕΔΡΟΣ**

Πανεπιστημίου 44 - Τηλ. 3615.783

Α' τόμος:

Ἀφιέρωμα στή μεσαιωνική περίοδο καί στή λογοτεχνία τοῦ 18ου αἰώνα.

Β' τόμος:

Ἐξετάζεται ἡ κλασσική λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα. (Πούσκιν, Γκόγκολ, Λέρμοντωφ, Τουργκένιεφ, Ντοστογιέφσκι, Τολστόη, Τσέχωφ, κ.ά.).

Γ' τόμος:

Οἱ δύο-τρεις δεκαετίες πρὶν ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1917. Στά χρόνια αὐτά ἐμφανίζονται μερικά βαρυσήμαντα ὀνόματα στή λογοτεχνία (Γκόρκι, Μπλόκ, Μπέλι, Μερεζκόφσκι, Μπριούσοφ, Μπούνιν, Αντρέγιεφ, Ἀννενσκι, Ἀχμάτοβα, Μαγιακόφσκι κ.ά.) καί στή θεωρητική σκέψη (Πλεχάνωφ, Σεστόφ, Μπερντιάγιεφ, Λένιν, Λουνατσάρσκι κλπ.).

Ἡ γονιμότητα μιᾶς σύνθεσης

Ἀπό τήν «Αἰολία» στίς «Σημειώσεις γιά μιὰ ἐβδομάδα» τοῦ Γιώργου Σεφέρη

τοῦ Γιώργη Γιατρομανωλάκη.

Ὅσοι ἀποπειροῦνται φιλολογικές διερευνήσεις καί ἀναζητοῦν πηγές μέσα στό ἔργο τοῦ Γ. Σεφέρη, φρόνιμο εἶναι νά κρατοῦν ὑπόψη τους δύο γνώμες τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητή. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπό τίς *Μέρες Β'*, σ. 56: *Εἶμαι μιὰ μονάδα καί ἀπό αὐτή τή μονάδα ἀντῶ τά ὕλικά τῆς δουλειᾶς μου πού εἶναι καί ἀντά ἀδιαίρετα.*¹

Ἡ δευτέρα (παραλλαγές τῆς ὁποίας μποροῦν νά βρεθοῦν στό δοκιμακό ἔργο τοῦ ποιητή) προέρχεται ἀπό τή «Μιά σκηνοθεσία γιά τήν *Κίχλη*».

*Ἄς φαντασθοῦμε λοιπόν πώς ἐκεῖνος πού λέει «ἐγώ», στήν «Κίχλη», εἶναι ἕνας κάποιος Ὀδυσσεύς. Ἴσως αὐτό ἔχει ἀκόμη τό πλεονέκτημα νά μᾶς κάνει νά στοχαστοῦμε πώς οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀσπάθειας, τῶν περιπλανήσεων καί τῶν πολέμων, μολοντί μπορεῖ νά παραλλάξουν καί νά ἀλλοιώνονται κατά τό μεγαλεῖο καί τήν ἀξία (αὐτά εἶναι θέματα πού δέν ἀγγίζω), κινοῦνται πάντα ὥσπῳ ἀνάμεσα στά ἴδια τέρατα καί τίς ἴδιες λαχτάρες.*²

Ἡ πρώτη θέλει νά πεί, ὑποθέτω, πώς ὁποιαδήποτε «ἀνάλυση» ἐνός ἔργου ὀφείλει νά θεωρεῖ ἀδιάσπαστη ἐνότητα τό ἔργο αὐτό καί ὅτι ὁ δημιουργός του εἶναι οὐσιαστικά ὁ συγκεντρωτικός φακός πού ἐνώνει σέ μιὰ ἐστία τίς διάφορες θεματικές δέσμες. Ἡ δευτέρα μᾶς παρέχει ὀρισμένες «τεχνικές» πληροφορίες, σχετικά μέ τόν τρόπο σύνθεσης τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητή. Ὁ δημιουργός ἀπασχολεῖται βασικά μέ κάποια συγκεκριμένα θέματα, ὅσο καί νά δίνει κάποτε τήν ἐντύπωση ἀσυνέχειας καί ἀσπάθειας. Ἐπιπλέον, ἡ δευτέρα ἀποψη σχετίζεται καί μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Σεφέρης ἀντιλαμβάνονταν τή λειτουργία μιᾶς συγκεκριμένης μυθολογίας, μέσα στό ἔργο του:

1. Συντομογραφίες, *Μέρες Β'*, = *Μέρες Β*, 24 Αὐγ. 1931-12 Φεβρ. 1934 (1975).

Μέρες Γ, = *Μέρες Γ*, 16 Ἀπρ. 1934-14 Δεκ. 1940 (1977).

Δοκ. Α, Β = *Δοκίμιες*, τόμ. Α καί Β, γ' ἐκδ. (1974).

Ποιήματα = Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα* δέκατη ἐκδοσις (1976).

2. *Δοκ. Β'*, σ. 31 κ.

*Κρατοῦμε, συνεχίζει, τά σύμβολα καί τά ὀνόματα πού μᾶς παρέδωσε ὁ μύθος, φτάνει νά ξέρομε πώς οἱ τυπικοί χαρακτήρες ἔχουνε μεταβληθεῖ σύμφωνα μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου καί τίς διαφορετικές συνθήκες τοῦ κόσμου μας.*³

Ἄρκετους μήνες προτοῦ ὁ Σεφέρης μετατεθεῖ καί φύγει γιά τό Λονδίνο, καταγράφει στίς *Μέρες Α'* (Κυριακή, 18 Γενάρη [1931]) σ. 134, ἕνα ποίημα τό ὁποῖο δέν ὀλοκλήρωσε ποτέ. Τό ποίημα κείται ἀνάμεσα στόν «Ἐρωτικό Λόγο» καί τή *Στέρνα*, ἀλλά καί τό θέμα καί ὁ χαρακτήρας του δέν ἔχουν σχέση μέ τίς δύο αὐτές συνθέσεις. Τό ποίημα θά μποροῦσε νά χαρακτηριθεῖ «δραματικό» μέ τόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται τόν ὄρο ὁ Σεφέρης στό δοκίμιό του γιά τόν Ἔλιοτ, κάμποσα χρόνια μετά. Ὁ ἀφηγηματικός του τόνος, ἐξάλλου, ἔχει ἐλάχιστη σχέση μέ τήν «καθαρή» ποίηση, μέ τήν ὁποία καταπιάνεται τήν ἐποχή αὐτή ὁ ποιητής.

(ΤΑΣΙΔΙ.)

*Νησί τοῦ Αἰόλου, γύρισα μαζί μέ τούς ἀνέμους
πού ὁ κύρης σου μέ φίλεψε σ' ἕνα φλασκί κλεισμένους.
Οἱ σύντροφοί μου κόψανε τούς ἀσημένιους σπάγκους
κόψαν τόν ὕπνο μου, κόψαν τόν ὕπνο τοῦ πελάγους
καί μ' ἀπολύσανε γυμνό στή ρίζα τοῦ στροβίλου,
μονάχο, μέ τήν κούραση καί μέ τή συντριβή
πού μοῦ σκουριάζουν τήν ψυχή σάν τό παλιό ἀνθογάλι.
Καί πῶς νά πιάσω πόλεμο μέ τό βουερό πλοκάμι
τήν ὥρα πού ὀνειρευόμουν πώς εἶχα λησμονήσει
μέ πῆρε ὁ ἀγέρας κι ἡ νυχτιά κι ὁ πόντος, νά 'μαι πίσω
γιά νά κυλῶ ἀκυβέρνητος μέ τήν τυφλή σου μοῖρα,
κοιτάμενος καί θλιβερός σάν θερισμένο κρῖνο.
Πάλι παντέρημος χωρίς συντρόφους καί καρᾶδια
καί χωρίς γνώμη.
Τά μπρούντζινά σου λάμπουνε στόν ἥλιο περιγιάλια,
παντοτινά, κλυδωνιζόμενο πλωτό νησί...*

3. Ὁπ.π. σ. 32

Ἡ ἱστορία τοῦ πλωτοῦ νηιοῦ τοῦ Αἰόλου, τοῦ ἀφέντη τῶν ἀνέμων, βρίσκεται στήν Ὀδύσεια, στήν ἀρχή τῆς κ' ραψωδίας. Ὁ Ὀδυσσεύς μέ τούς συντρόφους του ἐπισκέπτεται τό νησί στή διάρκεια τῶν περιπλανήσεών του. Ὁ Αἰολός προσφέρει στόν ἥρωα τό περιφνημο ἄσκι πού κρατοῦνται φυλακισμένοι ὄλοι οἱ ἀνεμοί ἐκτός ἀπό τόν Ζέφν· ὅ πού θά τόν ὀδηγήσει στήν Ἰθάκη. Ὅμως, ἐνῶς Ὀδυσσεύς κοιμάται, οἱ νῆπιοι σύντροφοί του, τυφλωμένοι ἀπό ἀπληστία, ἀνοίγουν τόν ἄσκό καί ἐπακολουθοῦν τά γνωστά γεγονότα. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τήν ἐποχή αὐτή ὁ Σεφέρης καταπιάνει — μέ ἓνα μυθολογικό θέμα (μέ ὄλους τούς συμβολισμούς πού ἐνέχει) παρουσιάζει ἀρκετό ἐνδιαφέρον, ἂν τόν συγκρίνουμε μέ τή «μυθική μέθοδο» πού ὁ ἴδιος ἀναπτύσσει ὕστερα ἀπό μερικά χρόνια μέ τήν ἐπίδραση, φυσικά, τοῦ Ἐλιστ. Ὁ μῦθος δέν ἐμφανίζει «χάσματα», οὔτε βιώνεται «ἐλάχιστες ἐνδείξεις, μικροσκοπικά νησιά σπαρμένα σέ μιά ἴσια θάλασσα», γιά νά δηλωνεταί ἔτσι ἡ σπασμένη ἰσορροπία.⁴ Τό κυριότερο: δέν ὑπάρχει ἡ «τεχνική τῆς πύκνωσης»⁵. Ἀντίθετα ὑπάρχει μιά «λογική» συνοχή, κάτι πού ἀργότερα θά ἀπορρίψει ἐντονα ὁ ποιητής. Θά μπορούσε μάλιστα τό ποίημα αὐτό νά ἀποτελέσει ἓνα καλό παράδειγμα τῆς ἐκφραστικῆς ἀμηχανίας στήν ὁποία θά κατέληγε ὁ ποιητής (ὅπως τόσοι ἄλλοι πρὶν καί μετὰ), ἂν δέν εἶχε τήν ἐμπνευση καί τό θάρρος νά ἐγκαταλείψει τά κηρύγματα τῆς «ἐλλογῆς» ποίησης. Ὡστόσο εἴμαστε τυχεροί πού ἔχουμε ἓνα τέτοιο ποίημα τοῦ Σεφέρη γιάτί μᾶς παρέχει τή δυνατότητα νά δοῦμε καί τόν βαθμό τῆς ἐξέλιξης τοῦ ποιητῆ, καί, εἰδικότερα, ὀρισμένα θέματα, πού σπερματικά κρατᾶ μέσα του καί πού στή δεδομένη στιγμή θά ἀναπτυχθοῦν κατάλληλα. Ἐδῶ ἄς ἀσχοληθοῦμε μέ ἓνα ἀπό τά θέματα αὐτά.

Καί πρῶτα ἄς δοῦμε ποιά σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στό «Ταξίδι» καί στό ποίημα τῆς *Στροφῆς* «Οἱ σύντροφοι στόν Ἄδη», πού εἶναι τό μόνο ποίημα ἀπό τήν προηγούμενη παραγωγή τοῦ Σεφέρη μέ θέμα παρόμοιο. Ἡ βασικότερη παρατήρηση πού μπορούμε νά κάνουμε εἶναι ὅτι ἡ «συντροφικότητα» τοῦ ποιήματος τῆς *Στροφῆς*, ὅπως σημαίνεται καί μέ τό πρόσωπο πληθυντικῆς, παύει στό «Ταξίδι». Ἐνῶ δηλ. ἀρχικά ὁ ποιητής εἶναι ἓνας ἀπό τούς «συντρόφους», τώρα στό «Ταξίδι» ἡ κοινότητα αὐτή ἐγκαταλείπεται, ὡς τό σημείο νά διακρίνονται δύο θέσεις: τοῦ ἑνός καί τῶν ἄλλων. Ὡστόσο ὁ διαχωρισμός αὐτός δέν ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα ἐπιλογῆς καί οὔτε μεταβλήθηκε οὐσιαστικά ὁ κοινός παράγοντας τῆς «συντροφίας». Οἱ «Σύντροφοι» βρίσκονται πεσμένοι «στά χαμηλά ἀνίδεοι καί χορτάτοι», ὁ ἀφηγητής τοῦ «Ταξιδίου» εἶναι «κοιτάμενος» καί «χωρίς γνώμη». Στούς «Ἀργοναῦτες» τοῦ *Μυθιστορήματος*, πού ὅπως θά δοῦμε ἔχουν πολλά κοινά σημεία μέ τό «Ταξίδι», ἐμφανίζεται ἓνας παρόμοιος διαχωρισμός τοῦ ἀφηγητῆ καί τῶν ἄλλων προσώπων τοῦ ποιήματος (ἦτανε καλά παιδιά οἱ σύντροφοι — κάποτε τραγού-

δησαν... ὅταν περάσαμε, κλπ). Τό ἴδιο καί στίς «Σημειώσεις γιά μιά Ἑβδομάδα»: δέν ὑπάρχει κανενός εἶδους συντροφικότητα καί μάλιστα ὀλόκληρη ἡ σύνθεση ἐκφέρεται στό πρῶτο ἐνικό πρόσωπο.

Τό ἀτελείωτο ὅμως «Ταξίδι», πού ἄλλωστε δέν προοριζόταν νά ἐνταχθεῖ στό *Corpus τῶν Ποιημάτων*, περιλαμβάνει ὀρισμένους στίχους — θέματα πού θά τά βροῦμε στήν μετέπειτα παραγωγή τοῦ ποιητῆ:

α) Ὁ στ. 3, «Οἱ σύντροφοί μου κόψανε τούς ἀσημένιους σπάγκους» ἀπαντᾶται στή σύνθεση τοῦ 1942 «Ὁ Στρατῆς Θαλασσινός ἀνάμεσα στούς ἀγαπάνθους»

Ἄλλιῶς δέ γίνεται, μόλις μέ πάρει ὁ ὕπνος οἱ σύντροφοι κόβουνε τούς ἀσημένιους σπάγκους καί τό φλασκί τῶν ἀνέμων ἀδειάζει.
Τό γεμίζω κι ἀδειάζει, τό γεμίζω κι ἀδειάζει.

β) Ὁ στ. 4, «κόψαν τόν ὕπνο μου, κόψαν τόν ὕπνο τοῦ πελάγου», στό ποίημα τοῦ 1935 «Σιρόκο 7 Λεβάντε»

νοτίζει τή σιωπή μας μέσ στή νύχτα
γυρεύοντας τόν ὕπνο τοῦ πελάγου
γλυστρώντας πρὸς τόν ὕπνο τοῦ πελάγου.

γ) Ὁ στ. 9, «τὴν ὥρα πού ὄνειρεύομαι πὼς εἶχα λησμονήσει» στή *Στέρνα*, στ. 52 κκ.,

ἤρεμη σάν τό κοιμισμένο ἀγρίμι
πού ξέφυγε ἤσυχο τό καρδιοκτύπι
καί χτύπησε στόν ὕπνο νά ζητήσει
τό περιδῶλι ὅπου σταλάζει ἀσῆμι.

δ) Τό θέμα τῆς μοναξιάς, τοῦ ἀποχωρισμοῦ τοῦ ἑνός ἀπό τό πλῆθος καί τῆς γενικῆς ἐγκατάλειψης πού διαπιστώνουμε στό «Ταξίδι», χρησιμοποιεῖται (μέ τή ρητὴ ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Σεφέρη, ὅπως θά δοῦμε) πάλι στή *Στέρνα*, πρβ. εἰδικά τούς στίχους 36-45.

Καί μόνο οἱ παρατηρήσεις αὐτές (ὅσο ἐξωτερικές καί ἂν εἶναι) δείχνουν τήν περιεκτικότητα τοῦ «Ταξιδίου» καί τήν ἐντονη δραστηριότητά του μέσα στήν ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Σεφέρη. Ὡστόσο ἡ ἴδια ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ σύνθεση ἀπασχολεῖ ξανά τόν ποιητῆ. Μιά ὀδομάδα σχεδόν μετὰ τήν πρώτη καταγραφή τοῦ ποιήματος, τήν Πέμπτη, 22 Γενάρη (1931), διαβάζουμε τίς ἐξῆς σημειώσεις στίς *Μέρες Α'*, σ. 135

(*Ταξίδι; Αἰολία; Μά βέβαια, ὄλα μετακινοῦνται:*)
Ἡ Πολιτεία·

Τό δέρμα μιάς παράξενης σιωπῆς φολιδωτῆς...
Οἱ σύντροφοι·

ἄσε τους να γυρεύουν
νά κλείσουν τά παράθυρα πού γίνονται σταυροί...
Τέλος·

... κι ἄς μπηξουν τό κουπί
πού ἔλαμναν οἱ σύντροφοί μου στό μαῦρο μου καράβι.

4. Ἀντίθετα προσκολλάται στό κείμενο τῆς Ὀδύσειας, πρβ. Ὀδ. κ. 3-4=Ταξίδι, 15-16, Ὀδ. κ. 23κκ=Ταξ. 3, Ὀδ. κ. 31=Ταξ. 4 κλπ.
5. *Δοκ. Α*, σ. 149

Τό ποίημα παίρνει ένα δεύτερο – όριστικό, όπως θά φανεί – όνομα, «Αιολία». Τό σπουδαιότερο, παίρνει τή μορφή σύνθεσης μέ δύο θεματικά κέντρα: τής μετακινουμένης Πολιτείας καί τών μετακινουμένων συντρόφων. Τό πρώτο, τό θέμα τής Πολιτείας, θά λάβει συγκεκριμένη μορφή καί ανάπτυξη στήν «Έβδομάδα», πρβ. ειδικά τήν «Τρίτη», μολονότι ή σύνθεση αὐτή χαρακτηρίζεται αντίθετα, από τό κλίμα τής άκινήσιας καί τής άνεργης άναμονής. Η συνεχής μετακίνηση, όμως, θά άποτελέσει ένα βασικό στοιχείο του *Μυθιστορήματος*, όπως εύκολα μπορεί νά διαπιστωθεί. Έπιπλέον ό ένδεικτικός στίχος του δεύτερου αὐτου Σχεδίαματος, όπως θά τό όνομάσουμε, «τό δέρμα μιάς παράξενης σιωπής φολιδαωτής...» μεταφέρεται στή Στέρνα, στ. 67, ως

τό δέρμα τής σιωπής πού μās στενεύει.

ένω οί στίχοι του τέλους

... κι άς μπήξουν τό κουπί

πού έλαμναν οί σύντροφοί μου στο μαύρο μου καράδι
έπανέρχονται στους «Άργοναυτες»,

τά κουπιά τους

δείχνουν τό μέρος πού κοιμούνται στ' άκρογιάλι.

Οί τελευταίοι αὐτοί στίχοι, πού, ως γνωστό, άπυχοϋν δυό στίχους από τήν όμιλία του νεκρου Έλπινόρα (Όδύσ. λ. 77-78) μέ τήν παρουσία τους στο «ταξίδι» είναι ένας Terminus post quem για τό πότε πρέπει νά έπεσημανε τόν ήρωα αὐτόν ό Σεφέρης. Τελευταία πληροφορία σχετικά μέ τήν τύχη του «Ταξιδιου» βρισκεται πάλι στις *Μέρες Α'*, (25 Μάη [1931]), σ. 137

Η Στέρνα έχει κολλήσει. Τό «Ταξίδι» τό ίδιο.
Κρίμα, άλλιως τό θέλησε ό καιρός.

Όμως τό θέμα τής «Αιολίας» δέν σταματά νά άπασχολεί τό Σεφέρη ως τό τέλος τής ζωής του. Στο δοκίμιο «Μιά σκηνοθεσία για τήν *Κίχλη*» (1949) θέλωντας νά δώσει, μέ τόν τρόπο του φυσικά, βοήθεια στον «καλοπροαίρετο άναγνώστη», άναφέρεται στή λειτουργία του μύθου, όπως είδαμε προηγουμένως. Έκει μιλώντας ξανά για τίς περιπλανήσεις του Όδυσσέα σημειώνει (*Δοκ. Β'*, σ. 32),

... ό Όδυσσέας έρχεται... [στό] πλωτό νησί τών άνέμων: τήν Αιολία. Από παλιά μέ είχε άγγίξει κάμποσο τό μετατοπιζόμενο αὐτό νησί.

Στό σημείο αὐτό υπάρχει ή έξής σημείωση του Σεφέρη (*Δοκ. Β'*, σ. 356),

Καί τώρα (1966) δέ θά ξαφνιαζόμουν άν, ξυπνώντας ένα πρωί, μου έλεγαν πώς ή πατρίδα μου όνομάζεται Αιολία.

Στή συνέχεια (σ. 32) άφου παραθέσει, (άπό μνήμης) τούς έπτά πρώτους στίχους του «Ταξιδιου» του 1931 μέ έλαφρές άλλαγές, λέει (σ. 33):

Τό ριμάρισμα αὐτό τό χρησιμοποιήσα στή Στέρνα. Τό ποίημα δέν τέλειωσε, αλλά τό ξανασυλλογίζομαι καμιά φορά. Τοϋτο φαίνεται καί στο «Στράτη Θαλασσινό άνάμεσα στους άγάπανθους». Θά έπρεπε νά γράψω κάποτε μιά Αιολία.

Αὐτές είναι όλες οί μαρτυρίες, πού μπορούμε νά

βρούμε μέσα στο δημοσιευμένο έργο του Γ.Σ. αναφορικά μέ τήν «Αιολία». Είδαμε, επίσης, πώς χρησιμοποιήθηκαν άργότερα από τόν ίδιο τόν ποιητή άρκετοί στίχοι τής αρχικής καί άτέλειωτης, αὐτής σύνθεσης. Φυσικά, δέν μπορούμε νά ξέρουμε ποιά άνάπτυξη θά έπαιρνε ή «Αιολία», άν ό ποιητής, όπως ήθελε, καταπιανόταν όριστικά μαζί της. Είμαστε, ωστόσο, σέ θέση νά υποστηρίξουμε προκαταβολικά, πώς στή μορφή πού τήν είδαμε καί στήν μορφή πού θά τήν ξαναδούμε, άποτελεί ένα σημαντικότερο ποίημα, μια σύνθεση – μήτρα από όπου προέρχεται ή ποιητική ένότητα του *Τετραδίου Γυμνασμάτων*, «Σημειώσεις για μιά Έβδομάδα» καί ως ένα βαθμό τό ίδιο τό *Μυθιστόρημα*. Καί είναι ακριβώς αὐτή ή σχέση τής «Αιολίας» καί τής «Έβδομάδας» πού πρόκειται στο έξής νά μās άπασχολήσει. Σκόπιμο όμως κρίνεται νά δώσουμε παρενθετικά όρισμένες έξηγήσεις για τή σχέση τής «Έβδομάδας» καί του *Μυθιστορήματος*, μολονότι αὐτό είναι τό αντικείμενο μιάς άλλης, διεξοδικότερης μελέτης.

Η «Έβδομάδα» τελειώνει τό καλοκαίρι του 1933 στο Λονδίνο, σύμφωνα καί μέ τό χρονικό δείκτη του ίδιου του ποιητή (*Ποιήματα*, σ. 135), αλλά καί σύμφωνα μέ διάφορες άλλες έσωτερικές ένδείξεις πού μπορούν νά χρονολογηθούν μέ βάση τίς *Μέρες Β'*⁶. Τό *Μυθιστόρημα*, σύμφωνα πάλι μέ τόν χρονικό δείκτη τών *Ποιημάτων* (σ. 71), γράφεται άνάμεσα στον Δεκέμβριο του 1933 καί τόν Δεκέμβριο του 1934. Τό *Μυθιστόρημα*, μολονότι μεταγενέστερο, τυπώνεται τόν Μάρτη του 1935, ένω ή «Έβδομάδα», καί συγκεκριμένα μόνο πέντε από τίς έπτά μέρες της, τυπώνεται ως τμήμα του *Τετραδίου Γυμνασμάτων*, τόν Μάρτη του 1940. Για όρισμένους λόγους, πού ή εξέτασή τους βρισκεται έξω από τό αντικείμενο αὐτου του άρθρου, ή «Τρίτη» καί ή «Τετάρτη» παρουσιάζονται μόλις τόν Φλεβάρη του 1968 από τόν F. M. Pontani⁷, για νά ολοκληρωθεί καί έκδοτικά ή λειψή «Έβδομάδα». Η κριτική στάθηκε έλάχιστα, άν όχι καθόλου, στή χρονική αὐτή σχέση τών δύο συνθέσεων, πού θά τής επέτρεπε μιά καινούρια θεώρηση καί έρμηνεία του *Μυθιστορήματος*, καθώς θά τό εξέταζε μέσα από τήν «Έβδομάδα». Έπειδή ουσιαστικά (όπως άποδειχεται διεξοδικά σέ άλλη μελέτη) ή «Έβδομάδα» άποτελεί, τεχνικά καί θεματικά, τόν προθάλαμο του *Μυθιστορήματος* καί είναι ταυτόχρονα τό εργαστήρι εκείνο πού μās επιτρέπει νά παρακολουθήσουμε – μέ μεγαλύτερη άνεση – τή νέα ποιητική μέθοδο του Σεφέρη, πριν όριστικοποιηθεί, άργότερα καί άποκρυσταλλωθεί στήν «προχωρημένη» σύνθεση, τό *Μυθιστόρημα*. Έντελώς σχημα-

6. Βλ. καί Γ. Π. Σαββίδης, *Σχεδίασμα Χρονολογίας Γ. Σεφέρη* (1963) σ. 17

7. Giorgio Seferis, *Note per una «Settimana»* (Μιλάνο 1968). Στήν εισαγωγή του ό Pontani (σ. 10) άφήνει νά έννοηθεί ότι ό Σ. είχε χάσει τά χειρόγραφα τών δύο ήμερών. Ό Mario Vitti στήν μελέτη του *Giorgos Seferis* (Firenze, 1978, σ. 33) δίνει διαφορετική έρμηνεία σχετικά μέ τήν παράλειψη τών ήμερών αὐτών. Ό ίδιος ό ποιητής στά δύο δακτυλ. αντίτυπα τής «Έβδομάδας», χαρακτηρίζει τίς μέρες αὐτές «παρλειφθείσες». Τό έρώτημα είναι για ποιο λόγο παραλείπονται οί συγκεκριμένες αὐτές μέρες.

τικά θά λέγαμε ἐδῶ ὅτι τὸ βρετανικὸ «κλίμα» καὶ ἡ τοπογραφία τοῦ Λονδίνου, πᾶνω στὰ ὅποια στηρίζεται ἡ «Ἑβδομάδα», μεταποιοῦνται σὲ «κλίμα» καὶ τοπογραφία ἑλληνικοῦ χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ μυθολογία – ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Γ.Σ. στὴν σημείωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ *Μυθιστορήματος* – καὶ στίς δύο αὐτὲς συνθέσεις ἔχει ἀρκετὰ κοινὰ στοιχεῖα. Ἡ ἀρχὴ τῆς κοινῆς αὐτῆς μυθολογίας τῆς «Ἑβδομάδας» καὶ τοῦ *Μυθιστορήματος*, μαζί μὲ ἓνα ἀριθμὸ θεμάτων πού ἀναπτύσσονται στίς συνθέσεις αὐτὲς, μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ σὲ μιὰ ἄλλη μορφή τῆς «Αἰολίας», σὲ ἓνα τρίτο Σχεδιάσμα τῆς, πού κατέχουμε. Τὸ τρίτο αὐτὸ σχεδιάσμα τῆς «Αἰολίας» εἶναι, στὴν πραγματικότητα, τὸ πρῶτο Σχεδιάσμα τῆς «Ἑβδομάδας». Ἄς ἐξηγηθοῦμε.

Ἄμφειλεται στὴν εὐνοια τῆς τύχης τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στοὺς φακέλους, πού ἀπαρτίζουν τὸ Ἄρχειο Σεφέρη⁸, διασώζεται καὶ ἐκεῖνος πού περιέχει τίς διάφορες μορφές τῆς «Ἑβδομάδας», πού ἔλαβε ἡ σύνθεση πρὶν τυπωθεῖ τὸ 1940. Ὁ φάκελος τιλοφορεῖται *Τετράδιο Γυμνασμάτων* καὶ περιέχει (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Ἑβδομάδα») ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα πού ἐπρόκειτο ἀργότερα νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸ ὁμώνυμο βιβλίο τοῦ Σεφέρη. Τὰ ποιήματα πού περιέχει ὁ φάκελος εἶναι χειρόγραφα, δακτυλόγραφα καὶ δημοσιευμένες μορφές τους σὲ διάφορα περιοδικὰ (βλ. λ.χ., *Ποιήματα*, σ. 353). Ἡ «Ἑβδομάδα» σῶζεται, φυσικὰ, χειρόγραφη καὶ δακτυλόγραφη. Τὰ χροφ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δέκα (10) φύλλα λευκοῦ χαρτιοῦ, γραμμένα καὶ στίς δύο ὄψεις, καὶ περιέχουν τρεῖς φάσεις ἢ Σχεδιάσματα τῆς σύνθεσης, ὅπως σημειώνεται μὲ διαφορετικὸ μελάνι (πράσινο) ἀπὸ τὸν ἴδιον ποιητὴ. Τὰ σχεδιάσματα εἶναι:

- I. Πρῶτες Σημειώσεις σὲ 1 φύλλο
- II. Πρῶτο Σχεδιάσμα σὲ 2 φύλλα
- III. Ὁριστικὸ Σχεδιάσμα σὲ 7 φύλλα⁹.

Τοῦ III Σχεδ. ἔχουμε μιὰ δακτυλόγραφη μορφή, μὲ κάμποσες διορθώσεις καὶ ἀλλαγές, ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἡ δευτέρη δτφ μορφή τῆς «Ἑβδομάδας». Οὐσιαστικὰ ἡ μορφή αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ τέταρτο καὶ ὀριστικὸ σχεδιάσμα τῆς «Ἑβδομάδας» καὶ, μὲ ἐλάχιστες ἀλλαγές, εἶναι αὐτὴ πού γνωρίζουμε. Ἐδῶ δὲν θά μᾶς ἀπασχολήσουν οἱ δτφ μορφές τοῦ ποιήματος οὔτε καὶ οἱ διαφορές τους μὲ τὸ Ὁριστικὸ Σχεδιάσμα. Λίγο θά μᾶς ἀπασχολήσουν καὶ οἱ Πρῶτες Σημειώσεις καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὸ Πρῶτο Σχεδιάσμα. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα εἶναι α) ἡ σχέση τοῦ Πρώτου Σχεδιασματος καὶ τῆς «Αἰολίας» καὶ β) ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸ σχεδιάσμα αὐτὸ καὶ στὴν «Ἑβδομάδα», ὅπως αὐτὴ τυπώνεται στὰ *Ποιήματα*. Ὅσο καὶ νὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ ἀλλεπάλληλη

σύγκριση τῶν ἐνδιάμεσων φάσεων τῆς σύνθεσης, ἡ παράλειψη αὐτῆ κρίνεται σκόπιμη καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ καὶ, κυρίως, γιὰτὶ καὶ μόνον ἡ σύγκριση τοῦ πρώτου Σχεδιασματος καὶ τῆς «Ἑβδομάδας» τῶν *Ποιημάτων* ἀποδείχνει τὴν σχέση τους. Ἐπίσης τὰ ἀποτελέσματα τῆς σύγκρισης τοῦ Πρώτου Σχεδιασματος καὶ τοῦ ποιήματος τοῦ 1931 θά ἀποδείξουν, ἀναλογικὰ, τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχικῆς σύλληψης τοῦ ποιητῆ. Θά φανεῖ ἐλπίζουμε, ὁ τρόπος σύνθεσης τοῦ Γ.Σ. καὶ, ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιά, θά ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸν ποιητὴ ἀπασχολοῦσαν συνεχῶς καὶ ἀδιάσπαστα, παρὰ τίς μεταβολές καὶ τίς ἀστάθειες, «τὰ ἴδια τέρατα καὶ οἱ ἴδιες λαχτάρες».

Ὅμως πρὶν προχωρήσουμε, εἴμαστε πάλι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνοίξουμε ἄλλη μιὰ παρένθεση σχετικὰ μὲ τοὺς διαδοχικοὺς τίτλους πού πήρε ἡ σύνθεση «Σημειώσεις γιὰ μιὰ Ἑβδομάδα», ἐπειδὴ ὁ τίτλος αὐτός, πού τώρα ἔχουμε, εἶναι ὁ τρίτος κατὰ σειρά. Ὁ ἀμέσως προηγούμενος, ὁ δεύτερος, ὑπάρχει, διαγραμμένος ὡστόσο, στὴν κεφαλὴ τῆς πρώτης σελίδας τῆς δευτέρας δτφ μορφῆς τῆς σύνθεσης. Ὁ ποιητὴς εἶχε δακτυλογραφήσει ἀρχικὰ τὸν τίτλο «Ἡ ΕΒΔΟΜΑΔΑ ΤΟΥ κ. ΣΤΡΑΤΗ ΘΑΛΑΣΣΙΝΟΥ», τὸν ὅποιο στὴ συνέχεια διαγράφει ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λ. ΕΒΔΟΜΑΔΑ πού τὴν τοποθετεῖ σὲ εἰσαγωγικὰ καὶ μὲ τὸ χέρι συμπληρώνει, κατόπιν «Σημειώσεις γιὰ μιὰ “Ἑβδομάδα”». Σὲ μιὰ δεδομένη φάση (καὶ θά δοῦμε πότε) τῆς σύνθεσης τῆς «Ἑβδομάδας» καὶ ἐνῶ ἔχουν προηγηθεῖ οἱ ἐνόητες «Ὁ κ. Στράτης Θαλασσινὸς περιγράφει ἓναν ἄνθρωπο» (Λονδίνο, 5 Ἰουνίου 1932, *Ποιήματα*, σ. 123) καὶ τὰ «Πέντε ποιήματα τοῦ κ. Σ. Θαλασσινοῦ», (*Ποιήματα*, σ. 106 καὶ 110), ὁ Σεφέρης προσγράφει τὴν «Ἑβδομάδα» στὸ ἴδιο αὐτὸ «πρόσωπο» – βλ. καὶ *Μέρες Β* σ. 132.

Ὅσο ὅλες αὐτὲς οἱ συνθέσεις φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν τὴ «συνέχεια μιᾶς προσπάθειας δέκα χρόνων γιὰ τὴν ποιητικὴ ἔκφραση», ὅπως λέει καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στὴ σημείωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ *Τετραδίου Γυμνασμάτων*. Ὅλα στρέφονται γύρω ἀπὸ τὸ *Μυθιστόρημα*, τοῦ ὁποῖου ἡ κεντρικὴ θέση φαίνεται ὀχι μόνον ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ του χωρισμὸ ἀπὸ τὰ λοιπὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ *Μυθιστορήματος*, στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ «Ὁ κ. Στράτης Θαλασσινὸς περιγράφει ἓναν ἄνθρωπο» (*Νέα Γράμματα*, Ὀκτώβριος 1937) ὑπάρχει σὲ παρένθεση ἡ ἐπιγραφή «Σχέδιο γιὰ τὸ *Μυθιστόρημα*». Μέσα λοιπὸν στὸ γενικὸ αὐτὸ κλίμα τῆς ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ Σεφέρη ὁ δεύτερος τίτλος τῆς «Ἑβδομάδας» θεωρεῖται φυσικός.

Ἐνῶ ὅμως μποροῦμε νὰ δικαιολογήσουμε (μὲ σχετικὴ ἀνεση καὶ ἀσφάλεια) τὸν δευτέρου τίτλου τῆς σύνθεσης, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ δυσκολίες γιὰ τὴν προέλευση τοῦ πρώτου τίτλου, πού ἦταν «Ἡ Ἑβδομάδα τοῦ Γαίου Φλάβιου Κολλατίνου». Πρὶν δοῦμε τίς πιθανές ἐρμηνεῖες σχετικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Κολλατίνου, μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Σεφέρης σκέφτηκε νὰ συνθέσει ἓνα ποίημα πού νὰ «σημειώνει» τίς μέρες μιᾶς ἑβδομάδας. Ὁ ἡμερολογιακὸς χαρακτήρας πού ὑπάρχει

8. Ἐτχριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὴν Κυρία Μαρώ Σεφέρη πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψει νὰ δῶ τὸ Ἄρχειο καὶ νὰ παρουσιάσω τὰ σχετικὰ κείμενα.

9. Οἱ ἀρχικὲς μέρες τῆς «Ἑβδομάδας» κατανέμονται ὡς ἑξῆς: 1 φύλ. Δευτέρα, 2 φύλ. Τρίτη, 3 φύλ. Τετάρτη, 4 φύλ. Πέμπτη, ἀδοκιμή, 5 φύλ. Πέμπτη, 6^ο δοκιμή (=Σάββατο), 6 φύλ. Παρασκευὴ (=Πέμπτη), 7 Κυριακὴ (=μέρος Πέμπτης).

στό έργο του ποιητή εύκολα διαπιστώνεται. Δέν είναι μόνο οι άλλεπάλληλες *Μέρες* και οι «*Έξι νύχτες στην Ακρόπολη*», αλλά και οι τρεις ένότητες με τόν κοινό τίτλο *Ήμερολόγιο Καταστώματος*, πού δείχνουν τήν έμμονή του ποιητή νά καταγράφει τόν χρόνο του. Ή «*Έβδομάδα*» είναι ένα άλλο παράδειγμα. Τό δεύτερο όμως μέρος του πρωταρχικού τίτλου, παραμένει, ωστόσο, άνοιχτό πρόβλημα. Ό τίτλος πρωτοεμφανίζεται στην κεφαλή του 1ου φύλλου του Όριστικού Σχεδιάσματος. Λέμε πώς «πρωτοεμφανίζεται» εδώ, μολονότι ό τίτλος υπάρχει και στις δύο άλλες φάσεις τής «*Έβδομάδας*», οι όποιες προηγούνται από τό Όριστικό Σχέδιασμα, για δύο λόγους. Πρώτο, διότι τό όνομα (NOMEN) Φλάβιος στό Όριστικό Σχέδιασμα είναι εκείνο πού τελικά θρίσκει (ή διαλέγει) ό ποιητής, μετά τή διαγραφή δύο άλλων ονομάτων του «*Μάρκος*» και «*Ίούλιος*». Για τόν τίτλο και τίς διαγραφές του χρησιμοποιείται τό ίδιο μελάνι με τό όποιο είναι γραμμένα όλα τά χρφ τής «*Έβδομάδας*». Ό τίτλος παρουσιάζεται στις επόμενες φάσεις, με τό όνομα Γ. (ή Γάιος) Φ. (ή Φλάβιος) Κολλατίνοσ όριστικοποιημένο και με πράσινο μελάνι. Είναι τό ίδιο μελάνι με τό όποιο ό ποιητής προβαίνει σέ μεταγενέστερες διορθώσεις και αλλαγές πάνω στα χρφ. Έτσι σημειώνονται και οι τρεις φάσεις τής σύνθεσης, όπως είπαμε. Άλλά ενώ και οι τρεις φάσεις σημειώνονται με πράσινο μελάνι, ό τίτλος γράφεται με τό ίδιο μελάνι (άρα ταυτόχρονα) μόνο στις φάσεις I. και II. Στην τρίτη περίπτωση, στό Όριστικό Σχέδιασμα, ή φάση σημειώνεται με πράσινο ενώ ό τίτλος με τό κοινό μελάνι με τό όποιο έχει γραφεί δλόκληρη ή σελίδα.

Δεύτερο και κυριότερο έπιχείρημα ότι ή άρχική εμφάνιση του τίτλου άνήκει στό Όριστικό Σχέδιασμα, είναι ότι άκριβώς στή φάση αυτή ό ποιητής δίνει στή σύνθεση τήν ήμερολογιακή τής μορφή. Οι δύο προηγούμενες φάσεις επιγράφονται, άναδρομικά φυσικά, ως «*Έβδομάδα*» αλλά κανένας χωρισμός τών ήμερών δέ υπάρχει ούτε άλλη παρόμοια ένδειξη. Σημειώνονται, ωστόσο, στην κεφαλή τής I. φάσης (σέ τρεις γραμμές) τά έξης χρονολογικά στοιχεία «*άνοιξη. (Σ.Θ.) 1933 [Μεγάλη Δευτέρα] Μεγάλο Σάββατο*». Ίσως νά πρόκειται για τήν άκριβή χρονική στιγμή πού ό Σ. καταγράφει τίς Πρώτες Σημειώσεις. Ίσως πάλι νά δηλώνεται ή άρχική σκέψη του ποιητή νά περιγράψει τή Μεγάλη Έβδομάδα του 1933. Καμιά όμως ένδειξη ήμερών δέν υπάρχει πού νά δικαιολογεί τόν τίτλο «*Έβδομάδα*» στή φάση αυτή. Αυτό συμβαίνει μόνο στό Όριστικό Σχέδιασμα, για τούτο και ό τίτλος εμφανίζεται πρώτη φορά εδώ. Τότε, επίσης, θά πρέπει νά τοποθετήσουμε και τήν απόρριψη του πρώτου αυτού τίτλου και τήν αντικατάστασή του με τόν δεύτερο. Μπροστά από τό Όριστικό Σχέδιασμα (πού προηγείται από τίς δυο άλλες φάσεις στή «σελιδοποίηση» του φακέλου) υπάρχει μία σελίδα-«*έξωφύλλο*» τής σύνθεσης, όπου μαρτυρείται μία και μόνη φορά ή διαγραφή του πρώτου τίτλου και ή τοποθέτηση του δεύτερου.

Ό τίτλος του «*έξωφύλλου*» τής σύνθεσης ήταν γραμμένος άρχικά ως έξης:

Ή Έβδομάδα του
Γ. Φ. Κολλατίνοσ.

Λονδίνο, άνοιξη-καλοκαίρι 1933.

Στή συνέχεια διαγράφεται (με τό ίδιο μελάνι) τό ρωμαϊκό όνομα και τοποθετείται ή φράση «του κ. Σ. Θαλασσινοσ». Οι τίτλοι πού άργότερα γράφτηκαν με πράσινο μελάνι δέν διορθώνονται επειδή άκριβώς έχουν τεθεί άναδρομικά για νά δηλωθεί ή πορεία τής σύνθεσης.

Τό έρώτημα πάντως παραμένει για ποιό λόγο ό Σεφέρης διαλέγει τό ρωμαϊκό αυτό όνομα και άν ή αντικατάστασή του από τόν Σ. Θαλασσινό σημαίνει ότι ό Κολλατίνοσ χρησιμοποιήθηκε στή φάση αυτή ως ένα άλλο «προσωπείο» του ποιητή. Ό πιο γνωστόσ Κολλατίνοσ και αυτόσ πού συγκεντρώνει τίς περισσότερες πιθανότητες για τόν ήρωα του ποιητή, είναι ό άντρασ τής εύγενικής Λουκρητίας στό ποίημα του Σαίξπηρ *The rape of Lucrece*¹⁰. Ή έξήγηση αυτή παραμένει, πάντως, ύποθετική, ενώ υπάρχει τό ένδεχόμενο, όπως φαίνεται από τή διπλή διαγραφή του ονόματος του Κολλατίνοσ, τά όνόματα «*Γάιος Φλάβιος*» νά είναι πλαστά.

Μετά από αυτές τίς παραρθετικές¹¹ αλλά και άπαραίτητες πληροφορίες, άσ δούμε τή μορφή πού έχουν οι Πρώτες Σημειώσεις και κατόπιν τό Πρώτο Σχέδιασμα, πού βασικά μäs ένδιαφέρει.

Οι Σημειώσεις χωρίζονται ειδολογικά σέ δύο μέρη, όπως δηλ. καταγράφονται στις δύο σελίδες του 1ου φύλλου. Στην πρώτη σελίδα ύστερα από τόν τίτλο, τή φάση και τά χρονικά δεδομένα πού είδαμε, ακολουθούν τρεις ομάδες λέξεων, πού χωρίζονται μεταξύ τους από μιά όριζόντια γραμμή. Ή α' ομάδα είναι ή γνωστή επιγραφή τής «*Έβδομάδας*» «*British Grown Daffodils*». Ή β' αποτελείται από κάμποσες ύπομαδες λέξεων άγγλικών εκτός από τέσσερις ελληνικές. Όλεσ φαίνεται νά άνήκουν σέ κάποιο κοινό λεκτικό πεδίο, αλλά δέν είναι πολύ εύκολο νά έντοπισθεί ή προέλευσή τους. Άναγνωρίζεται, ωστόσο, ή λατινική φράση GLORIA MUNDI πού χρησιμοποιείται άργότερα στην «*Πέμπτη*»¹². Ή γ' ομάδα αποτελείται από μερικά όνόματα (λατινικά) δέντρων και φυτών, πού,

10. Ή ιστορία τής Λουκρητίας και του Κολλατίνοσ θρίσκειται στον Λίβιο, 1.57.6-59.6, Όβίδιο, *Fasti II*. 121-852, Διον. Άλικαρνασσία, 3,50 κ.ά.

11. Ένδιαφέρον θέμα, αλλά έξω από τούς σκοπούς του άρθρου αυτού είναι οι διαδοχικές «*επιγραφές*» τής «*Έβδομάδας*». Στην I φάση ένας στίχος από τήν *Τριτομία* 1.2.170, στην III φάση, ούσιαστικά ως πρώτη επιγραφή, ή επιγραφή τής «*Τετάρτης*» *ad vigiliis albas*, στή β' δικη μορφή ή όριστική επιγραφή πού έχουμε.

12. Οι τέσσερις ελληνικές λέξεις είναι «*Ήρακλής*», «*Κολοσσός*», «*Έωσφόρος*», «*Παρνασσός*». Οι άγγλικές *The Faun* (Φαύνος), *Sibyl* (Σίβυλλα), *Torch* (Πυρός), εμφανίζονται, ελληνικά, στό τέλος του πρώτου Σχεδιάσματος. Δέν είναι καθόλου άπίθανο νά δηλώνουν οι περιέργες αυτές λέξεις όνόματα πλεούμενων του Τάμεση, όπως, ίσως, δείχνει ή λέξη «*μασίνες*», γραμμένη με μολύβι στο περιθώριο άριστερά. Άλλωστε ή λατινική φράση τής «*πέμπτης*» είναι όνομα μäs μασίνας.

- 15 μουσικά ὄργανα, τρύπιες φουσαρμόνικες
φθισικούς φωνογράφους, βιολιά ἀπό
κολοκύθια, μολυβένια κουτάλια πού
χρησίμευαν γιά πλήκτρα.
- Οἱ τυφλοὶ κοιμοῦνται
20 καί τὰ κορμιά τους μερμηγκιάζουν ἀπό τούς γυμνοὺς
ἀγγέλους πού τούς πίνουν τό αἷμα καί τούς δίνουν φρόνηση
μπροστά στή στρογγυλά μάτια τῆς καρδιάς.
Κοιτάξω τό ποτάμι πού προσφέρει στόν ἥλιο
ἀπαλές σπιλιάδες
- 25 κοιτάξω ἕναν ἄσπρο καπνό κάτω ἀπό τόν ἥλιο
ἀκούω τό ποτάμι νά μουρμουρίζει τόν ἦχο τῆ θάλασσης
πού τό περιμένει.
Λυπήσου ἐκείνους πού περιμένουν.
- Νησί τοῦ Αἰόλου. Ξένος περπατώντας
30 σέ ἀπέραντους πράσινους κάμπους τί θές
νά κάνω;
Νησί τοῦ Αἰόλου, γύρισα μαζί μέ τούς ἀνέμους
τούς 4. τούς 8. τούς 16. τούς 32. ἀφήνω
τούς ἄλλους – ὅλους μαζί.
- 35 Νησί τοῦ Αἰόλου, ρόδο τοῦ ἀνέμου,
ἀλλά συλλογίζομαι τήν ὁμίχλη.
Συλλογίζομαι τὰ σπίτια πού μυρίζουν φονικό.
Συλλογίζομαι τούς τυφλοὺς
ἔστιν θάλασσα.
- 40 Γυρίζω τὰ στενά μονοπάτια, γυρίζω.
Γυρίζω καί βλέπω τό ποτάμι, πού πηγαίνει
πρός τή θάλασσα.
Μονάχα ἐγώ δέν μπορῶ νά κινήσω.
Μονάχα ἐγώ. Ἡ βάρκα ἢ μόνη βάρκα πού ἀκολού-
θησε τό ρεῦμα δέν εἶναι γιά μένα. Μπορῶ
45 νά τήν κοιτάξω, μπορῶ νά διαβάσω τό ὄνομά της
ἢ βάρκα «Ὁδύνη» – δέν εἶναι γιά μένα.
- Λυπήσου ἐκείνους πού περιμένουν.
Γιατί ἂν τρέξει στή γῆ τό μαῦρο αἷμα τοῦ
50 ἀνθρώπου ποιός θά τό φέρει πίσω στίς φλέβες
παίζοντας τόν ἀλλό σάν γητεμένο φίδι.
Χωρίς καράβι, χωρίς κουπιά, χωρίς συντρόφους.
Ἄπό μακριά μονάχα ὁ θρηῆνος
τῶν Ἐρινύων. [σέ βραχνά γραμμόφωνα.]
- 55 Ἡ ζωή μου.
Ἄν κοιτάξω τὰ πόδια μου, βλέπω νά βγαίνει ἀπό
μιὰ πλάκα τοῦ πεζοδρομίου ἀνοίγοντας τό στήθος του
καί δείχνοντας τήν καρδιά του, ὁ Ναζωραῖος.
Ἄν κοιτάξω μπροστά μου τό Νοσοκομεῖο τοῦ

60 Δόν Χουάν Ταβέρα σκεπάξει δλο τό τοπίο
 ἄν κοιτάξω τόν οὐρανό.
 ἀρκείτω βίος.

Δόξα τοῦ κόσμου.

Φαῦνος, Σίδυλλα, Παρνασσός, Πυρσός, δόξα τοῦ κόσμου.

Πρῶτα ἄς δοῦμε τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό Σχεδιάσμα αὐτό καί στήν «Αἰολία».

Ὑστερα ἀπό τή σημείωση τῆς I. φάσης «Νησί τοῦ Αἰόλου», ὁ ποιητής ἀρχίζει τό Πρῶτο Σχεδιάσμα χρησιμοποιώντας τούς τέσσερις πρώτους στίχους τῆς «Αἰολίας». Ἡ, ὡς τό θέσουμε διαφορετικά, ἡ «Αἰολία» γίνεται τό Πρῶτο Σχεδιάσμα μιᾶς σύνθεσης πού θά ὀνομαστεῖ ἀργότερα «Σημειώσεις γιά μιᾶ Ἑβδομάδα». Ἀκριβῶς τούς ἀρχικούς αὐτούς στίχους, σέ μιᾶ ἄλλη φάση καί μέ κόκκινο μολύβι, διαγράφει ὁ ποιητής πάνω στό χρφ του. Ὁ ρόλος τους ὑπῆρξε ἀπλά καί μόνο κινητήριος καί οὔτε χρειάζονται πλέον, οὔτε πρόκειται νά χρησιμοποιηθοῦν ξανά. Διαμορφώνουν τόν χαρακτήρα τοῦ ποιήματος καί ἐμβολιάζουν τό Σχεδιάσμα, ἀλλά καί οἱ ἴδιοι καί ἡ τεχνική τους ἔχουν ξεπεραστεῖ ἀπό τήν νέα ποιητική μέθοδο τοῦ Σεφέρη. Εἶναι τώρα ἐφοδιασμένος μέ νέα θεματικά στοιχεῖα καί ἐξασκεῖ νέα τεχνική, πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀκολουθεῖ ἀνεξάρτητη πορεία ἀπό τό παρελθόν. Κάπου στό κέντρο τοῦ Σχεδιασματος τό Νησί τοῦ Αἰόλου χρησιμοποιεῖται ὡς θεματικό «πάτημα» ἀλλά αὐτό εἶναι δλο. Ἔτσι εἶναι πολύ συγκινητικό πού ἔχουμε ἕνα πόνημα πού μπορεί νά μᾶς ἀποκαλύψει τό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Σ. ἀπελευθερώνεται ἀπό τήν παλαιά ποιητική. Ἀλλά εἶναι ἐξίσου σημαντικό μέ ποιό τρόπο μεταποιοῦνται τά παλαιά θέματα καί ποία θέση λαμβάνουν στή νέα ποίηση τοῦ Σεφέρη.

Ὅπως εἶπαμε ἡ «Αἰολία» διαγράφεται ἀπό τήν ἀρχή τῆς II. φάσης καί πλέον δέν χρησιμοποιεῖται. Οὐσιαστικά ἡ «Αἰολία» δέν γράφτηκε ποτέ καί αὐτό εἶναι πού θέλει νά πεῖ ἀργότερα τό 1949 ὁ ποιητής. Ὑπῆρξε ὡστόσο μιᾶ γόνιμη μήτρα, ἀπό ὅπου προῆλθε καί ἐτράφη ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα ποιήματα τοῦ Σεφέρη, πού μέ τή σειρά του καθόρισε τήν ἐξέλιξη τῆς πορείας του, ἡ «Ἑβδομάδα». Μποροῦμε λοιπόν, τώρα, νά δοῦμε, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει ἡ ἔκταση αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου, τίς σχέσεις τοῦ Σχεδιασματος καί τῆς «Ἑβδομάδας».

α) Οἱ ἐμβρυακές Μέρεις τῆς I. φάσης σχηματοποιοῦνται καί ἐπεκτείνονται. Ἡ οὐσιαστικότερη ἀνάπτυξη συμβαίνει στήν «Δευτέρα» καί στήν «Πέμπτη», πού δεσπάζουν ἄλλωστε στά δύο βασικά μέρη

τῆς I. φάσης (στ. 1-7 καί 11-15). Ἡ «Δευτέρα» σχεδόν ὀλοκληρώνεται στό Σχεδιάσμα μέ τήν εἰσαγωγή καί νέων στοιχείων (στ. 8-28 καί 38-39). Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τήν «Πέμπτη» (στ. 40-47 καί 56-58), ἐνῶ τό Νοσοκομεῖο τοῦ Ταβέρα καλύπτει, ὅπως καί στήν «Τετάρτη», τό τοπίο τοῦ ποιητή, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι συμβαίνει μέ τόν πίνακα καί τό σχετικό κείμενο τοῦ Θεοτοκόπουλου.

β) Εἰσάγονται τά ἐξῆς νέα βιωματικά-«ἱστορικά»-στοιχεῖα. Γιά τήν «Τετάρτη» οἱ γυμνοὶ ἄγγελοι καί ὁ καταλυτικός τους ρόλος, ὁ λαός τῶν τυφλῶν, ἡ μουσική τους καί ὁ ὕπνος τους ἀνάμεσα στά ἀσφοδῖλια. Γιά τήν «Πέμπτη», ἡ βάρκα «Ὀδύνη» πού περνᾶ καί φεύγει, οἱ μαοῦνες τῆς «Ἑβδομάδας» μέ τά «ξεθωριασμένα ὀνόματα» (Ποιήματα, σ. 130 καί Τράμ, ὁ.π.).

γ) Ἡ ὀμηρική μυθολογία τῆς «Αἰολίας» γιά πρώτη φορά ἐμπλέκεται στό Σχεδιάσμα μέ τήν Ὁρέστεια. Τό νέο αὐτό μυθολογικό ὕλικό θά καθορίσει σέ μεγάλο βαθμό ὄχι μόνο τήν «Ἑβδομάδα» καί τό *Μυθιστόρημα* ἀλλά ὅλη σχεδόν τήν ποιητική παραγωγή τοῦ Σεφέρη. Σημειώνουμε τήν κραυγή τῆς Κασσάνδρας, *ἀρκείτω βίος*, (Ἄγαμ. 1314, πρβ. «Δευτέρα», «Σάββατο» καί *Τετράδιο Γυμνασμάτων*, Β', σ. 60=Μέρεις, Γ', σ. 14) καί τόν «δίβουλο» ὑπαινιγμό τῆς Κλυταιμῆστρας, *ἔστιν θάλασσα* (Ἄγαμ. 958, πρβ. «Δευτέρα», «Τετάρτη», «Σάββατο», *Μυθιστόρημα*, σ. 67 κλπ.). Περισσότερο σημαντικά εἶναι, ὡστόσο, τά ἐξῆς τρία θέματα τῆς Ὁρέστειας, ὅπως παρουσιάζονται στό Σχεδιάσμα καί διαμορφώνονται ἀργότερα στήν «Ἑβδομάδα», τό *Μυθιστόρημα*, στή *Γυμνοπαιδία* καί ἄλλου. Τό χυμένο αἷμα καί τό φονικό, ὁ θρῆνος τῶν Ἑρινύων καί ἡ σχέση του μέ τά γραμμόφωνα καί ἡ ἐπίπονη φρόνηση τῶν κοιμισμένων τυφλῶν, πού ἀπτηχεῖ τό γνωστό χωρίο τῆς παρόδου τοῦ *Ἀγαμέμνονα* στ. 176 κκ., θέμα πού ἐπανέρχεται στή «Δευτέρα» πῶ ἔντονα (πρβ. *κι ἡ καρδιά μέ τά φρικτά τῆς μάτια λογαριάζει*) καί στόν «Τελευταῖο Σταθμό».

Ἀπομένει φυσικά νά βρεθεῖ ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν βιωμάτων καί ἡ αἰτία τῆς εἰσαγωγῆς νέας μυθολογίας – τῆς *ἱστορίας* καί τοῦ *μύθου* – τοῦ Σχεδιασματος καί ἀναλογικά τῆς «Ἑβδομάδας». Αὐτό ὅμως εἶναι ἀντικείμενο ἄλλης μελέτης.

Ἐκπαιδευτικά προβλήματα τῶν Ἑλληνόπουλων στή Δυτ. Γερμανία*

Τό ζήτημα τῆς διγλωσσίας

τοῦ Παντελῆ Νικητόπουλου

Στό τεῦχος 16 (Ἰαν. 1978) τοῦ «Πολίτη» εἶχε δημοσιευτεῖ ἄρθρο τοῦ ἑλληνιστῆ Hans Eidenberger γιά τήν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στή Ἑλληνική αἰαλία πού λειτουργοῦν γιά τά παιδιά τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν στή Δυτ. Γερμανία. Τά λίγα πού ἐκτέθηκαν σέ ἄρθρο ἐκεῖνο περιέγραφαν μιά ἀπό τίς πτυχές τοῦ προβλήματος. Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν ὁ παιδαγωγός Παντελής Νικητόπουλος προσεγγίζει μιάν ἄλλη πλευρά: τῶ καθεστῶς διγλωσσίας μέσα σέ ὅποια μεγαλώνουν, καί, ὑποτίθεται, μορφώνονται περίπου 60.000 Ἑλληνες μαθητές καί τῶ δυσμενέστατα γιά τά παιδιά αὐτά ἀποτελέσματα πού ἔχει τῶ καθεστῶς αὐτό ἀπό πολιτιστική, ἐπαγγελματική, κοινωνική καί ψυχολογική ὄψη.

Δέν εἶναι μόνο ὁ ὄρθρος τοῦ ἀφελληνιαροῦ πού ἀνοίγει διᾶπλατα γιά τά παιδιά αὐτά, εἶναι ἀκόμη καί ἡ σκληρή κοινωνική πραγματικότητα στήν ὁποία εἰσάγονται προσδευτικά, γιά νά ἐπανδρώσουν, ὕστερα ἀπό τοῦς γονεῖς τους, τῶ ἐργαστάσια τῶν καπιταλιστικῶν κέντρων τῆς Δυτ. Εὐρώπης. Κι ὡστόσο, παρά τῶ γεγονός διαι ἡ πραγματικότητα βοᾷ, οἱ ἀρχές σιωποῦν.

Τό μεταναστευτικό ρεῦμα

Εἶναι δύσκολο νά ἀναλυθεῖ ἢ ἔστω νά περιγραφεῖ σέ λίγες σελίδες ἡ κρίσιμη καί προβληματική κατάσταση τῶν χιλιάδων παιδιῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν πού ζοῦν σήμερα στή Δυτική Γερμανία. Ἄς τό τονίσουμε προκαταβολικά: τά παιδιά αὐτά ἐρέθησαν ἀπροσάτευτα ἀνάμεσα σέ δύο κόσμους, θύματα σέ τελευταία ἀνάλυση, τῆς σύγχρονης μετανάστευσης τῶν λαῶν πού μετακινεῖ τά ἐργατικά χέρια μέ βάση τά «χωροταξικά» σχέδια καί τίς ἀνάγκες τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἐπιδίωξη τῆς οἰκονομικῆς παραγωγικότητας, τῆς κεφαλαιουχικῆς συγκέντρωσης, μέ δυό λόγια, ἡ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, καί στήν προκειμένη περίπτωση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, δημιούργησε αὐτό τό «μοντέρνο» φαινόμενο μέ τά ποικίλα καί δυσεπίλυτα προβλήματα.

Ἡ λειτουργία τῶν ἐργατῶν πού ἀκολούθησαν τό μεταναστευτικό ρεῦμα πρὸς τά βιομηχανικά κέντρα

τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἦταν καί εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς ἐργατικῆς ἐφεδρικής στρατιάς. Αὐτός ὁ ἐφεδρικός στρατός μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῆς οἰκονομίας: νά ἀπελευθερώσει ντόπιους ἐργάτες ὑψηλότερης ἐξειδίκευσης ἀπό ἀπλές ἐργασίες, νά ἀπασχοληθεῖ στίς περιοχές καί τοῦς τομεῖς τῆς παραγωγῆς πού αὐξάνονται ταχύρρυθμα, χάρις στή μεγαλύτερη κινητικότητα πού παρουσιάζει καθὼς δέν εἶναι ριζωμένος πουθενά, νά παίξει ἀνασταλτικό ρόλο στήν τάση αὐξησης τῶν μισθῶν λόγω τῆς ἀπεριόριστης σχεδόν προσφορᾶς του σέ χαμηλές τιμές κλπ.

Ἡ λειτουργική θέση τῶν ξένων ἐργατῶν στό οἰκονομικό σύστημα τῶν σύγχρονων βιομηχανικῶν κρατῶν, τοῦ δυτικοῦ κόσμου τουλάχιστον, πού σκιαγραφήσαμε μέ τά προηγούμενα, ἀντανανκλάται ἀμεσα στήν οἰκονομική, κοινωνική καί νομικοπολιτική κατάσταση τῶν μεταναστῶν καί τῶν οἰκογενειῶν τους. Γιατί, στήν πραγματικότητα, οἱ ξένοι ἐργάτες δέν ἔχουν οὔτε τήν μακροπρόθεσμη ἐπαγγελματική προοπτική, λόγω τῆς ἀβεβαιότητας τῆς ἀπασχόλησης (χρόνος, τόπος, εἶδος ἐργασίας) οὔτε ἐνσωμάτωση στό κοινωνικό σύνολο τῆς χώρας πού ζοῦν, ἔτσι ὅπως

* Διάλεξη στό Ἰνστιτούτο Γκαίτε, στήν Ἀθήνα.

βρίσκονται απομονωμένοι και περιορισμένοι στα σύγχρονα γκέτο.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να σημειωθεί, ότι στην πολιτική της γερμανικής κυβέρνησης απέναντι στους ξένους εργάτες πρωτανεύει η άρχη ότι η Γερμανία δεν θεωρεί τόν εαυτό της χώρα υποδοχής μεταναστών. 'Αποτέλεσμα αυτής της «αυταπάτης» είναι ότι λείπει ή μακροπρόθεσμη πολιτική ένσωμάτωσης – δέν έννοιά άφομοίωσης – τών ξένων εργατών και τών οικογενειών τους. 'Ωστόσο όλα τά ιστορικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι η Γερμανία έγινε χώρα υποδοχής εργατών ήδη δύο δεκαετίες πριν τήν έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Τό 1910 π.χ. στή Γερμανία έργάζονταν γύρω 1.260.000 εργάτες προερχόμενοι κυρίως από τήν Πολωνία, τήν 'Ιταλία και τίς περιοχές τής Αύστροουγγρικής Μοναρχίας. 'Εκτοτε, ή Γερμανία παρέμεινε χώρα υποδοχής εργατών παρά τό έπίσημο δόγμα. 'Αλλά ακόμη και σήμερα, παρά τά ιστορικά δεδομένα και τίς σημερινές εξελίξεις τού μεταναστευτικού ρεύματος, πού σύμφωνα μέ τίς διαπιστώσεις πολλών έρευνών παρουσιάζει μιά αυξανούσα τάση για μακροχρόνια παραμονή τών ξένων εργατών στή Γερμανία, ή χώρα αυτή δέν θέλει νά θεωρείται ως χώρα υποδοχής μεταναστών. 'Ωστόσο στήν αντιπροσωπευτική δειγματοληψία τού 'Ομοσπονδιακού 'Ιδρύματος 'Εργασίας πού έγινε τό 1972 σχετικά μέ τήν άπασχόληση άλλοδαπών εργατών, αναφέρεται ότι «*άξιοσημείωτο είναι (...) άλλοδαποι εργάτες πού ζουν στήν περιοχή τής 'Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας επιθυμούν σέ σχετικά ύψηλό ποσοστό νά παραμείνουν μονίμως εδώ: 'Ενώ από τό σύνολο τών άλλοδαπών εργατών 20% έχουν προθέσεις διαρκούς παραμονής, τό ποσοστό αυτό αυξάνεται σέ 37% στους άλλοδαπούς εργάτες πού έχουν τά παιδιά τους μαζί τους στή Δ. Γερμανία*» (σελ. 32 έπ.).

'Η διακοπή προσέλκυσης ξένων εργατών πού άποφασίστηκε τά τέλη τού 1973, τό κλείσιμο δηλαδή τής άγοράς εργασίας για άλλοδαπούς εργάτες πού δέν προέρχονται από τίς χώρες τής Εύρωπαϊκής Κοινότητας, έχει στόχο τήν σταθεροποίηση τού ποσοτικού επιπέδου άπασχόλησης ξένων εργατών. Τά περιοριστικά μέτρα πού ήρθαν στή συνέχεια, οι έπιπτώσεις τής οικονομικής ύφεσης στήν άπασχόληση γενικότερα και οι ιδιαίτερες πολιτικές εξελίξεις σέ ορισμένες χώρες από τίς όποιες προέρχονται ξένοι εργάτες ('Ελλάδα, 'Ισπανία, Πορτογαλία), πού οδήγησαν ένα μέρος από τούς εργάτες αυτούς στήν άπόφαση νά πάν τόν δρόμο τής παλινόστησης, προκάλεσαν μιά σχετική μείωση τού αριθμού τών ξένων εργατών στή Δ. Γερμανία από 2.600.000 σέ 2.000.000 περίπου.

Παράλληλα, οι ξένοι εργάτες επιδίωξαν και πέτυχαν, μέχρι ένα ορισμένο βαθμό, νά φέρουν από τήν πατρίδα τους τίς οικογένειές τους. 'Ετσι ως τά τέλη τού 1975 τά μέλη οικογενειών ξένων εργατών πού βρίσκονται στή Δυτ. Γερμανία έφτασαν τά 2,1 εκ. 'Εάν τώρα λάβουμε ύπόψη ότι κάθε χρόνο γεννιούνται στή Δυτ. Γερμανία περίπου 120.000 παιδιά άλλοδαπών, ότι δηλαδή κάθε πέμπτο νεογέννητο είναι παιδί άλλοδαπού, έχουμε άμέσως τήν εικόνα και τό

μέγεθος τού προβλήματος. Μετά από έξη χρόνια ένα στά πέντε παιδιά πού θά πηγαίνουν στήν πρώτη τάξη τού δημοτικού θά είναι άλλοδαπός. 'Ηδη στά τέλη τού 1975 ό αριθμός τών άλλοδαπών μαθητών είχε φτάσει τίς 450.000. Σήμερα θά έχει ξεπεράσει τίς 500.000. Κι ενώ ή κατάσταση αυτή δημιουργεί τεράστια προβλήματα, από τήν οικιστική πολιτική ως τήν εκπαιδευτική αναδιάρθρωση, από τήν πολιτική άπασχόληση τού εργατικού δυναμικού ως τήν μορφοποίηση και πολιτική έκπροσώπηση τών αίτημάτων και συμφερόντων τών ξένων εργατών, ή έπίσημη Γερμανία ακολουθεί πολιτική στρουθοκαμήλου. Αύτά σέ γενικές γραμμές, γιατί κάτω από τήν πίεση τών αντικειμενικών προβλημάτων και τών πιεστικών καταστάσεων υπάρχουν σημάδια για μιά σχετική άλλαγή στόν τρόπο πού αντιμετωπίζονται στήν πράξη τά θέματα, χωρίς όμως αυτό νά σημαίνει ότι έχουμε όδηγηθεί σέ λύσεις ριζικές και άποτελεσματικές.

'Η λειτουργικότητα τής γλώσσας στήν περίπτωση τών μεταναστών

Σύμφωνα μέ τίς στατιστικές τής αντιπροσωπευτικής δειγματοληψίας τού 1972, από τούς 'Ελληνες εργάτες πού βρίσκονταν στή Δυτ. Γερμανία 16% ήταν άνύπαντροι και 84% παντρεμένοι. 'Από τούς παντρεμένους 81% είχαν και τίς οικογένειές τους κοντά τους. Τό ποσοστό αυτό οικογενειακής μετανάστευσης είναι τό ύψηλότερο από όλους τούς ξένους εργάτες. Τήν ίδια έποχή ό αριθμός τών 'Ελλήνων εργατών στή Γερμανία ανερχόταν συνολικά σέ 400.000 περίπου.

Τό σχολικό έτος 1975/76 ό αριθμός τών 'Ελλήνων μαθητών στή Δυτ. Γερμανία ανερχόταν σέ 58.245, από τούς όποιους 51.029 ήταν μαθητές διαφόρων τύπων βασικής και μέσης έκπαίδευσης. 7.216 φοιτούσαν σέ διάφορες επαγγελματικές σχολές.

Τά προβλήματα πού αντιμετωπίζουν αυτά τά παιδιά είναι πολύπλευρα και πολύπλοκα. 'Εδώ θά προσπαθήσω νά παρουσιάσω μερικά άπ' αυτά, ιδωμένα μέσα από ένα πρίσμα πού κατά τή γνώμη μου είναι άποφασιστικής σημασίας: τή γλώσσα ή καλύτερα τή διγλωσσία.

Μέ τήν είσοδο τού άλλοδαπού εργάτη στό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον τής Γερμανίας ανατρέπεται γι' αυτόν ριζικά ή συνηθισμένη μορφή καθημερινής επικοινωνίας και χάνεται ή συνοχή τών προτύπων τής κοινωνικής του συμπεριφοράς. 'Ο ξένος εργάτης, έρχόμενος στή Γερμανία χάνει όχι μόνο τούς προηγούμενους κοινωνικούς του δεσμούς και τήν προηγούμενη κατάταξη – ιεράρχηση τού κόσμου, χάνει ακόμη, ή δέν τού χρησιμεύουν πλέον, τά προηγούμενα πρότυπα αντιπαραβολής μέ τό ξένο και πολύπλοκο περιβάλλον: χάνει συνεπώς τή δυνατότητα αυτόνομης αντιπαραβολής πρós τίς κοινωνικές σχέσεις στή νέα χώρα και τίς διάφορες μορφές συμβολικών υποκαταστάσεων και μεταβιβάσεων.

'Η κεφαλαιώδης σημασία τής γλώσσας για τήν κοινωνική επικοινωνία έγκειται στό γεγονός ότι άποτε-

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟ ΓΡΗΓΟΡΗ

για κάθε καλό βιβλίο

Σόλωνος 71 - Αθήνα

Άριστοφάνη, Νεφέλες. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια.

Γιανναρά Χρ., Άλήθεια και ένότητα της Έκκλησίας - Η νεοελληνική ταυτότητα.

- Τό πρόνομο της απελπισίας (σημειώσεις για μία κριτική ανάμετρηση με τό αδιέξοδο του δυτικού ή καταναλωτικού πολιτισμού).

- Πείνα και δίψα (3η έκδοση).

Τριανταφύλλοπουλου, Ν.Δ. Δαιμόνιο μεσημβρινό. Έντεκα κείμενα για τόν Παπαδιαμάντη.

Φουρνιέ Άλ. Ο μεγάλος Μάβν.

Πολυχρόνου Π., Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Άγωγής.

Μαρκιανού Σ., Ερμηνευτική και μεθοδολογική προσέγγιση τών κειμένων της Άρχαίας Έλληνικής Γραμματείας.

Πάνου Σ., Πολιτική και ιδεολογία (παιδεία και ιδεολογία - ιδεολογία και αναγκαιότητα - πολιτική συνείδηση και ιδεολογία - τέχνη και ιδεολογία - δημοκρατία και σοσιαλισμός).

- Ποιητική του χώρου (προαισθητικές κατηγορίες και τό νόημα της τέχνης - για μία φαινομενολογία του ώραιου - διαλεκτική του τραγικού - μία έκδοχή για τήν τέχνη κ.ά.).

Φήλντ Γκ., (Μετ. Ά. Σακελλαρίου). Ο Πλάτων και η έποχή του.

Λέ Καρρέ Τζών, Μία μικρή πόλη στη Γερμανία (μυθιστόρημα κατασκοπείας και πολιτικής φαντασίας).

Ντάρρελ Λ., Άλεξανδρινό Κουαρτέτο (ή περίφημη τετραλογία με δημιουργική μετάφραση του Άιμ. Χουρμούζιου).

Χάξλεϋ Α., Γενναίος νέος κόσμος (τό περίφημο μυθιστόρημα έπιστημονικής φαντασίας).

Χορκχάμερ Μάξ, Υλισμός και μεταφυσική.

Μπράντμπουρ Ρ., Φαρενάιτ 451 - Κάψτε τά βιβλία.

Σολωμού Δ., Άπαντα, Εισαγωγή, κείμενα, μεταφράσεις, γλωσσάριο Ν. Τωμαδάκη.

Ρούκουνα Έμμ., Έξωτερική πολιτική 1914-1923.

Δημητροκάλλη Γ., Οι δίκoχοι χριστιανικοί ναοί (μελέτη αρχιτεκτονική).

Παλιούρα Άθ., Ο Ζωγράφος Γεώργιος Κλότζας και αι μικρογραφίαί του κώδικος αυτού (μελέτη ιστορική με εικόνες)

Στόουνς, Εισαγωγή στην Παιδαγωγική ψυχολογία.

Μαστροδημήτρη, Ο «Όρκος» του Μαρκορά. Φιλολογική μελέτη.

ΤΥΠΩΝΟΝΤΑΙ

Μπαμπινιώτη Γ., Η Νεοελληνική Κοινή Γλώσσα

Ρηγόπουλου Ι., Ο Ζωγράφος Θόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική Χαλκογραφία

Βέλτσου, Γ., Δεσποτόπουλου Κ., Κριαρά Κ., Μπαμπινιώτη Γ., Πάνου Σ., Σετάτου Μ., Τσοπανάκη Α., Κείμενα για τή δημοτική γλώσσα.

Ντελόπουλου Κυρ., Καθάφη Ιστορικά και άλλα πρόσωπα.

λεί θεμελιώδες σύστημα πού επιδρά άμεσα στη διαμόρφωση της συνείδησης, στην ανάπτυξη, τή διατήρηση και τή διάδοση μιάς πολιτισμικής πραγματικότητας, στη διαμόρφωση της άτομικής και συλλογικής δραστηριότητας, της άτομικής και συλλογικής δράσης σε ένα δοσμένο κοινωνικό χώρο. Συνακόλουθα, η γλώσσα άποτελεί πρωτεύοντα μηχανισμό για τόν εκκοινωνισμό τών ανθρώπων πού εκφράζονται μέσω α'της.

Η λειτουργία, λοιπόν, της γλώσσας από τήν άποψη της διαδικασίας εκκοινωνισμού συνίσταται στό ότι διαμορφώνει, αναπαράγει και μεταβάλλει τά συστήματα με τά όποια *έννοούμε*, δηλαδή *ερμηνεύουμε* τό φυσικό και τό κοινωνικό περιβάλλον, *θεμελιώνουμε*, δηλαδή δικαιολογούμε τίς πράξεις της καθημερινής μας ζωής με βάση τίς κοινωνικά διαφοροποιημένες αξιολογήσεις, *αντιλαμβάνομαστε*, δηλαδή *αφομοιώνουμε* τύπους κοινωνικής ιεραρχίας και μορφές κοινωνικής εξάρτησης, *ένεργούμε σημαντικά*, δηλαδή δίνουμε σημασία σε πρόσωπα, πράγματα, καταστάσεις, *χρησιμοποιούμε ή άναθεωρούμε* συμβατικούς συμβολισμούς.

Η γενική αυτή θεώρηση της λειτουργικότητας της γλώσσας στη διαδικασία εκκοινωνισμού δέν μπορεί, φυσικά, νά έξαντλήσει τό θέμα. Θέλει μόνο νά δείξει τόν τεράστιο ρόλο πού παίζει η γλώσσα στην κοινωνική και άτομική ζωή, σκέψη και πράξη. Η γλώσσα είναι ό θεματογράφος και συνάμα ό θεματοφύλακας της καθημερινής μας γνώσης και έμπειρίας.

Η κατακερματισμένη όμιλία τών παιδιών

Οί ξένοι εργάτες και οί οικογένειές τους στη Δυτ. Γερμανία, έπομένως και οί Έλληνες, είναι υποχρεωμένοι νά τηρήσουν τούς όρους της κοινωνικά θεσμοποιημένης διγλωσσίας: στην οικογενειακή σφαίρα χρειάζεται η γλώσσα της πατρίδας, δηλαδή η ελληνική. Οί άρχές άπαιτούν νά γερμανικά, ενώ στό χώρο της εργασίας μπορεί νά χρειάζεται και η μιά και η άλλη γλώσσα ανάλογα με τή σύνθεση του εργατικού προσωπικού.

Τά παιδιά τών άλλοδαπών, έπομένως και τών Έλλήνων, ιδιαίτερα αυτά πού πηγαίνουν σε γερμανικά σχολεία - κι αυτά είναι τά περισσότερα - ζοϋν κάτω από τό βάρος ενός κατακερματισμού της όμιλίας τους ανάμεσα σε περισσότερες γλωσσικές πραγματικότητες: στό οικογενειακό περιβάλλον αντιμετωπίζουν τήν γλώσσα της πατρίδας (ή τήν διάλεκτο του τόπου καταγωγής τών γονιών), στό ελληνικό σχολείο τήν έπίσημη γλώσσα της πατρίδας, στό παιχνίδι και γενικά στη συναναστροφή με γερμανόπουλα στη γειτονιά ή στην αύλή του σχολείου τή γερμανική τοπική διάλεκτο, στό γερμανικό σχολείο τήν έπίσημη γερμανική γλώσσα.

Μέσα σε αυτή τήν πολυγλωσσία πού βρίσκεται τό πρόβλημα; Άρκει νά πάρουμε ύπόψη αυτή τήν τετραγλωσσία ή τήν τριγλωσσία για νά θεμελιώσουμε τόν εκπαιδευτικό μας προβληματισμό για τά παιδιά τών μεταναστών και για νά επιδιώξουμε λύσεις;

Ἡ διγλωσσία καί οἱ συνέπειές της

Βέβαια ὄχι. Τό πρόβλημα δέν εἶναι ἡ πολυγλωσσία αὐτή καθαυτή. Στό παρελθόν εἶχαμε – καί ὑπάρχει ἀκόμη – τήν περίπτωση πολλῶν μελῶν τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης, σέ πολλές χώρες τοῦ κόσμου, τά ὁποῖα ἐκπαιδεύονταν καί ἀναπτύσσονταν δίγλωσσα, ἢ τρίγλωσσα. Ἀλλά στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ πολυγλωσσία δέν δημιουργοῦσε τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουμε τώρα μέ τούς ἀναγκαστικά «πολύγλωσσους» μετανάστες καί τά παιδιά τους.

Πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη δι τῆς δημιουργίας τοῦ ἔθνους, τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καί τῶν ἐθνικῶν κρατῶν στήν Εὐρώπη – κατά συνέπεια καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ κόσμου πού ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπηρεάστηκαν ἀπό τήν Εὐρώπη – συνδέθηκαν μέ τό ἰδεολογικό σύνδρομο μιᾶς ἐνιαίας γλώσσας. Ἡ γλώσσα ἦταν ὁ καθρέπτης τοῦ ἔθνους. Αὐτή ἡ ἀστική ἰδεολογία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἐπικράτησε καί σέ χώρες ὑποδοχῆς μεταναστῶν ὅπως οἱ ΗΠΑ, ὅπου ἀπαιτήθηκε ἀπό τούς μετανάστες νά ἀφομοιωθοῦν γλωσσικά καί πολιτισμικά μέ τήν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπόμενη ἦταν ἡ ἐξαφάνιση τῆς γλώσσας τῶν μεταναστῶν ἀπό τούς βασικούς τομείς τῆς ἀτομικῆς καί συλλογικῆς δραστηριότητος. Ἡ ἴδια ἰδεολογία παίζει καί σήμερον σοβαρό ρόλο καί καθορίζει ὡς ἕνα βασίον τήν κοινή γνώμη καί τήν πολιτική τῶν συγχρόνων κρατῶν ἐμπρός στό πρόβλημα τῆς διγλωσσίας. Δηλαδή: ἡ διγλωσσία, σέ περιπτώσεις μεμονωμένων ἀτόμων πού ἢ κατέχουν σχετικά ὑψηλή θέση στήν κοινωνική ἱεραρχία ἢ ἡ δεύτερή τους γλώσσα ἔχει πολιτιστικό κύρος ἢ ἐκπροσωπεῖ μιᾶ ἀναγνωρισμένη πολιτική δύναμη, ἀντιμετωπίζεται θετικά, ἀξιολογεῖται καί ἀξιοποιεῖται ἀνάλογα. Ἀντίθετα ὅταν ἡ διγλωσσία γίνεται μαζικό φαινόμενο καί μάλιστα «προσβάλλει» χαμηλά κοινωνικά στρώματα, τότε ἀντιμετωπίζεται ἀρνητικά, θεωρεῖται ἐπικίνδυνο φαινόμενο, γιατί κινδυνεύει ἄμεσα ἡ γλωσσική, ἄρα καί ἡ ἐθνική, ὁμοιογένεια τοῦ κυρίαρχου κοινωνικοῦ συνόλου.

Μιά ἀπό τίς συνέπειες τοῦ κοινωνικοῦ παραγκωνισμοῦ τῆς δεύτερης γλώσσας εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ἡ πίεση τῆς κοινωνίας πάνω σέ ἀνεπιθύμητους διγλωσσους νά ἐγκαταλείψουν ἢ νά περιορίσουν τήν «ξένη» ἢ τήν «κατώτερη» γλώσσα ἔχει, πολύ συχνά, βαριές κοινωνικές καί ψυχολογικές συνέπειες.

Ὅσο γιά τό παιδί, θά αἰσθανθεῖ αὐτή τήν πίεση τοῦ περιβάλλοντος κυρίως ὡς ὑποτίμηση τῆς μητρικῆς του γλώσσας ἀπό ἐκείνους πού μιλάνε τή δεύτερή του γλώσσα καί, ἀκριβῶς γι' αὐτό τό λόγο, ὡς προσωπική-ὁμαδική διάκριση, ἴσως καί μομφή. Στό παιχνίδι, στό σχολεῖο θά αἰσθανθεῖ τήν κριτική διάθεση τῶν συνομηλίκων του, πολλές φορές καί τῶν μεγάλων, μόλις κάνει ἕνα συντακτικό λάθος, ἕνα λάθος στήν προφορά, στόν τονισμό ἢ καί στή χρήση κοινωνικογλωσσικά διαφοροποιημένων φράσεων. Ἐτσι γρήγορα θά ἀναπτύξει αἰσθήματα ντροπῆς καί ἀνε-

πάρκειας ἀπέναντι στήν πρώτη, τή μητρική του γλώσσα. Θά τοῦ γίνεῖ πρόβλημα. Συνακόλουθα θά χάσει τήν αὐτοπεποίθησή του, θά διστάζει ἢ καί θά ντρέπεται νά εἶναι αὐτό πού πραγματικά εἶναι: ἕνα δίγλωσσο ἄτομο πού βρίσκεται ἀντιμέτωπο μέ μιᾶ διαστρεβλωτική καί ἀπάνθρωπη ἰδεολογία κατάταξης καί ἱεράρχησης τῶν ἀνθρώπων, σέ πρώτη καί δεύτερης κατηγορίας. Τά δεινά τοῦ παιδιοῦ ὁμως δέν τελειώνουν ἐδῶ. Ἡ αὐτοπεποίθησή του ὑπονομεύεται καί ἀπό ἄλλη πλευρά, ἀπό τήν οἰκογένειά του. Γιατί στίς οἰκογένειες ξένων ἐργατῶν οἱ πρῶτοι πού μαθαίνουν τήν ξένη γλώσσα εἶναι συνήθως τά παιδιά, ἀργότερα ὁ πατέρας καί στό τέλος ἡ μητέρα, τουλάχιστον ἂν δέν ἐργάζεται ἔξω ἀπό τό σπίτι. Τά παιδιά θά μεταφέρουν τή δεύτερη γλώσσα, τά γερμανικά, στήν οἰκογένεια, συνήθως καθώς συναναστρέφονται μέ τά ἀδέλφια τους ἢ μέ τά παιδιά συγγενῶν καί φίλων. Τά παιδιά αὐτά θά ζήσουν τώρα μιάν ἄλλη ἐμπειρία. Οἱ γονεῖς ἀπαιτοῦν ἀπό τά παιδιά τους νά μιλοῦν τή μητρική γλώσσα, τουλάχιστο στόν οἰκογενειακό χώρο. Καί ταυτόχρονα ζοῦν καθημερινά καί αἰσθάνονται πόσο πολύ εἶναι ἐξαρτημένοι οἱ γονεῖς τους ἀπό τίς ἀνεπαρκεῖς γλωσσικές τους ἱκανότητες στή δεύτερή τους γλώσσα. Μάλιστα συχνά παίζουν τό ρόλο τοῦ διερμηνέα μέ τίς ἀρχές καί γενικά κατά τήν ἐπικοινωνία μέ τό γερμανόγλωσσο περιβάλλον. Μιά πρώτη καί ὄχι ἀσήμαντη συνέπεια θά εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς αὐθεντίας τῶν γονιῶν: τά παιδιά ἀρχίζουν νά ντρέπονται γιά τίς ἐλάχιστες ἢ ἀνεπαρκεῖς γλωσσικές γνώσεις καί ἱκανότητες τῶν γονιῶν τους.

Ἡ γενικότερη εἰκόνα πού μᾶς δίνει τό παιδί αὐτό εἶναι δι τῆς ἀισθάνεται ἐνσωματωμένο, δέν αἰσθάνεται νά ἀνήκει οὔτε στόν ἕνα οὔτε στόν ἄλλο γλωσσικό χώρο καί τό πολιτισμικό ὑπόβαθρο πού συνδέεται μ' αὐτόν. Αἰσθάνεται ἀνάμεσα στούς δυο, καί, γιά τό παιδί, ἐξίσου ἀντιπατικούς, κοινωνικοπολιτισμικούς χώρους. Χάνει ἔτσι τό γενικό καί ἐνιαῖο πρότυπο προσανατολισμοῦ καί ἀξιολόγησής, δέν βρίσκει ἕνα ὑπόβαθρο γιά τήν κοινωνική δράση του. Πρόκειται γιά τό φαινόμενο πού στήν κοινωνική ψυχολογία ὀνομάζεται ἀνομία.

Οἱ ψυχοσωματικές ἐπιπτώσεις τῆς ἀνομίας εἶναι γνωστές. Τά παιδιά αὐτά, ἀναγκαστικά, θά ἀναπτύξουν διάφορους ἀμυντικούς μηχανισμούς. Μερικά μιλάνε σιγά, ἐξαναγκάζουν τόν ἑαυτό τους σέ διαρκή ἔλεγχο τῆς φωνῆς τους καί τῆς γλωσσικῆς συμπεριφορᾶς τους μή τυχόν καί κάνουν λάθος μιλώντας αὐθόρμητα, περιορίζουν τόν αὐθορμητισμό τους. Ἀλλά πάλι ἀποτραβιόυνται, ἀναζητοῦν προστασία στήν ἐσωτερικότητα καί τήν ἐσωστρέφεια, προσπαθοῦν νά διαμορφώσουν τή συμπεριφορά τους ἔτσι ὥστε νά παραμένουν ἀπαρατήρητα, κρυμμένα μέσα στόν ἀθέρμητο μηχανισμό πού τό ἀντίξοο περιβάλλον ἀναγκάζει νά δημιουργήσουν.

Ἡ ἀντιπατική σχέση ἀνάμεσα στή λειτουργία ἐκκοινωνισμοῦ πού ἐπιτελεῖ ἡ οἰκογένεια καί στή λειτουργία τοῦ ἄμεσου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος μᾶς δείχνει καθαρά δι τῆς διγλωσσίας γίνεται πρόβλημα ὅταν καί ὅπου ἡ μονογλωσσία θεωρεῖται ὡς ἡ ὀμαλή, ἡ κανονική, ἡ φυσιολογική κατάσταση.

Διγλωσσ'α καί εκπαίδευση

Ἡ προβληματική κατάσταση τῶν διγλωσσῶν παιδιῶν δυστυχῶς δέν περιορίζεται μόνο στά προηγούμενα. Τό σχολεῖο ἀποτελεῖ τόν τρίτο παράγοντα ἀποπροσανατολισμοῦ μετά ἀπό τίς ἀντιφάσεις πού δημιουργοῦν οἱ παράγοντες οἰκογένεια καί ἄμεσο κοινωνικό περιβάλλον, στούς ὁποίους ἤδη ἀναφερθήκαμε.

Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας θά ἦταν δύσκολο νά ἀναφερθοῦμε λεπτομερειακά σέ ἄλλους τύπους σχολικῶν λύσεων γιά ἄλλοδαπούς μαθητές, πού ἐφαρμόζονται στή Γερμανία.

Ὅπως εἶναι γνωστό ἡ Δυτική Γερμανία ἀποτελεῖ Ὁμοσπονδιακό Κράτος πού περιλαμβάνει δέκα ὁμόσπονδα κράτη καί τό Δυτ. Βερολίνο. Γιά τά ἐκπαιδευτικά καί σχολικά θέματα ἀρμόδια εἶναι τά ἐπιμέρους ὁμόσπονδα κράτη πού, ὅμως, ὄχι μόνο θεωρητικά ἀλλά καί στήν πράξη ἔχουν ὡς ἓνα βαθμό διαφορετικές ἐκπαιδευτικές νομοθεσίες καί διαφορετικά νομοθετικά συστήματα. Ἐδῶ θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε μιά γενική εἰκόνα τοῦ προβλήματος χωρίς νά ἀναφερθοῦμε ἰδιαίτερα στίς εἰδικές περιπτώσεις διαφοροποίησης μεταξύ ὁμόσπονδων κρατῶν.

Τά πιό πολλὰ Ἑλληνόπουλα στή Δυτική Γερμανία πηγαίνουν σέ γερμανικό σχολεῖο. Ἡ ὑποχρεωτική φοίτηση στή Δ. Γερμανία εἶναι 9 χρόνια. Ὅλα τά παιδιά φοιτοῦν στό «βασικό» σχολεῖο τά πρῶτα τέσσερα χρόνια. Μετά μποροῦν νά διαλέξουν μεταξύ τριῶν τύπων σχολείου:

α) Τό «κύριο» σχολεῖο, πού διαρκεῖ 5 χρόνια καί εἶναι ἡ προϋπόθεση γιά τήν ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση.

β) Τό «πρακτικό» σχολεῖο πού διαρκεῖ 6 χρόνια καί εἶναι προϋπόθεση γιά τή φοίτηση στίς ἀνώτερες σχολές.

γ) Τό «Γυμνάσιο» πού διαρκεῖ 9 χρόνια καί ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά τήν ἀνώτατη παιδεία.

Μετά τά πρῶτα 4 χρόνια τοῦ βασικοῦ σχολείου, πάνω ἀπό τά 50% ἀπό τά Γερμανόπουλα πηγαίνουν ἢ στό «πρακτικό» ἢ τό Γυμνάσιο, καί ἔτσι ἀποκοτῶν τή δυνατότητα πρόσβασης στήν ἀνώτατη ἢ τήν ἀνώτερη ἐκπαίδευση.

Ἀπό τούς ἄλλοδαπούς μαθητές, τό σχολικό ἔτος 1975/76, στό «πρακτικό» φοιτοῦσαν 3,5% καί 6,6% στό Γυμνάσιο. Οἱ ὑπόλοιποι μένουν στό «κύριο» σχολεῖο. Ἀλλά καί ἀπ' αὐτούς, μόνο 40% περίπου παίρνουν ἐνδεικτικό, δηλαδή δημιουργοῦν τήν τυπική προϋπόθεση γιά μιά ἐπαγγελματική σχολική ἐκπαίδευση. Οἱ ὑπόλοιποι, περίπου 60%, ἔχουν ὄλες τίς προϋποθέσεις γιά νά ὑπηρετήσουν τή στρατιὰ τῶν κούληδων τῆς ὑστεροβιομηχανικῆς κοινωνίας τῆς Δυτ. Γερμανίας.

Δυστυχῶς δέν διαθέτω ἰδιαίτερα στατιστικά στοιχεία γιά τά Ἑλληνόπουλα. Ἡ κατάσταση ὅμως δέν μπορεῖ νά εἶναι καλύτερη, ἀν πάρουμε ὑπόψη ὅτι στό ὁμόσπονδο κράτος τῆς Βάδης - Βυρτεμβέργης, ὅπου ζεῖ μεγάλος ἀριθμός Ἑλλήνων, τά ἀποτελέσματα εἶναι πολύ χειρότερα ἀπό τό γενικό μέσο ὄρο, διότι μόνο τό 27,3% τῶν ἄλλοδαπῶν μαθητῶν τοῦ «κύριου» σχολείου ἔχουν πάρει ἐνδεικτικό.

Ὅλες οἱ μέχρι σήμερα ἐρευνες καταλήγουν στό

συμπέρασμα ὅτι ἡ τρομακτική ἀποτυχία τῶν ἄλλοδαπῶν μαθητῶν ἔχει πρωταρχική αἰτία τό γλωσσικό ζήτημα.

Τά Ἑλληνόπουλα στά σχολεῖα τῆς Γερμανίας

Ποιά εἶναι ἡ σχολική πραγματικότητα γιά τά Ἑλληνόπουλα τῆς Γερμανίας;

Παράλληλα μέ τό κανονικό τους σχολεῖο, συνήθως, παρακολουθοῦν τίς «προπαρασκευαστικές τάξεις» πού, σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ, προετοιμαζοῦν τά παιδιά ἐπί ἓνα, τό πολύ δύο χρόνια, γιά τήν ἐπιτυχή παρακολούθηση τῶν μαθημάτων τοῦ κανονικοῦ σχολείου στά γερμανικά. Οἱ «προπαρασκευαστικές τάξεις» ἔχουν κύριο σκοπό τήν ἐκμάθηση τῆς γερμανικῆς γλώσσας καθώς ἐπίσης καί τή «διατήρηση καί διεύρυνση τῶν γνώσεων στή μητρική γλώσσα» (Σύμφωνο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, 8.4.76. *Μάθημα γιά τά παιδιά ξένων Ἑργατῶν*).

Τό μάθημα στά γερμανικά σχολεῖα τελειώνει τό μεσημέρι, συνήθως μεταξύ 12 καί 1. Τό ἀπόγευμα τά παιδιά ἔχουν ἀσκήσεις καί σχολικές ἐργασίες γιά τό σπίτι. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες γονεῖς συνήθως δέν ἔχουν οὔτε τό χρόνο οὔτε τίς γνώσεις οὔτε τή γλωσσική εὐχέρεια γιά νά βοηθήσουν τά παιδιά τους σ' αὐτές τίς ἐργασίες, πράγμα σχεδόν ἀπαραίτητο, ἔρχεται καί τό μάθημα στά ἑλληνικά. Συνήθως εἶναι 5 ὥρες τήν ἐβδομάδα, κατά κανόνα τό ἀπόγευμα. Μέσα σ' αὐτό τόν τεράστιο φόρτο ἐργασίας, τά παιδιά δέν ἔχουν κυριολεκτικά καιρό οὔτε γιά φαῖ. Καί ἐπιπλέον τά μαθήματα στά ἑλληνικά γίνονται μακριά ἀπό τό σπίτι τους, σέ ἓνα ἢ δύο σημεία τῆς ἀντίστοιχης πόλης, καί ἀπαιτεῖται πολὺς χρόνος γιά τή μετακίνηση. Ἔτσι τά παιδιά ὑστεροῦν καί στό ἓνα καί στό ἄλλο σχολεῖο. Ἐπιπλέον οἱ «προπαρασκευαστικές» τάξεις ἐκφυλίζονται πολλές φορές σέ σχολεῖο «αἰώνιο», μολονότι τό ἀνώτατο ὄριο εἶναι δύο χρόνια. Κι αὐτό γιατί οἱ Ἕλληνες γονεῖς δλέπουν σ' αὐτές τίς τάξεις, ἰδιαίτερα στά ἑλληνικά μαθήματα, τό μέσο γιά τήν πραγματοποίηση μιάς ἰσχυρῆς προσδοκίας: μιάς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης γιά τά παιδιά τους πού θά ἀφήνει τήν πόρτα ἀνοιχτή γιά τήν παλινόστηση.

Ἀλλά ὑπάρχουν καί ἄλλα προβλήματα. Ἡ προετοιμασία τῶν δασκάλων στήν Ἑλλάδα πού θά ἐπανδρώσουν τά ἑλληνικά σχολεῖα στή Δυτ. Γερμανία εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἀκόμη καί οἱ γλωσσικές τους γνώσεις στά γερμανικά εἶναι μηδαμινές. Οἱ μαθητές βοηθοῦν πολλές φορές τούς δασκάλους τους στά γερμανικά κάνοντας τους τό διερμηνέα, ἢ ἄλλες φορές τούς κοροϊδεῦν μιλώντας γερμανικά πού οἱ δάσκαλοι δέν καταλαβαίνουν. Ἐπίσης οἱ δάσκαλοι αὐτοὶ δέν ἔχουν ἀποκτήσει γνώσεις γιά τήν κοινωνική, οἰκονομική, πολιτική καί πολιτιστική ζωὴ τῆς χώρας πού θά δουλέψουν, τουλάχιστο μέ κάποια συστηματοποίηση καί ἀνάλογα μέ τή συγκεκριμένη ἀποστολή πού ἔχουν. Ἀγνοοῦν ἀκόμη καί τό ἐκπαιδευτικό σύστημα τῆς Γερμανίας στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου θά δράσουν - γιά νά μή μιλήσουμε γιά τά παιδαγωγικά συστήματα καί τούς παιδαγωγικούς στόχους.

Ἐξίσου τραγική ἡ κατάσταση μέ τά βιβλία καί τή διδακτική ὕλη: ἔχουν συνταχτεῖ καί ἔχουν γραφτεῖ γιά τελείως διαφορετικές ἀνάγκες, δηλαδή γιά τό ἐκπαιδευτικό σύστημα τῆς Ἑλλάδας καί γιά μαθητές πού ζοῦν στήν Ἑλλάδα. Δέν θέλω ἐδῶ νά ἀσχοληθῶ μέ τό θέμα ἀν τά βιβλία αὐτά εἶναι κατάλληλα καί γιά τά παιδιά πού μαθητεύουν καί ζοῦν στήν Ἑλλάδα. Ἔνα εἶναι βέβαιο: δέν ἀνταποκρίνονται στίς ἀνάγκες πού ἔχουν τά Ἑλληνόπουλα πού ζοῦν στή Δ. Γερμανία, δέν ἀνταποκρίνονται στά προβλήματα τῆς καθημερινῆς τους ζωῆς οὔτε στίς ἀνάγκες τῶν παιδιῶν νά γνωρίσουν τή μακρινή τους πατρίδα. Δέν ἀνταποκρίνονται στίς ἀνάγκες τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ οὔτε θεματικά, οὔτε παιδαγωγικά, οὔτε γλωσσικά.

Καί γιά νά ὀλοκληρώσουμε τήν εἰκόνα: ἡ ἀντιφατική σχέση τῆς οἰκογενείας καί τοῦ ἄμεσου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ὡς πρός τή λειτουργία ἐκκοινωνισμοῦ, καθώς ἐπίσης ἀνάμεσα στό γερμανικό καί τό ἑλληνικό σχολεῖο ὡς θεσμῶν κοινωνικῆς ἐπιλογῆς καί ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ, ὁδηγεῖ τά Ἑλληνόπουλα καί τίς οἰκογενεῖς τους σέ δραματικό ἀδιέξοδο.

Οἱ συστάσεις τῆς UNESCO

Μεταξύ 10 καί 15 Ἰανουαρίου 1977 ἡ UNESCO διοργάνωσε στή Στοκχόλμη ἕνα συνέδριο στό ὁποῖο ἔλαβαν μέρος 15 εἰδήμονες γιά τά προβλήματα ἀλφαριθμητισμοῦ τῶν μεταναστῶν στήν Εὐρώπη καί τό ὁποῖο ἀσχολήθηκε μέ τά ζητήματα ἐκμάθησης τῆς γλώσσας τῆς χώρας παραμονῆς. Στό συνέδριο αὐτό, στό ὁποῖο ἔλαβα μέρος σάν ἕνας ἀπό τούς 15 εἰδήμονες, κλήθηκαν νά στείλουν παρατηρητές ὅλα τά μέλη κράτη μέλη τῆς UNESCO καθώς καί πολλοί διεθνεῖς ὀργανισμοί. Ἀπό τίς εὐρωπαϊκές κυβερνήσεις ἔστειλαν παρατηρητές τό Βέλγιο, ἡ Δανία, ἡ Φιλανδία, ἡ Γαλλία, ἡ Δυτ. Γερμανία, ἡ Ὁλλανδία, ἡ Νορβηγία, ἡ Πορτογαλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Σουηδία, καί ἡ Τουρκία. Ἡ Ἑλλάδα δέν ἔστειλε παρατηρητές – οὔτε κἀν ἀπό τήν Πρεσβεῖα τῆς Στοκχόλμης. Φαίνεται δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη.

Στό τέλος τοῦ συνεδρίου οἱ εἰδήμονες διατύπωσαν πρός ὅλες τίς κυβερνήσεις ὀρισμένες συστάσεις.

Ἡ σύσταση 10 λέει:

«Οἱ κυβερνήσεις πρέπει νά ὑποστηρίξουν τήν ἐπιστημονική ἔρευνα πού σκοπό θά ἔχει τή βελτίωση τῶν μεθόδων τῆς διγλώσσης ἐκπαίδευσης».

Ἡ σύσταση 12:

«Ἡ UNESCO καί οἱ κυβερνήσεις θά πρέπει νά ὑποστηρίξουν τήν ἐπιστημονική ἔρευνα καί ἀνάλυση τῶν ἀναγκῶν τῶν μεταναστῶν στά προβλήματα ἀλφαριθμητισμοῦ καί ἐκμάθησης τῆς γλώσσας, νά βελτιώσουν τά προγράμματα καί τίς πρακτικές ἐφαρμογές, τήν προπαρασκευή |καί| τή| διάθεση τῆς διδακτικῆς ὕλης καί τή χρησιμοποίηση τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση:

α) στίς δυσκολίες πού ἔχουν ἄτομα τά ὁποῖα μιλοῦν μιά διάλεκτο ὅταν μαθαίνουν νά διαβάζουν καί νά γράφουν τήν ἐπίσημη γλώσσα τῆς χώρας παραμονῆς τους.

β) στίς κοινωνικο-πολιτισμικές δομές ἐπικοινωνίας τῶν μεταναστῶν».

Καί ἡ σύσταση 17, παράγραφος II:

«Ἡ προπαρασκευή τῆς διδακτικῆς ὕλης καί τῶν μεθόδων της πρέπει νά βασίζεται:

α) στό κοινωνικό περιβάλλον τῶν μεταναστῶν (οἰκονομικοί ὀροι, μεταναστευτική πολιτική, κοινωνική ἀποδοχή κ.λ.π.)

β) στίς προσωπικές κατευθύνσεις τῆς ζωῆς τῶν μεταναστῶν (κοινωνικοί στόχοι, ἀτομικά σχέδια κ.λ.π.)

γ) σέ πολιτισμικά κριτήρια».

Παρά ταῦτα, οἱ ἑλληνικές ἀρχές φαίνεται ὅτι θέλουν νά πιστεύουν ὅτι θέμα τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν καί τῶν παιδιῶν τους δέν ὑπάρχει ἀπό τήν ἀποψη πού προσπαθήσαμε νά τό θίξουμε. Οἱ συγκινητικές δηλώσεις δέν λύνουν τό πρόβλημα ἢ μάλλον τά προβλήματα τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων καί τῶν παιδιῶν τους.

Δεκαεπτὰ χρόνια ἔχουν περάσει ἀπό τήν ἐποχή πού ὑπογράφηκε ἡ διακρατική συμφωνία Ἑλλάδας καί Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανίας, δηλαδή στό μεταξύ ἔχουν ὑπάρξει τρεῖς μαθητικές γενιές ἑλληνικῆς καί δύο γερμανικῆς ὑποχρεωτικῆς ἐκπαίδευσης. Πού εἶναι οἱ ἐπιστημονικές μελέτες τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζουν τά Ἑλληνόπουλα στή Γερμανία; Ποιά εἶναι τά συμπεράσματα καί οἱ πρακτικές ἐφαρμογές; Ποιές εἶναι οἱ πολιτικές προτάσεις γιά τή λύση τῶν προβλημάτων;

Ἡ πολιτική στρουθοκαμήλου πού βλέπει γρήγορη παλινόστηση καί ἄμεση λύση τῶν προβλημάτων δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Χιλιάδες Ἑλληνόπουλα περιμένουν λύσεις στά προβλήματά τους. Χιλιάδες δέν τίς χρειάζονται πιά.

Καιρός νά θυμηθοῦμε τόν ἐκκλησιαστή: «καιρός τοῦ βαλεῖν λίθους, καιρός τοῦ συναγαγεῖν λίθους».

Νίκος Μουζεῆλης
ΝΕΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ
οφεί
υπανάπτυξης

εξάντας

Α. Ἡ ἀναζήτηση τῆς «ἀντιστοιχίας»

1. Ἡ πρόσφατη δημόσια συζήτηση γύρω ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί τό ἔργο του¹ ἔστρεψε τή προσοχή τῶν μελετητῶν του καί πρὸς τίς πολιτειολογικές του θεωρίες. Ἐκεῖ ἐπισημάνθηκε, πῶς οἱ ἀναφορές στὰ «μόρια» τῆς πόλεως δηλαδή στήν κατανομή τῶν ἔργων καί τῶν λειτουργημάτων πού ἐπιτελοῦνται μέσα στό σύστημα τῆς πόλεως-κράτος, ἀποτελεῖ τήν πρώτη σύλληψη, τήν *ἱστορική ἀφετηρία*, τήν πρώτη μορφή τῆς σύγχρονης ἀρχῆς τοῦ συνταγματικοῦ κράτους περὶ «διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν»².

Ἐοσχετισμός τῆς ἀριστοτελικῆς περικοπῆς – ἡ κριτική τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ παρακάτω – μέ τή

* Ὁ ὑπομνηματισμός αὐτοῦ τοῦ κειμένου περιορίζεται σέ ὅ,τι εἶναι ἀμεσα ἀναγκαῖο γιά τή στήριξη τῶν σκέψεων του. Τόσο γύρω ἀπό τήν ἀριστοτελική θεωρία περὶ τῶν «μορίων» τῆς πολιτείας καί γύρω ἀπό αὐτό πού λέμε «ἱστορική διάσταση» τοῦ Δικαίου ὄσο καί γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν ὑπάρχει μιὰ ἀχανῆς βιβλιογραφία. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἐδῶ μνημονευμένων ἐργασιῶν ἔχει κατ' ἀνάγκην χαρακτηριστὰ ὑποκειμενικά κι ἐνδεικτικά. Ἄλλου εἶδους ἐπιλογή οὔτε δυνατή εἶναι οὔτε ἐπιστημονικά ἀναγκαῖα. Ἡ κρατοῦσα περὶ «πλήρους» ἢ «ἐξαντλητικῆς» βιβλιογραφίας ἀντίληψη τοῦ νομικοῦ λογιωτατισμοῦ παρερμηνεύει – ὅταν δέν ἀγνοεῖ – τήν ἔννοια τῆς γνωσιοθεωρητικῆς ἀκρίβειας καί τῆς μεθοδολογικῆς συνέπειας καί καταφεύγει στήν ἀθροιστική παράθεση τίτλων (σχετικῶν καί ἀσχετων) ἐλάχιστα χρήσιμων γιά τόν ἀναγνώστη τοῦ κειμένου.

Γιά τήν καταγωγή τῶν θεσμῶν

μεθοδολογική ἀναζήτηση
μέ ἀφορμή τήν ἀρχή
τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν

τοῦ Δημήτρη Θ. Τσάτσου

σύγχρονη ἀρχή τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν θέτει ἕνα γενικότερο ἐρμηνευτικό καί μεθοδολογικό πρόβλημα. Πρόκειται γιά τό νόημα πού ἔχει ἡ ἀναγωγή στήν *ἱστορική προέλευση*³ ἑνός θεσμοῦ γιά τήν ἐρμηνεία του.

2. Ξεφυλλίζοντας κλασικά συγγράματα συνταγματικοῦ δικαίου καί πολιτειολογίας δλέπει κανεῖς, πῶς γίνεται εὐρύτατη ἐρμηνευτική χρήση τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας τῶν θεσμῶν⁴. Καί διδακτικά ἐπιβαρύνουμε τήν ὕλη, πού προσφέρουμε στοὺς σπουδαστές, μέ μόνιμες ἀναγωγές σέ κάποια «ἱστορία», ἀπό τήν ὁποία «ἐξέκίνησε» ὁ διδασκόμενος θεσμός. Αὐτή ἡ ἀναφορά δασίζεται πάνω σέ κάποια σχέση «ἀντιστοιχίας» τῶν συγκρινομένων κοινωνικῶν καί πολιτικῶν φαινομένων. Ἡ ἀντιστοιχία αὐτή δέν εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια. Μπορεῖ νά εἶναι μιὰ ἀντιστοιχία τυπική, μπορεῖ νά εἶναι ὁμως καί μιὰ ἀντιστοιχία οὐσιαστική.

Τυπική εἶναι ἡ ἀντιστοιχία, ὅταν στηρίζεται σέ ταυτότητα κάποιων ἐννοιολογικῶν χαρακτηριστικῶν, χωρίς νά ὑπάρχει καί ἀντιστοιχία ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ἡ ἀντιστοιχία εἶναι οὐσιαστική, ὅταν δέν ἀνάγεται στή μορφή ἢ τόν τύπο, ἀλλά εἰσέρχεται στά ἴδια

1. Συνέδριο Θεσσαλονίκης γιά τά 2.300 χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὡς τή στιγμή αὐτή δέν δημοσιεύθηκαν πρακτικά. Μιά γενική εἰκόνα τῶν εἰσηγήσεων δίνει ἡ «Καθημερινή» τῆς 13.8.78 σελ. 3.

2. Στό Συνέδριο τῆς Θεσσαλονίκης ἀναλύθηκε ἀπό τόν εισηγητή Θ. Γ. Σταυρόπουλο ἡ σχέση τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν πρὸς τήν περὶ «μορίων» περικοπή τῶν πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ τίτλος τῆς εἰσηγήσεως ἐμπεριέχει καί τή θέση τοῦ εισηγητή: «Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρητικός θεμελιωτής τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν στό κράτος καί τῆς πολιτικῆς Δημοκρατίας».

3. Βλ. παρακάτω, κεφ. Β'.

τά κοινωνικά ή πολιτικά φαινόμενα που είναι συστηματοποιημένα στους θεσμούς εκείνους, όπου ο ένας χαρακτηρίζεται ως «ρίζα» ή ως «πρόδρομος» του άλλου.

3. Το πρόβλημα που βρίσκεται στο κέντρο αυτών των συλλογισμών είναι τούτο: Ποιά είναι η *πρακτική σημασία* ιστορικών συσχετισμών νομικών κειμένων ή θεσμών – γραπτών ή άγραπτων – για την έρμηνεία τους, για την έκταση της εφαρμογής τους και τη συγκεκριμένη τους λειτουργία μέσα στο δεδομένο πλαίσιο ενός πολιτικού συστήματος⁵.

4. Το πρόβλημά μας είναι τό ίδιο και όταν δεν αναζητείται η «ιστορική ρίζα» αλλά η αντίστοιχία προς νομικούς θεσμούς ή κανόνες «άλλων χωρών». Όταν δηλαδή προσπαθούμε, με τη λεγόμενη «συγκριτική μέθοδο», να καθορίσουμε ή και μόνο να συγκαθορίσουμε τό νόημα ενός κανόνα δικαίου ή ενός θεσμού.⁶

4. Η πιο έγκυρη μαρτυρία για την επικράτηση αυτής της αντίληψης στην έλληνική έπιστήμη προέχεται από τον Άριστ. Ι. Μάνεση, *Αί έγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, Τομ. ΙΙ, 1965, σελ. 355, ο οποίος δίνει πλήρη ούσιαστική (σελ. 351-366 για τη γενική θεωρία, σελ. 367-390 για την εφαρμογή της αρχής στο Σύνταγμα του 1952) αλλά και βιβλιογραφική (βλ. κυρίως τις υποσημειώσεις 3, 5 και 16) εικόνα. Ήδη ο Π. Κ. Σαχίνης, *Περί της διακρίσεως των έξουσιών*, 1910, σελ. 21 αμφιβάλλει – προς στιγμή – για την ιστορική και έννοιολογική αντίστοιχία της αριστοτελικής διακρίσεως προς την σύγχρονη αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών, για να πει όμως παρακάτω (σελ. 25) πως «αί σκέψεις αύται του Άριστοτέλους αποτελούσιν αυτήν ταύτην την άφετηρίαν, έξ ης ώρμήθη ο Montesquieu εν τη θεωρία αυτού». Τό θέμα θέτει αναλυτικά, ο Θεμ. Δ. Τσάτσος, *Peri Politias*, Frankfurt a.M., 1972, σελ. 163 έπ. όπου και γίνεται έκτενης αναφορά στις παλαιότερες σχετικές άπόψεις των G. Jellinek, Barthélemy Saint Hilaire, A. Saint-Girons και H. Rehm. Με τον τίτλο «διάκριση των έξουσιών» εισάγει την σχετική προς τό θέμα παράγραφο του ο Κ. Δ. Τσάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων έλλήνων*, 1962, σελ. 253, σημειώνει όμως με σαφήνεια πως ο «Άριστοτέλης δέν γνωρίζει τη διάκριση των τριών λειτουργιών ή έξουσιών, όπως την διδάξαν ο Locke και ο Montesquieu, αν και όρολογικά φαίνεται να μοιάζει μ' αυτήν». Άλλά και έγκυροι σύγχρονοι γερμανοί πολιτειολόγοι ξεκινούν από αυτό τον συσχετισμό: R. Zippelius *Allgemeine Staatslehre*, 6 Aufl. 1978, σελ. 189, E. Forsthoff, «Gewaltenteilung», στο *Evangelisches Staatslexikon*, 2. Aufl. 1975, σελ. 857. Βλ. και H.J. Laski. *Einführung in Staatsrecht und Politik*, σελ. 59.

5. Βλ. γενικά για την σημασία της ιστορικής μεθόδου K. Engisch, *Einführung in das juristische Denken*, 5 Aufl. 1971, σελ. 81 έπ. H. Henkel, *Einführung in die Rechtsphilosophie*, 2 Aufl. 1977, σελ. 203 έπ. («Τό Δίκαιο ως ιστορικό μόρφωμα»). W. Fikentscher, *Methoden des Rechts*, Τομ IV («Dogmatischer Teil») 1977, σελ. 478 έπ. Θ. Δ. Τσάτσου, *Τό πρόβλημα της έρμηνείας εν τῷ Συνταγματικῷ Δικαίῳ*, 1970. Κ. Δ. Τσάτσου, *Τό πρόβλημα της έρμηνείας του Δικαίου*, 6' έκδ. 1978, σελ. 113 έπ.

6. Τό αντίστοιχο πρόβλημα της συγκριτικής των θεσμών μένει έξω από τό σκοπό και τό αντικείμενο αυτής της μελέτης.

7. Γενικά για την περί πολιτείας αντίληψη του Άριστοτέλη βλ. Κ. Δ. Τσάτσου, δ. π. σημ. 4 σελ. 245-272 και G. D. Contogiorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris 1978, ιδιαίτερα σελ. 68 έπ., 97 έπ., 124 έπ.

Β. Ο Άριστοτέλης ως «πρόδρομος» της αρχής της διακρίσεως των λειτουργιών

1. Στά Πολιτικά του Άριστοτέλη (Δ, 14, 1298α) αναφέρονται τά εξής⁷:

«Σέ κάθε πολίτευμα υπάρχουν τρεις παράγοντες· για την έναρμόνιση των συμφερόντων του καθ' ένα απ' αυτούς προς τά συμφέροντα των άλλων πρέπει να μεριμνήσει ο νομοθέτης, αν θέλει να θεωρηθεί σπουδαίος. Αν αυτά έχουν καλώς, καλώς έχει και τό πολίτευμα, τά δέ πολιτεύματα διαφέρουν άναμεταξύ τους, έφ' όσον διαφορετικά ρυθμίζονται οι (άμοιβαίες)⁸ σχέσεις, των τριών αυτών παραγόντων.⁹ Και οι τρεις αυτοί παράγοντες είναι πρώτον τό σώμα που διασκέπτεται για τά κοινά συμφέροντα της πόλεως, δεύτερον τό περί τάς αρχάς – τό σώμα που διασκέπτεται πρέπει να καθορίσει ποιές είναι οι αρχές, ποιές άρμοδιότητες έχουν και τά του τρόπου της έκλογής τους – και τρίτον τό δικαστικό σώμα. Κυρίαρχο σώμα είναι τό σώμα που διασκέπτεται· αυτό αποφασίζει για πόλεμο και ειρήνη, για σύναψη και διάλυση συμμαχίας, ψηφίζει νόμους και εκδίδει αποφάσεις που επιβάλλουν τη θανατική ποινή, την έξορία και τη δήμευση της περιουσίας· τό ίδιο αποφασίζει για την εκλογή των αρχών και σ' αυτό λογοδοτούν οι αρχές¹⁰».

2. Τό βιβλίο Δ' στη συνέχεια αναφέρεται στην ειδικότερη κατανομή του πολιτειακού έργου, όπως αυτή διαμορφώνεται στα πολιτεύματα που μελέτησε ο Άριστοτέλης και επιχειρεί τους ποικίλους συσχετισμούς των διαφόρων μορίων από άποψη συνθέσεως και άρμοδιότητας, να τους ύπαγάγει στις έννοιες «Δημοκρατία», «Όλιγαρχία», «Άριστοκρατία¹¹».

3. Η άναγνώριση των τριών «μορίων» κάθε πολιτείας ελάχιστη έννοιολογική σχέση έχει, μ' αυτό που τό άρθρ. 16 της διακηρύξεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789 έννοει λέγοντας: «Κοινωνία χωρίς έξασφαλισμένη προστασία των δικαιωμάτων και χωρίς καθορισμένη την διάκριση των έξουσιών¹², δέν έχει σύνταγμα». Όπως σωστά έχει

8. Προστίθεται, ως έρμηνευτική άποσαφήνιση από τον συντάκτη αυτής της μελέτης.

9. Τά «μόρια» αποδιδόμενα με «παράγοντες» δέν φτάνουν στη νεοελληνική γλώσσα άνέπαφα. Ίσως θά μπορούσε κανείς να μιλήσει για «στοιχεία» ή «συστατικά».

10. Για τό Δ' Βιβλίο των Πολιτικών βλ. I. Düring, *Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens*, 1966, σελ. 503 έπ.

11. Βλ. τίς §14, 15 και 16 του Δ' Βιβλίου.

12. Η ύπογράμμιση γίνεται από τον συντάκτη αυτής της μελέτης.

έπισημανθεί¹³, τὰ ἔργα πού ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει ὡς ὑπαγόμενα στό βουλευόμενον, μόνο κοινὸ τους σημεῖο ἔχουν τὴν πολιτικὴ τους βαρῦτητα γιὰ τὴ ζωὴ τῆς πόλεως. Κατὰ τ' ἄλλα τὰ ἔργα του εἶναι ἀνομοιογενή¹⁴. Εἶναι ἔργα πού σήμερα ἄλλα θὰ τὰ λέγαμε δικαστικά (ὅπως ἡ ἐπιβολὴ ποινῶν), ἄλλα κυβερνητικά (ὅπως ἡ σύναψη καὶ διάλυση συμμαχίας, ἡ ἀπόφαση γιὰ πόλεμο καὶ εἰρήνη) ἄλλα νομοθετικά (ὅπως ἡ ψήφιση νόμων), ἄλλα καὶ ἄλλα πού ἀνάγονται σ' αὐτὸ πού σήμερα θὰ λέγαμε διοικητικὴ ὀργάνωση¹⁵.

4. Ἡ σύλληψη αὐτὴ, μέ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης συστηματοποιεῖ τὴν ἐμπειρικὴ του μελέτη πάνω σέ σύγχρονες του πολιτείες¹⁶, δέν συγκεντρώνει τὰ ἐννοιολογικὰ χαρακτηριστικά τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν, ὅπως αὐτὴ προέκυψε μέσα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διαλεκτικὴ τοῦ σύγχρονου εὐρωπαϊκοῦ κράτους¹⁷. Καὶ εἶναι σωστό μὲν, ὅτι οἱ ἐννοιολογικὲς διακρίσεις πού ἀναπτύχθηκαν γιὰ τὴ διάκριση σέ νομοθεσία, ἐκτέλεση καὶ δικαστικὸ ἔργο εἶναι τόσες, πού χάνει κανεὶς τὴν ἐποπτεία του πάνω στό θέμα. Ὅμως, ἡ βασικὴ ἀντιπαράθεση τῆς θέσεως κανόνα δικαίου καὶ τῆς ἐκτελέσεως καὶ ἐφαρμογῆς κανόνα δικαίου¹⁸ ὁρίζεται στὴ ρίζα τῶν περισσοτέρων θεωρητικῶν κατασκευῶν¹⁹.

13. Αὐτὸ δέχεται καὶ ὁ G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, 1922, σελ. 596. Ὁ Carré de Malberg, *Contribution à la théorie générale de l'Etat*, Τομ. II, 1922, σελ. 2 ὁμιλεῖ περὶ «λάθους» ἀναφερόμενος σ' ὄσους θεωροῦν τὴν ἀριστοτελικὴ διατήρηση ὡς βάση τῆς σύγχρονης ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν καὶ ἐπισημαίνει τὰ ἀκόλουθα: «Aristote, comme tous les anciens, s'attache uniquement à discerner les diverses formes d'activité des organes; il ne songe pas à établir une répartition des fonctions fondée sur la distinction des objets propres à chacune d'elles». Ἀναλυτικὰ Th. Tsatsos δ. π. σμ. 4 σελ. 115. Βλ. χαρακτηριστικὰ καὶ G. D. Contogiorgis, δ. π. σμ. 7, σελ. 262 καὶ 265 ὅπου διατυπώνεται ἡ γενικὴ ἀντίρρηση τῆς ἀντιστοιχίας τῆς ἀριστοτελικῆς πρὸς τὴ σύγχρονη κοινωνία: «Ἡ πραγματικότης τῆς ἐξουσίας στὴ σύγχρονη ἐποχὴ εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετη πρὸς αὐτὴ τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος».

14. Th. Tsatsos, (δ. π. σμ. 4) σελ. 115.

15. Βλ. τὴ φράση: «ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ καθορίσει τὸ ποιὲς εἶναι, τί ἄρμοδιότητες ἔχουν καὶ τὰ τοῦ τρόπου ἐπιλογῆς τῶν ἀρχῶν».

16. Ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται πὺς βασίζει τὴν ἀνάλυσή του στὴ συλλογὴ καὶ στὴ μελέτη 158 συγχρόνων του πολιτευμάτων. Βλ. σχετικὰ W. Jaeger, *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, 2. Aufl. 1955, σελ. 278.

17. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν τίς δύο ἀναλυτικότερες μονογραφίες τῶν W. Kägei, *Zur Entstehung, Wandlung und Problematik des Gewaltenteilungsprinzips*, 1937 καὶ Th. Tsatsos, δ. π. σμ. 4, σελ. 109 ἔπ.

18. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἀνάλυση τοῦ H. Kelsen, *Allgemeine Staatslehre*, 1925, σελ. 231 ἔπ.

19. Μία σφαιρικὴ ἐποπτεία τῶν πραγματικῶν πολλῶν σύγχρονων θεωρητικῶν κατασκευῶν ἄλλα καὶ τῶν πρακτικῶν προβλημάτων πού συνδέονται μέ τὴν ἐρημνεία καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν μᾶς προσφέρει ὁ H. Rausch μέ τὴν ἐκδοσὴ σωστὰ ἐπιλεγμένων μελετῶν πάνω στό θέμα στό τόμο «Zur heutigen

5. Ποτέ ὅμως ἡ ἐννοιολογικὴ ἀνομοιογένεια δέν εἶναι αὐτόνομο γνωσιολογικὸ φαινόμενο. Κυρίως στό χωρὸ τοῦ Δικαίου, τῶν κανόνων του καὶ τῶν θεσμῶν του, γίνεται ὀλοφάνερη ἡ ἱστορικὴ του διάσταση, ἡ ἱστορικότητά του²⁰. Τὸ Δίκαιο εἶναι τμῆμα τῆς πολιτικῆς τάξεως σέ ὀρισμένο χωρὸ καὶ χρόνο. Εἶναι ἔκφραση τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ποικιλῶν κοινωνικῶν δυνάμεων²¹ καὶ εἶναι νοητό, δηλαδή ἡ γνώση του εἶναι ἐφικτὴ σ' αὐτὴ του τὴ συγκεκριμένη ἱστορικότητά²². Ἔτσι κοιταγμένο τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν ἀποκαλύπτει, πὺς στὴν ἐννοιολογικὴ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς διακρίσεις τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπ' τὴ μιά καὶ στὴ σύγχρονη καὶ καθιερωμένη διάκριση ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀντιστοιχεῖ τόση ἱστορικὴ διαφορά, ὥστε κάθε σύγκριση νὰ μένει ἀτελέσφορη. Ἡ ἀνάλυση αὐτῆς τῆς διαπιστώσεως χρειάζεται χωριστὴ μελέτη. Ἀρκοῦν γι' αὐτὸ, ἐδῶ, οἱ παρακάτω παρατηρήσεις.

α) Ἡ σύγχρονη ἀρχὴ τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ μοναρχικοῦ κράτους, ὅπου καὶ λειτούργησε ἀντισταθμιστικὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοδύναμους καὶ ἀντιθετικούς παράγοντες, τὸ Μονάρχη καὶ τὴν οἰκονομικὰ ἀρχουσα κοινωνικὴ τάξη, τὴν ἀστικὴ κοινωνία²³. Ἡ φιλελεύθερη πολιτειολογία τοῦ Locke²⁴ καὶ τοῦ Montesquieu²⁵ τὴ συστηματοποίησε, γιὰ νὰ τὴν παραλάβει ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως²⁶ καὶ νὰ τὴν ἐγκαθιδρύσει στερεὰ μέσα στό ὀπλοστάσιο τοῦ φιλελεύθερου δημοκρατικοῦ κινήματος τῆς σύγχρονης ἱστορίας²⁷. Αὐτὰ ὅλα εἶναι ἱστο-

Problematik der Gewaltentrennung» στὴ σειρά «Wege der Forschung» Τομ. CXCV, 1969. Γιὰ τὸν σύγχρονο μετασχηματισμὸ τοῦ νοήματος τῆς ἀρχῆς βλ. Th. Tsatsos, «Quelques notes sur les transformations du principe de la séparation des pouvoirs» στὸ *Mélange M. Bridel*, σελ. 557 ἔπ.

20. Ἀντὶ πολλῶν βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ H. Henkel, (δ. π. σμ. 5) σελ. 203 ἔπ.

21. Βλ. Δ. Τοῦτσου, *Εισηγήσεις Πολιτικολογίας*, 1977, σελ. 25 ἔπ.

22. Ὅπως ἡ σμ. 20.

23. Βλ. E. Klimowsky, *Die englische Gewaltenteilungslehre bis zu Montesquieu*, 1927 καὶ Th. Tsatsos, (δ. π. σμ. 4) σελ. 128 ἔπ.

24. J. Locke, *Two Treaties of government*, 1690, II, 155 κ. 150.

25. Ch. de Montesquieu, *De l'esprit des lois*, 1748 κυρίως στό XI διδύλο κεφ. 6. Ἀπὸ τὴν ἀχανὴ διδύλογραφία σημειώνονται ἐδῶ: Carré de Malberg, (ὅπως στὴν ὑπόσ. 13) σελ. 1-61. M. Imboden, *Montesquieu und die Lehre von der Gewaltenteilung* 1959. G. Kraus, *Die Gewaltengliederung bei Montesquieu*, in *Festschrift für Carl Schmitt*, 1959, σελ. 103-121. Th. Tsatsos, (δ. π. σμ. 4) σελ. 132 ἔπ.

26. Βλ. ἐκτενέστερα Th. Tsatsos, (δ. π. σμ. 4), σελ. 139-144.

27. Ἡ κλασικὴ διατύπωση, ἀνάλυση καὶ ἐξειδίκευση τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν ὡς δόγματος τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς Δημοκρατίας ὀφείλεται στὸν – μετέπειτα ἀπολογητὴ τοῦ ναζιστικοῦ καθεστώτος – Carl Schmitt, *Verfassungslehre* 1928, σελ. 182-199. Ὁ G. Sturp, *Die Inkompatibilität*, 1967, σελ. 31-40 δίνει μιά συνοπτικὴ ἀλλὰ πολὺπλευρὴ εἰκόνα τῆς σύγχρονης προβληματικῆς. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἀρχῆς εἶναι – σέ ἀναφορὰ πρὸς τὸ ἑλβετικὸ δίκαιο – ἡ διατύπωση τῶν Z. Giacometti —

ρικά άσχετα με την έσωτερική πολιτική διαλεκτική της αρχαίας πόλεως των άριστοτελικών χρόνων²⁸.

6) Άλλωστε, οί ίδιες οί αναλύσεις στό Δ' βιβλίον των Πολιτικών και ιδιαίτερα στό Κεφάλαιο 14 δείχνουν, πώς ή διάκριση των «μορίων» της Πολιτείας έχει δύο κυρίως νοήματα: Τό πρώτο είναι ή *συστηματοποίηση* των πολιτευμάτων πού συνάντησε και μελέτησε ό Άριστοτέλης, κυρίως ή κριτική κατάταξη και κατανομή του πολιτειακού έργου μέ βάση την άποτελεσματικότητα²⁹. Τό δεύτερο είναι ή διατύπωση μιás μορφολογίας πολιτευμάτων μέ βάση τό ποιοί άσκούν όρισμένα έργα³⁰.

Γ. Ή άναντιστοιχία ώς νόθευση του ιστορικού νοήματος

1. Τό συμπέρασμα από τίς παραπάνω σκέψεις, καθόλου πρωτότυπο, ώς τό σημείο αυτό³¹, μπορεί νά συνοψιστεί σέ τοῦτο: Ή σύγχρονη επιστημονική θεωρία και ή πολιτική πρακτική της άρχής της διακρίσεως των λειτουργιών δέν έχει τή «ρίζα» της στην άριστοτελική διάκριση αλλά στή φιλελεύθερη φιλοσοφία και στό φιλελεύθερο δημοκρατικό κίνημα των νεωτέρων χρόνων. Στό συμπέρασμα αυτό συμπύκνουν έννοιολογική και ιστορική ανάλυση.

2. Αυτή ή έλλειψη *άντιστοιχίας* ανάμεσα στή σύγχρονη άρχή της διακρίσεως των λειτουργιών και στην, ύποτιθεμένη, ιστορική της άφετηρία δέν θά είχε καμιά ιδιαίτερη μεθοδολογική, και έπομένως και πρακτική, βαρύτητα άν ή, κατά την έδώ έκτιθέμενη

F. Fleiner, *Schweizerisches Bundesstaatsrecht*, 1965, σελ. 470: «Τό όμοσπονδιακό Σύνταγμα, ώς φιλελεύθερο Σύνταγμα, περιλαμβάνει άκριβώς, όπως και τά Συντάγματα των Καντονιών, την άρχή της οργανωτικής διακρίσεως των έξουσιών...» Βλ. τέλος και E.C.S. Wade — G. Phillips, *Constitutional Law*, 8th. Ed. σελ. 24 έπ.

28. Χαρακτηριστικά λέει ό M. Duverger, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, Τομ. I, σελ. 133: «Ή διάκριση των έξουσιών μέ την άκριβεία του όρου, δέν συνίσταται μόνο σ' αυτή τή κατανομή της δουλειάς...» Όπως άλλωστε σωστά λέει ό E. Forsthoff, είναι χαρακτηριστικό, πώς γιά πρώτη φορά, μέ τόν Montesquieu, ό άνθρωπος και ή προστασία του από τίς καταχρήσεις της έξουσίας γίνεται τό επίκεντρο της θεωρίας περί διακρίσεως των λειτουργιών. Μέσα στό έργο του Montesquieu είναι καθοριστική ή επισήμανση του κινδύνου από τή συγκέντρωση όλων ή περισσότερων έξουσιών σ' ένα φορέα και είναι έμφανής ή μέριμνα γιά τήν έλευθερία κατά τή διατύπωση του' αξιώματος της διακρίσεως των λειτουργιών (δ. π. σημ. 4) σελ. 859.

29. Έτσι π.χ. στή συνέχεια της περί «μορίων» περικοπής, ό Άριστοτέλης κατατάσσει τή φύση, τό περιεχόμενο των πολιτευμάτων μέ κριτήριο τό πόσοι και ποιοί μετέχουν στό δουλευόμενο, άν μετέχουν όλοι οί πολίτες γιά όλες τίς αποφάσεις ή μερικοί μόνον γιά όλες ή γιά μερικές αποφάσεις μετέχουν όλοι οί πολίτες και γιά άλλες μερικοί.

30. Στην ίδια περικοπή του Δ' βιβλίου § 14, στή συνέχεια, καθορίζονται μορφές πολιτευμάτων (Δημοκρατία, Όλιγαρχία κ.τ.λ.) μέ βάση τή κατανομή της άρμοδιότητας πάνω στα έργα της πολιτείας.

31. Βλ. Th. Tsatsos, (δ. π. σημ. 4) σελ. 113 έπ.

32. Βλ. τήν σημ. 5.

άντίληψη, λαθεμένη έρμηνεία της άριστοτελικής περικοπής δέν ήταν τίποτε άλλο παρά μιá παρερμηνεία ενός ιστορικού κειμένου. Ή άναγωγή όμως στην ιστορική ρίζα ενός θεσμού πού ισχύει, λειτουργεί ώς *στοιχείο έρμηνείας του*. Αυτό σημαίνει ότι ή σωστή ή λαθεμένη ιστορική αναδρομή καθορίζει τό περιεχόμενο και τήν έκταση έφαρμογής ενός κανόνα ή ενός θεσμού³².

3. Άν σταθοῦμε στίς διατυπώσεις της άρχής της διακρίσεως των λειτουργιών, όπως τίς διαμορφώνουν τά σύγχρονα δημοκρατικά Συντάγματα δυτικού τύπου³³, θά διαπιστώσουμε μιá *έξαιρετικά γενική διατύπωση*. Είναι χαρακτηριστικό τό παράδειγμα του έλληνικού Συντάγματος του 1975 πού στό άρθρ. 26 λέει:

«1. Ή νομοθετική λειτουργία άσκειται υπό της Βουλής και του Προέδρου της Δημοκρατίας. 2. Ή εκτελεστική λειτουργία άσκειται υπό του Προέδρου της Δημοκρατίας και της Κυβερνήσεως. 3. Ή δικαστική λειτουργία άσκειται υπό των δικαστηρίων, αί αποφάσεις δέ αυτών εκτελούνται έν όνόματι του Έλληνικού Λαού».

Και κατά τό έλληνικό Σύνταγμα και κατά τά άλλα αντίστοιχα στό θέμα αυτό συνταγματικά κείμενα άλλων χωρών, ή ρύθμιση της άρχής της διακρίσεως των λειτουργιών δέν είναι πλήρης. Χρειάζεται έξειδίκευση³⁴. Τήν ολοκληρώνουν οί ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις πού όρίζουν λεπτομερέστερα τά όργανα και τίς διαδικασίες λειτουργίας του πολιτεύματος και τόν τρόπο παραγωγής της πολιτειακής βουλήσεως. Παρ' όλα αυτά όμως ανακύπτουν πολλά έρμηνευτικά προβλήματα πού ούτε στή διατύπωση της άρχής ούτε στην έξειδίκευσή της από τίς ειδικές οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος βρίσκουν τή λύση τους. Στό σημείο αυτό, είτε ό νομοθέτης, είτε ό έρμηνευτής των σχετικών κανόνων, αρχίζουν ν' αναζητούν τά κριτήρια έρμηνείας της άρχής. Στό μέτρο πού ή διάγνωση της ιστορικής προελεύσεως της άρχής είναι κριτήριο έρμηνείας της άποτελεί και ή ιστορική του φόρτιση μέ στοιχεία, πού δέν έχουν αντίστοιχία μέ την άρχή, μιá νόθευση του νοήματος του. Τό ιστορικό νόημα της άρχής είναι ή έγγύηση της πολιτικής έλευθερίας³⁵. Έτσι, ή έξέλιξη της άρχής της διακρίσεως των λειτουργιών από τόν Λόκ ώς σήμερα³⁶ τίς δίνει *ένιαίο νόημα*. Μέ βάση αυτήν άκριβώς τήν ιστορική ένότητα θά λυθούν όμοιόμορφα όσα ζητήματα έφαρμογής της άρχής προκύπτουν³⁷. Ή άνα-

33. Βλ. Άριστ. I. Μάνεση, (δ. π. σημ. 4) καθώς και χαρακτηριστικές γιά τήν γενικότητά τους διατυπώσεις: άρθρ. 27, 29, 30 του βελγικού Συντάγματος, άρθρ. 20§2 του θερ. Νόμου της Βόννης, άρθρ. 3 του Συντάγματος της Δανίας, άρθρ. 6 του Συντάγματος της Ίρλανδίας.

34. Βλ. Δ. Τσάτσου Πολίτευμα και πολιτική, 1977, σελ. 53 έπ.

35. Βλ. C. Schmitt, δ. π. σημ. 27

36. Βλ. Th. Tsatsos, δ. π. σημ. 4.

37. Βλ. τήν σημ. 27.

γνώριση της άριστοτελικής διακρίσεως των μορίων της πολιτείας ως τμήματος του ιστορικού νοήματος του θεσμού, ή *ένταξη* δηλαδή της άριστοτελικής σκέψης μέσα στον έννοιολογικό χώρο της άρχης της διακρίσεως των λειτουργιών *αίρει* ή νοθεύει αυτήν την ιστορικά καθορισμένη ιστορική ενότητα του νοήματός του, και επιτρέπει έρμηνείες «πρακτικῶν σκοπιμοτήτων» ή και έρμηνείες με βάση τή «δημοκρατική» θεωρία της αρχαίας πόλεως-κράτος κι έπομένως, αντίστοιχα, εφαρμογές της άρχης πέραν των όρίων πού προκύπτουν από τήν άρχή της διακρίσεως των λειτουργιών, νοούμενης στήν ιστορικότητά της. Ἡ θεωρία του Ἀριστοτέλη για τή διάκριση των μορίων της πολιτείας δείχνει π.χ. πώς οί εκεί περιγραφόμενες συστηματοποιήσεις του πολιτειακού έργου λειτουργούν και θεμελιώνουν όχι μόνο τό δημοκρατικό αλλά – κάτω από όρισμένους συσχετισμούς – και τό όλιγαρχικό πολίτευμα.

4. Ὁ κίνδυνος πού σκιαγραφήθηκε παραπάνω είναι παντού υπαρκτός, όπου στήν ιστορική αναδρομή ενός θεσμοῦ περιλαμβάνονται «πρότυπα» πού τελούν σέ *αναντιστοιχία* μέ τόν έρμηνευόμενο θεσμό. Ἐπισημαίνεται ἐδῶ ως παράδειγμα, τό θέμα της διακρίσεως των λειτουργιών ακριβῶς διότι ή *μετασχηματιζόμενη* από τόν άναγκαίο κρατικό παρεμβατισμό και τή *μονοπωλιακή λειτουργική θέση* των (ή όρισμένων) πολιτικών κομμάτων κοινοβουλευτική Δημοκρατία³⁸, επιβάλλει τήν έρμηνευτική αναπροσαρμογή της άρχης της διακρίσεως των λειτουργιών³⁹. Κατά τήν προσαρμογή αυτή ή σωστή ιστορική όριοθέτηση του θεσμοῦ, ή αναγνώριση δηλαδή της ιστορικότητάς του, άποτελεῖ πολύτιμη έγγύηση.

Ἐνα παράδειγμα για άποσαφήνιση αυτής της σκέψης: ή παρεμβολή και ή γιγαντιαία ανάπτυξη του θεσμοῦ του πολιτικοῦ κόμματος στό δυτικό πολιτικό σύστημα – τό έλληνικό Σύνταγμα αναγνωρίζει αυτή τήν εξέλιξη στό άρθρο 29§1 – επιφέρει οὐσιαστική πολιτική όμοιογένεια κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της Βουλής και Κυβερνήσεως. Ἡ κλασική διάκριση Νομοθετικής και Ἐκτελεστικής λειτουργία διατηρεῖ μόνον τήν έννοια κατανομής της πολιτειακής δουλειᾶς, παραχωρεῖ όμως τό έγγυητικό για τήν έλευθερία νόμά της στή διάκριση *κοινοβουλευτικής αντιπολιτεύσεως* και *κυβερνητικής πλειοψηφίας*. Αὐτή ή *εξέλιξη* του νοήματος της άρχης θεμελιώνεται στό ιστορικό νόημα της άρχης όπως καθωρίστηκε από τή

38. Βλ. από τίς παλιές σχετικές έργασίες G. Leibholz, *Strukturwandel der modernen Demokratie* 3 Aufl. 1967 και E. Forsthoff, *Der Staat der Industriegesellschaft* 1971. Βλ. επίσης τίς εισηγήσεις των E. Friesenhahn και K. J. Partsch στό συνέδριο των γερμανών δημοσιολόγων του 1957 στό Βερολίνο (Ἐπίσημη έκδοση των δημοσιευμάτων της Ἐνώσεως, 1958, τ. 16).

σύγχρονη εξέλιξή του, όχι όμως και σέ ένα νόημα πού θά είχε ή άρχή, άν δεχόμασταν ως συγκαθοριστική αὐτοῦ του νοήματος τήν περί μορίων διδασκαλία του Ἀριστοτέλη^{39α}.

Δ. Συμπερασματική παρατήρηση

1. Οί πολιτειακές έπιστήμες δοκιμάζονται. Δοκιμάζονται ιδιαίτερα στους χώρους, όπου επικρατούν οί συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις. Διότι ή επικράτηση αυτή σημαίνει, στό πεδίο της πολιτειακής έπιστήμης, αντίστοιχη αλλοίωση έννοιών. Γίνονται εκείνες οί αλλοιώσεις, πού καθιστούν τήν έννοιολογία της δημοκρατικής θεωρίας όργανο του άναγκαίου για τήν πολιτική συντήρηση πολιτειακού αὐταρχισμοῦ.

2. Κλασικό και πρόσφατο παράδειγμα τό συντακτικό έργο του 1975. Ἐκεῖ τό καθορισμένο από τήν πολιτική συντήρηση συντακτικό έργο είναι μνημείο ιστορικής και έννοιολογικής ανακρίβειας. Εισάγει άνωμαλο προεδρικό σύστημα και τό όνομάζει κοινοβουλευτικό, καθιερώνει τήν άρχή της διακρίσεως των λειτουργιών και της άφαιρεί ταυτόχρονα τή στοιχειώδη δυνατότητα νά λειτουργήσει αντίσταθμιστικά μέσα στή διαλεκτική του πολιτεύματος. Τονίζεται ό δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος και ταυτόχρονα αποδυναμώνονται οί μηχανισμοί της λαϊκής κυριαρχίας. Για όλα αυτά ύπήρξαν «θεμελιώσεις» και κυρίως «ιστορικές αναφορές»⁴⁰.

3. Ὁ Ἀριστόβουλος I. Μάνεσης στή *κλασική* του πιά μονογραφία για τό «*Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής έλευθερίας*»⁴¹ έπισημαίνει, πώς τό συνταγματικό δίκαιο δέν είναι, άναγκαστικά, προσφέρε-

39. Βλ. κυρίως τή συμβολή του W. Kägi στόν τιμητικό τόμο για τόν H. Huber «*Verfassungsgerecht und Verfassungswirklichkeit*», 1961, σελ. 151 έπ. Τήν ιδέα μάς ριζικής έρμηνευτικής αναπροσαρμογής της άρχης της διακρίσεως των λειτουργιών ως έγγυήσεως της έλευθερίας ανέπτυξε πρόσφατα ό H. D. Jarass, *Politik und Bürokratie als Element der Gewaltenteilung*, 1957.

39α. Ἐτσι σημειώνει ό G.D. Contogiorgis, δ.π. σμ. 7, σελ. 261 χαρακτηριστικά, πώς μέσα στήν άριστοτελική σκέψη ή έξουσία δέν ενδιαφέρει τό άτομο παρά μόνον διαν άπ' αυτήν άγγίζεται ή προσωπικότητά του και τά ιδικά του συμφέροντα.

40. Είναι χαρακτηριστικές οί άγορεύσεις του Προέδρου της Συνταγματικής Ἐπιτροπής Κ. Δ. Τσάτσου και του εισηγητή της πλειοψηφίας Δ. Παπασπύρου σέ αντιδιαστολή μέ τίς βασικές θέσεις της Ἀντιπολιτεύσεως, όπως διατυπώθηκαν από τό Γενικό Εισηγητή της Μειοψηφίας Δ. Θ. Τσάτσου (Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975* – Ἀθήνα, Αύγουστος 1975, έκδοση έθνικοῦ τυπογραφείου. «Εισήγηση πλειοψηφίας», σελ. 23-33, «Εισήγηση μειοψηφίας» σελ. 33-37). Χαρακτηριστική είναι επίσης ή συζήτηση γύρω από τίς έννοιες «λαός» και «έθνος» και κύρια οί παρατηρήσεις των Κ. Δ. Τσάτσου (σελ. 79), Δ. Ζακυνθινού (σελ. 80-81) και Κ. Στεφανόπουλου (σελ. 81). Βλ. επίσης Ἀριστ. I. Μάνεση, *Ἡ νομικοπολιτική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά τό κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος, 1975* (Ἀνάτυπο από τό Νο13 τομ. 23 τεύχος 5)

41. Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 53.

ται όμως κατεξοχήν για να γίνει «τεχνική» της πολιτικής ελευθερίας⁴². Αυτό προϋποθέτει, όπως σωστά σημειώνει ο Μάνεσης, κανόνες με κατάλληλο περιεχόμενο και με αυξημένη τυπική ισχύ⁴³. Και σε άλλο σημείο της μελέτης του ο Μάνεσης σημειώνει⁴⁴:

«Βεβαίως σήμεραν τό τυπικόν Σύνταγμα έχει αποβάλει πολλήν από τήν αἴγλην μέ τήν οποίαν περιεβάλλετο κατά τόν παρελθόντα αἰώνα καί δὴ ὡς τεχνική τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Καί τοῦτο διότι, ὡς καταδεικνύει καί ἡ ἱστορική πείρα, ἡ θέσπισις τυπικοῦ Συντάγματος μέ περιεχόμενον πρόσφορον διὰ τήν ἐπίτευξιν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας δέν ἀρκεῖ διὰ νά τήν ἐξασφαλίσῃ πραγματι. Πρέπει νά ἀνταποκρίνεται βασικῶς εἰς τὰ ἀντικειμενικά δεδομένα τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πραγματικότητος, ὥστε νά τήν ὑπάγῃ λυσιτελῶς ὑπό τήν ρύθμισίν του· καί πρέπει ἐπίσης οἱ πολῖται νά γνωρίζουν καί νά δύνανται νά ἐπαγρυπνοῦν διὰ τήν τήρησίν του. Τό Σύνταγμα ἐκφράζει νομικῶς τόν εἰς ὠρισμένην ἐποχὴν ὑφιστάμενον συσχετισμόν τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων, διαγράφον ταυτοχρόνως τὰ πλαίσια μελλοντικῶν διαρρυθμίσεων αὐτοῦ. Οὐχ' ἤττον ἡ προσαρμογὴ τῶν νομικῶν θεσμῶν καθυστερεῖ ἐν σχέσει πρὸς τήν ἐξέλιξιν τῆς ἐν γένει κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ὄταν αὕτη μεταβληθῇ οὐσιωδῶς, τό Σύνταγμα πρέπει νά προσαρμοσθῇ ἐγκαίρως πρὸς αὐτήν διὰ νά κατορθώσῃ νά τήν διατηρήσῃ ὑπό τήν ρύθμισίν του· ἄλλως ἢ παραβιάζεται ἢ καταλύεται».

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Μάνεση στηρίζει, νομίζω, καί παραπέρα σκέψεις: Τό ἄν δηλαδή τό Συνταγματικό Δίκαιο μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ὡς «τεχνική τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας», ἐξαρτᾶται καί ἀπό τό ἄν αὐτοῖ πού χρησιμοποιοῦν ἐφαρμόζουν ἢ θεσπίζουν τίς ἐννοίες του τούς δίνουν τό σωστό ἱστορικό τους νόημα. Ἔτσι τό «Συνταγματικό Δίκαιο ὡς τεχνική τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας» δέν εἶναι μόνο ἡ συνέπεια τῆς συνδρομῆς τῶν παραπάνω προϋποθέσεων ἀλλά καί ἡ ἀφετηρία ἐρμηνείας του.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Μάνεση ἐπιβεβαιώνει ἀκόμα τήν ἱστορική διάσταση τῆς ἐννοίας τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, πού νοηματικά ὀλοκληρώνεται, ἀντίστοιχα μέ τήν ὀλοκλήρωση τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν. Μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ, πῶς ἡ πολιτική ἐλευθερία εἶναι τό ἐκάστοτε *hic et nunc* μιᾶς ἱστορικῆς διεκδικήσεως. Αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ «τεχνική» τό Συνταγματικό Δίκαιο.

4. Ὁ βαρυσήμαντος λόγος τοῦ Ἀριστόβουλου Ι. Μάνεση ἔβαλε σέ δοκιμασία τούς μηχανισμούς τῆς κατεστημένης ἰδεολογίας καί παιδείας. Γι' αὐτό ἡ συντήρηση καί ὁ λογιωτατισμός ἀντιπαραθέτουν τήν ἀντίθετη ἀκριβῶς μεθοδολογία⁴⁵. Ἡ αὐταρχική πολιτικὴ πρακτικὴ στή σημερινὴ Ἑλλάδα διατυπώνει

τό μακάβριο ἀντίλογο. Τόν ἀντίλογο πού δέν λείει, ἀλλά ἐννοεῖ, πῶς συνταγματικό δίκαιο εἶναι ἡ τεχνική τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς αὐταρχικῆς πολιτείας.

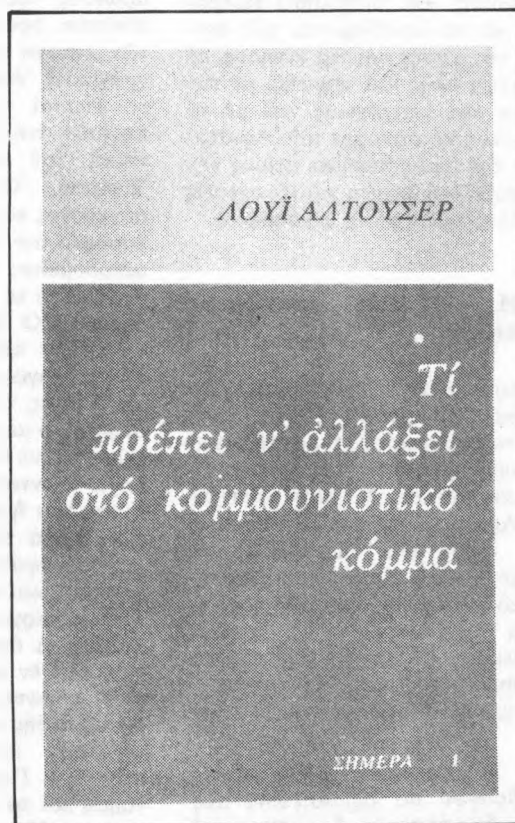
5. Χρειάζεται μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐπαγρύπνηση. Ὅσοι βλέπουν τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης ἔξω ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῆς πολιτείας, ἀφήνουν τό πεδίο ἐλεύθερο σ' ἐκείνους πού προφασίζόμενοι τούς «καθαρά θεωρητικούς» ἀσκοῦν ἀνελέητα τό πρακτικὸ τους ἔργο τῆς ταξικῆς τους ἀναπαραγωγῆς.

42. Ὁ.π. σμ. 41.

43. Βλ. Ἀριστ. Ι. Μάνεση, δ.π. σμ. 41, σελ. 11.

44. Ἀριστ. Ι. Μάνεση, δ.π. σμ. 41, σελ. 11.

45. Λόγος καί ἀντίλογος καθρεφτίζονται ἀνάγλυφα στὴν περὶ τῆς οὐσίας τῆς Δημοκρατίας μεγάλη ἀντιπαράθεση πάνω στὴν περὶ «βασιλικῶν ἀνδρῶν» συζήτηση μεταξὺ Κ. Δ. Τσάτσου («*Νέον Δίκαιον*», Τομ. 19, 1963, σελ. 163 ἐπ.) καί τοῦ Ἀριστ. Ι. Μάνεση («*Νέον Δίκαιον*», τομ. 19, 1963, σελ. 371 ἐπ.). Ὁ δημοκρατικὸς θετικισμὸς τοῦ Ἀριστ. Ι. Μάνεση ἐμμένει στὴ πρωταρχικότητα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, χωρὶς ἀξιολογικά α ἰσοτί, πού θέτουν κάποια «γνώση» ὡς ὄριο ἢ ἀφετηρία γιὰ τὴ νομομοποίηση τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας. Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά μελετηθῇ συστηματικὰ ἡ γενικὴ θεωρία πού καθορίζει τό κύριο περιεχόμενον τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 γιὰ νά διαπιστωθῇ ἡ ἀντιστοιχία τῆς θεωρίας (ἐπομένως καί τοῦ νομικοῦ περιεχομένου) τοῦ συνταγματικοῦ αὐτοῦ κειμένου μέ τὴν περὶ «βασιλικῶν ἀνδρῶν» ἀντίληψη ἢ – γιατί ὄχι; – ἰδεολογία.

Ἡ Φυσική Φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη

τοῦ Εὐτύχη Μπιτσάκη

Σκοπός αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι νά ἀναλύσει κριτικά ὀρισμένες θέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης. Θά ἀσχοληθεῖ εἰδικότερα μέ τά προβλήματα τοῦ ὀρισμοῦ τῆς φύσης καί τῆς κίνησης, μέ τή σχέση ὕλης καί μορφῆς, μέ τήν ἔννοια τῆς ἐντελέχειας καί μέ τό κοσμολογικό σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη. Θά σκιαγραφῆσει ἐπίσης τήν ἀριστοτελική ἀποψη γιά τίς σχέσεις τῶν ἐπιστημῶν μέ τή φιλοσοφία.

1. Ἡ ἑλληνική φιλοσοφική παράδοση

Ἄριστοτέλης ἔζησε σέ μιά πολιτισμικά προνομιακή ἐποχή. Στήν Ἀθήνα τοῦ καιροῦ του συνέκλιναν τά κύρια ρεύματα μιᾶς φιλοσοφικῆς παράδοσης δυόμιση αἰώνων. Ἄριστοτέλης ἀφομοίωσε κριτικά αὐτή τήν παράδοση καί ἀνοίξε νέους δρόμους στόν ἐπιστημονικό καί στό φιλοσοφικό λόγο.

Ἄς σημειώσουμε τίς μεγάλες στιγμές τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Στήν ἀφετηρία τῆς στέκονται οἱ Ἴωνες, πού διαμόρφωσαν μιά μο-

νιστική ἀντίληψη γιά τό εἶναι, ἀναζητώντας τήν ἐνότητα σέ κάποια πρωταρχική ἀρχή: «ἀπό τούς πρώτους πού φιλοσόφησαν, οἱ πλείστοι ἐφαντάστηκαν τίς ἀρχές τῶν πάντων μόνο σάν ὕλικές», θά γράψει ὁ Ἀριστοτέλης στά *Μετά τά φυσικά* του (983B). Στήν ἴδια περίοδο ἀνήκει ἡ μονιστική διαλεκτική τοῦ μεγάλου σοφοῦ τῆς Ἐφέσου. Ὁ Πυθαγόρας ἦταν σύγχρονος τοῦ Ἀναξίμανη. Στή φιλοσοφία του ὡστόσο τό σύμπαν δέν οἰκοδομεῖται ἀπό κάποια ὕλική ἀρχή: ἐδῶ τά ὄντα ἀνάγονται στόν ἀριθμό. Ὁ Ἀριστοτέλης γνῶριζε τή μακρά καί πλούσια παράδοση τῶν πυθαγορείων (καθώς σημειώνει ὁ ἴδιος, ὁ Πλάτων ἀκολούθησε σέ μεγάλο μέρος, κατά πόδας, τούς τελευταίους ἐκπρόσωπους τῆς Σχολῆς). Ζωντανή ἐπίσης ἦταν στήν ἐποχή του ἡ παράδοση τῶν Ἐλεατῶν. Κατά τόν ἰδρυτῆ τῆς σχολῆς (τόν Ξενοφάνη) ὑπάρχει ἕνας θεός, μέγιστος καί ἀκίνητος. Ὡστόσο τό πᾶν προέρχεται ἀπό τή γῆ καί παραμένει ἀμετάβλητο στήν οὐσία του. «Τό ἐν καί τό πᾶν καί ὁ θεός εἶναι συμφυῆς πρός τά πάντα καί σφαιροειδῆς καί ἀπαθῆς καί ἀμετάβλητος καί λογικός». Ἀντίστοιχα ὁ Παρμενίδης ταύτισε τή νόηση καί τό νοούμενο, καί ἀναζήτησε τό ἀδημιούργητο καί ἀμετάβλητο ὄν, πού «εἶναι ἀκέραιο,

παρόν, ἐν, συνεχές». Οἱ Ἐλεάτες θά ἀντιτάξουν τό τυπικό *εἶναι ἢ δέν εἶναι*, στήν ἡρακλειτική διαλεκτική τοῦ *εἶναι καί δέν εἶναι*. Ἐτσι ἡ μεταφυσική τοῦ ἀχρονου ὄντος, θά ἀντιπαρατεθεῖ στή φυσιοκρατία τῶν Ἴωνων. Ὁ Ἀριστοτέλης, τέλος, ἔζησε στήν πόλη τῶν Σοφιστῶν, καί γνῶρισε τήν ὀρθολογική, ἀνθρωποκεντρική καί συχνά καταλυτική κριτική τους. Ἐπηρεάστηκε ἀπό τήν ἀνθρωπολογική στροφή τοῦ Σωκράτη. Γνῶρισε καί καταπολέμησε τίς θεωρίες τῶν ἀτομικῶν. Εὐτύχησε τέλος νά ἔχει δάσκαλο τό μεγαλύτερο ἐκπρόσωπο τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Καί πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πλάτωνας δέν ὑπῆρξε μόνον μαθητής τοῦ Σωκράτη καί τῶν Πυθαγορείων. Σάν ἄλλος Παρμενίδης ἀναζήτησε καί αὐτός τό αἰώνιο, πίσω ἀπό τήν κίνηση καί τή φθορά. Ὡστόσο τό αἰώνιο δέν τό ἀναζήτησε *μέσα*, ἀλλά *πέρα* ἀπό τή Φύση.

Ἄριστοτέλης τοῦ Πλάτωνα θελήσε νά ξαναφέρει τή φιλοσοφία ἀπό τόν οὐρανό, στή γῆ. Ἡ φύση γίνεται στή φιλοσοφία του τό σύνολο τῶν συγκεκριμένων πραγμάτων: τό εἶναι ταυτίζεται μέ τή φύση. Ἡ ἀναζήτηση τῶν πρώτων ἀρχῶν δέν ἀντιτίθεται στή μελέτη τῶν ὕλικῶν ὄντων. Ὁ φιλόσοφος πού ἔγραψε τά *Φυσικά* καί τά *Μετά τά Φυσικά* καί πού θεμελίωσε τή *Λογική*, ἦταν

• Ἡ Γαλλική μετάφραση αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου θά δημοσιευθεῖ στή σειρά *Fundamenta Scientiae* τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου.

ταυτόχρονα και γεωλόγος και βοτανολόγος και βιολόγος και γιατρός. Μελέτησε τα επίγεια και τα μετέωρα και τα οθράνια, και επιχείρησε να φτάσει στην ουσία, μέσα από τα φαινόμενα. Ίσως εδώ βρίσκεται η μεγάλη επιστημολογική επανάσταση του Ἀριστοτέλη. (Ἡ επανάσταση αυτή έχει ξεχωριστή αξία για την εποχή μας, όπου φιλοσοφία και επιστήμη αγνοούνται αμοιβαία, κι' ωστόσο είναι υποχρεωμένες να ξαναβρουν ένα κοινό τόπο).

Ἄριστοτέλης είναι ο φιλόσοφος που συνεχίζει την ελληνική παράδοση: θέτει και έρευνά τα μεγάλα ερωτήματα για το είναι και την κίνηση, το χώρο, το χρόνο και το άπειρο, την αιτιότητα και τη σκοπιμότητα, την αυθυπαρξία και τη δημιουργία. Είναι ταυτόχρονα ο επιστήμονας, ένα νέο είδος σοφοῦ, που μελετά τα επί μέρους, που παρατηρεί, συγκρίνει και πειραματίζεται και που προοιωνίζει τον ειδικό επιστήμονα των νεότερων χρόνων. Μέ τον Ἀριστοτέλη τελειώνει κατά κάποιον τρόπο μία εποχή – ή εποχή των φιλοσόφων – και αρχίζει μία νέα. Μετά απ' αυτόν δεν θα υπάρξουν μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα. Μέσα σε νέες ιστορικές συνθήκες θα αναπτυχθεί ή καθαυτό ελληνική επιστήμη – και προπαντός τα μαθηματικά και ή αστρονομία.

2. Ἡ φύση, αντικείμενο τῆς επιστήμης και τῆς φιλοσοφίας

Ἄριστοτέλης θεμελιώσε το έργο του στην αντικειμενικότητα τῆς φύσης. «Θάταν γελοῖο νά επιχειρήσουμε νά αποδείξουμε ότι ή φύση υπάρχει· γιατί είναι φανερό ότι υπάρχουν πολλά φυσικά όντα. Καί τό νά αποδεικνύει κανείς τό φανερό μέ κείνο πού δέν είναι προφανές, σημαίνει πώς δέ μπορεί νά ξεχωρίσει αυτό πού είναι άφ' έαυτου γνώσιμο, από κείνο πού δέν είναι» (Φυσικά, 193α). Ἄριστοτέλης δέν ξεχωρίζει τή φύση από τό Είναι: Γι' αυτόν ή κατηγορία τοῦ Είναι δέν αναφέρεται σε κάποια υπερβατική οντότητα. Ἀνάγεται στό σύνολο τῶν όντων,

σε «κάποια ένότητα, σε μία πραγματικότητα φυσική».

Ἄριστοτέλης, καθώς είναι γνωστό, δέ συμπαθοῦσε τίς ύλοκρατικές αντίληψεις τῶν Ἰώνων, πού ἀναζήτησαν τήν ἀρχή τῶν όντων σε στοιχεῖα φυσικά, ὅπως τό νερό, ή γή, ή φωτιά, ὁ ἀέρας ή τό ἄπειρο. Ἐγκωμιάζει λοιπόν τόν Ἀναξαγόρα, πού κατά τή γνώμη του ἐγκατέλειψε τό μονισμό τῶν Ἰώνων ὑπέρ κάποιας διϊστικῆς ἀντίληψης: Ὁ Ἀναξαγόρας – γράφει – λέγοντας ότι υπάρχει στή φύση ὁ Νούς, αἰτία τοῦ σύμπαντος και ὅλης τῆς αἰσθητῆς τάξης, φαίνεται νά ὑποστήριξε μία ὀρθή ἀποψη, ἐνώ οἱ προγενέστεροί του περιορίζονταν σά ἀληθοφανή.¹

Ὡστόσο ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἀκολούθησε οὔτε τήν ἰδεοκρατική διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα: ἔκανε συστηματική κριτική τῆς μεταφυσικῆς πλατωνικῆς διαλεκτικῆς. Οἱ Πυθαγόρειοι, καθώς εἰπώθηκε, παρήγαγαν τά ἀντικείμενα ἀπό τούς ἀριθμούς. Ὁ Πλάτωνας εἰσήγαγε ἕνα νέο ὄν: τήν Ἰδέα. Οἱ Ἰδέες εἶναι αἰώνιες, ἔξω ἀπό χρόνο και συνιστοῦν τό πραγματικό ὄν (τό ὄντως ὄν). Οἱ γενικές ἔννοιες τοῦ Σωκράτη ἀπόκτησαν μ' αὐτό τόν τρόπο ὄντικῆ ὑπόστασης. Ἐχουμε λοιπόν δύο κόσμους: τόν κόσμο τῶν Ἰδεῶν, πού κορυφώνεται στήν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ – τό Θεό – πού εἶναι ένότητα και ταυτότητα, και τόν αἰσθητό κόσμο πού εἶναι ἀντίγραφο τοῦ πρώτου, πού εἶναι ὁ κόσμος τῆς γένεσης και τῆς φθορᾶς, τοῦ γίνεσθαι και τῆς ἀλλοπλότητος: ὁ κόσμος τῶν φαινομένων. Πάνω λοιπόν ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο υπάρχει ὁ ὑπερβατικός και ἱεραρχημένος κόσμος τῶν ἰδεῶν, πού βρίσκονται σε τόπο ὑπερουράνιο, μακριά ἀπό τήν ἀλλαγῆ και τή φθορά, και πού συνιστοῦν τά ἀρχέτυπα τῶν όντων. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Πυθαγόρα, τοῦ Παρμενίδη και τοῦ Σωκράτη, εἶναι φανερή στήν πλατωνική ὄντολογία.

Ἄριστοτέλης τοποθέτησε τούς ἀριθμούς ἀνάμεσα στίς ἰδέες και σά πράγματα, και θεώρησε τίς ἰδέες σάν τά πραγματικά όντα. Ἐτσι τό κάθε αντικείμενο – γράφει ὁ Ἀριστοτέλης – ἔχει τήν ὁμώνυμη ἰδέα του. Πλάι λοιπόν στίς οὐσίες

τῶν ἀληθινῶν πραγμάτων, ὑπάρχει και μία ἰδέα για τήν ένότητα και τήν ἀλλοπλότητα, εἴτε πρόκειται για πράγματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου, εἴτε για πράγματα αἰώνια.

Οἱ Πυθαγόρειοι – κατά τόν Ἀριστοτέλη – ἰσχυρίζονταν ότι τά πράγματα εἶναι ἀπομίμηση τῶν ἀριθμῶν. Ὁ Πλάτων λέγει ότι εἶναι μέθεξη τῶν Ἰδεῶν, ἀλλάζοντας τή λέξη. Ἀλλά – συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης – τό τί μπορεί νά εἶναι μέθεξη ή μίμηση τῶν Ἰδεῶν, ὁ Πλάτων και οἱ Πυθαγόρειοι τό ἄφησαν ἀνοιχτό ζήτημα (Μετά τά φυσικά 987B).

Ἡ γενετική σχέση ἰδέας – πράγματος εἶναι πραγματι σκοτεινή στήν πλατωνική φιλοσοφία. Οἱ ἰδέες δίνουν σά ὄντα τήν οὐσία τους. Ἐτσι τά όντα μετέχουν στό αἰώνιο πρότυπο. Ἀλλά ἂν τά πάντα, ἔξαιρέσει τῶν ἰδεῶν, εἶναι ἀντίγραφα, δέν ἔχουμε τότε δύο κόσμους χωριστούς; Πώς μπορεί τότε νά ὑπάρξει και ποιά εἶναι ή σχέση ἀντίγραφου και ἀρχέτυπου; Μέ ποιά ἔννοια τά πράγματα εἶναι σκιές τῶν ἀρχέτυπων; Τό κρεβάτι τοῦ ξυλουργοῦ, π.χ., εἶναι σκιά τοῦ ἰδατοῦ κρεβατιοῦ («ἀμυδρόν τί τυγχάνει ὄν πρὸς ἀληθινόν»). Ἡ ἰδέα τοῦ κρεβατιοῦ, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀποτελεῖ δημιουργία τοῦ Θεοῦ. Γιατί κατά τόν Πλάτωνα ὁ Θεός δημιουργεῖ τίς ἰδέες ἐκ τοῦ μηδενός (κατά τόν ἴδιο φιλόσοφο οἱ ἰδέες εἶναι ἀδημιούργητες). Ποιά εἶναι ή διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δεβαιώσεις;

Ἄριστοτέλης ἀγωνίστηκε νά γεφυρώσει τό κενό ἀνάμεσα στόν αἰ-

1. Ὁ Ἀναξαγόρας συνέχιζε οὐσιαστικά τήν Ἰωνική παράδοση. Γι' αὐτό και ὁ ἔπαινος τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι μισός. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει πρᾶγματι: «Ὁ Ἀναξαγόρας χρησιμοποιεῖ για τήν κοσμογονία του τό πνεῦμα, κι ἂν κανείς τόν ρωτήσει ἐκπληκτος, γιατί τά πράγματα γίνονται κατ' ἀνάγκη, τότε στρέφει τό ἐρώτημα και ἐπικαλεῖται θεωρίες ἄλλες ἀπό τό πνεῦμα» (Μετά τά φυσικά 4985α). Ἄλλωστε και στό Φαίδωνα διαβάζουμε, ότι ὁ Ἀναξαγόρας δέν χρησιμοποιεῖ τό Νοῦ και δέν ἐξηγεῖ τίς αἰτίες για τίς ὁποῖες γίνονται τά πράγματα, ἀλλά ἀσχολεῖται νά τίς ἐξηγήσει μέ τόν ἀέρα, τόν αἰθέρα και μέ ἄλλα ἄτοπα.

σθητό κόσμο και τόν κόσμο τών ιδεών. Έχουμε δύο κόσμους: τόν αισθητό τών πραγμάτων, πού είναι τά παράγωγα, και τόν κόσμο τών ιδεών, πού είναι τά ἀρχέτυπα. Ὡστόσο οἱ ἰδέες παρεμβαίνουν στό κοσμικό γίγνεσθαι, προσδίδουν μορφή και γίνονται αἰτίες ὑπαρξης τών ὄντων. Πῶς συμβιδιάζεται λοιπόν ὁ χωρισμός (ἐξωκοσμική ὑπαρξη τών ιδεών) και ἡ παρουσία τους στόν κόσμο τών φαινομένων; Μέ ποιό τρόπο οἱ ἰδέες μπορούν νά είναι αἰτίες τών ὄντων;

Πῶς μπορούμε – διερωτᾶται ὁ Πλάτων – νά φανταστοῦμε τήν ἰδέα παρούσα ὁλόκληρη, σέ καθένα ἀπό τά ὁμοιώματά της; Ἡ ἰδέα παραμένει μιά και ταυτόσημη, παρούσα ὁλόκληρη και τήν ἴδια στιγμή, σέ πολλαπλά και ἀσυνεχῆ πράγματα (Παρμενίδης 131B).

Ἀλλά πῶς πραγματοποιεῖται αὐτή ἡ σχέση, πού θά ἔπρεπε νά είναι ἐσωτερική, γενετική, ὅταν τά πράγματα δέν είναι ἄλλο ἀπό ὁμοιώματα; Πράγματι οἱ ἰδέες – συνεχίζει ὁ Πλάτων – «στέκονται στό σύμπαν σάν πρότυπα και τά ἄλλα μοιάζουν μ' αὐτές και είναι ὁμοιώματά τους. Καί ἡ μέθεξη αὐτή τών ὄντων μέ τίς ἰδέες δέν είναι ἄλλο ἀπό τό ὅτι τά ὄντα είναι ὁμοιώματα τών ιδεών» (ibid, 132D).

Καθώς παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ γενετική σχέση ἰδέας – πράγματος δέν είναι καθόλου φανερή. Ἀκόμα κι ἂν δεχτοῦμε τήν ὑπαρξη τῆς ὕλης, πού είναι περίπου τό μῆ ὄν, και πού ἀποκτᾶ μορφή και ὑπόσταση μέ τήν ἐπίδραση τῆς ἰδέας, και πάλι ἔχουμε μιά σχέση ἐξωτερική και ἀκατανόητη, μιά δημιουργία, πού δέν είναι κἄν δημιουργία.

Κατά τόν Ἀριστοτέλη, δέν ὑπάρχουν γενικές ἰδέες σάν αυτόνομες ὀντότητες. Ὑπάρχουν μόνο τά συγκεκριμένα ὄντα. Ὁ ἄνθρωπος π.χ. ἡ τό ἄλογο γενικά, δέν ὑπάρχουν σάν οὐσία. Ὑπάρχουν μόνο μέ τή μορφή ἐξατομικευμένων ὄντων: τό ὄν είναι πάντα τό «τόδε τι», τό παρόν, ἐξατομικευμένο ἀντικείμενο.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνασκεύασε κριτικά τήν πλατωνική ὄντολογία. Οἱ ἰδέες, κατ' αὐτόν, δέν μπορούν νά ἐξηγήσουν τήν ὑπαρξη τών αισθητῶν πραγμάτων και δέν μπορούν νά είναι αἰτίες οὔτε κίνησης,

οὔτε ὁποιασδήποτε ἀλλαγῆς. Κι' ἀκόμα, δέν μπορούν νά μᾶς βοηθήσουν νά κατανοήσουμε τά ἄλλα πράγματα, γιατί δέν ἀποτελοῦν τήν οὐσία τους (για νά είναι ἡ οὐσία τών πραγμάτων θά ἔπρεπε νά είναι μέσα στά ἴδια τά πράγματα). Κατά τόν Ἀριστοτέλη, «οἱ ἰδέες δέ μπορούν νά γεννήσουν τά πράγματα μέ κανένα ἀπό τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἐννοοῦμε συνήθως αὐτή τή σχέση». Τό νά λέμε λοιπόν – συνεχίζει – ὅτι οἱ ἰδέες είναι ἀρχέτυπα τών ὄντων, είναι «κούφια λόγια και ἀπλές μεταφορές, κατάλληλες για τήν ποίηση». Τί σημαίνει ἀλήθεια, νά λέμε «ὅτι παράγουμε ἕνα ὁποιοδήποτε πράγμα, ἔχοντας στραμμένο τό βλέμμα μας στίς ἰδέες»; (Μετά τά Φυσικά, 991α).

Στό βασικό λοιπόν αὐτό ἐρώτημα ὁ Μαθητής δέν ἀκολούθησε τό Δάσκαλο. Ἀπέρριψε τήν ταύτιση τοῦ ὄντος μέ τήν ἰδέα, και ἀπέρριψε τό χωρισμό τοῦ κόσμου σέ ὑπερβατική και σέ αἰσθητή πραγματικότητα.

Κάποιες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στόν Πλάτωνα και τόν Ἀριστοτέλη θά μπορούσε ὥστόσο νά διαπιστώσει κανεῖς στό πρόβλημα τοῦ θεοῦ.

Ὁ Πλάτων δέχεται τήν ἐννοια τοῦ δημιουργοῦ. Ὁ δημιουργός εἶναι ἀγαθός και ἔκανε τόν κόσμο μέ βάση τό ἄριστο πρότυπο. Ἀλλά τόσο οἱ ἰδέες, ὅσο και τά πράγματα είναι ἀδημιούργητα. Ὁ δημιουργός λοιπόν δέν «δημιουργεῖ» τόν κόσμο. Τόσο αὐτός, ὅσο και ὁ κόσμος, είναι πραγματικότητες ἀδημιούργητες. Ὁ Θεός ἐπιβάλλει τάξη. Δέν είναι κἄν παντοδύναμος: πετυχαίνει τό καλύτερο δυνατό.²

Ὁ Ἀριστοτέλης μέ τή σειρά του θεωρεῖ ὅτι «ὁ Θεός είναι ἡ αἰτία και ἡ ἀρχή τών πραγμάτων», ἀκίνητο πρῶτο κινεῖν, μορφή τέλεια πρὸς τήν ὁποία κατατείνουν οἱ ἄλλες μορφές. Ὡστόσο δέ δέχεται τό χωρισμό τῆς Μορφῆς ἀπό τήν Ὑλη, ἄρα ἀπορρίπτει τή βασική πλατωνική θέση. Ὁ Ἀριστοτέλης δέ δέχεται τή χρονική και τήν ὄντολογική προτεραιότητα τοῦ πνεύματος: ἡ φύση δέν είναι μόνον ἀντικειμενική· είναι και ὄντολογικά αὐθύπαρκτη. Ὁ Θεός λοιπόν τοῦ Ἀριστοτέλη είναι μέσα στά πράγματα, αἴτιο ἴσως τῆς κίνησης, μορφή ἴσως ἀκίνητη στήν ὁποία

κατατείνει ἡ ἐσωτερική σκοπιμότητα τῆς ὕλης, ἀλλά δέν είναι μορφή ὑπερβατική. Ὁ Θεός τοῦ Ἀριστοτέλη θυμίζει περισσότερο τό Θεό τοῦ Ξενοφάνη, ἢ τό Ὄν τοῦ Παρμενίδη, παρά κάποια ὑπερβατική πλατωνική Μορφή.

Ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας είναι γενικά ξένη στήν ἐλληνική παράδοση, λαϊκή και λόγια. Είναι γνωστό ὅτι οἱ θεοί τοῦ Ὅμηρου και τοῦ Ἡσίοδου γεννήθηκαν ἀπό τή φύση. Είναι ὄντα φυσικά, ἀνθρωπομορφικά, εἶδος ἀθάνατων ὑπερανθρώπων, ἀλλά δέν είναι ὄντα ἐξωφυσικά, και πολύ περισσότερο δημιουργοί τῆς φύσης. Είναι ἐπίσης γνωστό ὅτι οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἀντιμετώπισαν συχνά μέ περιφρόνηση τή λαϊκή παράδοση για τούς θεούς τοῦ Ὀλύμπου. Ἄς θυμηθοῦμε π.χ. τόν Ξενοφάνη, τόν Παρμενίδη, τόν Ἡράκλειτο, τούς Ἀτομικούς, τόν Πρωταγόρα και τέλος τό Σωκράτη και τόν Πλάτωνα. Ἡ ἐννοια τοῦ θεοῦ στούς φιλόσοφους αὐτούς ξεπερνᾶ τήν ἀφελή, ἀνθρωποκεντρική ἀντίληψη, ἀλλά δέν καταλήγει στό Θεό πού δημιουργεῖ τόν κόσμο ἀπό τό μηδέν. Προβληματική είναι τέλος ἡ σημασία τῆς ἐννοιας τοῦ Θεοῦ στή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, εἴτε σάν πρῶτο κινεῖν νοηθεῖ, εἴτε σάν τελικό αἴτιο, εἴτε σά μορφή ἀκίνητη πού θεωρεῖ τό γίγνεσθαι τών πραγμάτων.

3. Ἐπιστήμη και φιλοσοφία

Ἡ ἀληθινή γνώση κατά τόν Πλάτωνα δέν είναι ἡ αισθητηριακή. Είναι ἡ γνώση τῆς ἐννοιας και πρόκειται για ἀνάμνηση, για ἐπιστροφή τοῦ πνεύματος στόν ἑαυτό του, για μέθεξη τῆς ψυχῆς μέ τόν κόσμο τών ιδεών ἀπ' ὅπου κατάγεται, και στόν ὁποῖον μετεῖχε πρὶν ἀπό τήν πώση της και τή φυλάκισή της στό σῶμα.

Οἱ καταβολές τών ἀνατολικῶν μυστικῶν φιλοσοφιῶν, καθώς και τῆς φιλοσοφίας τών Πυθαγόρειων, είναι ἐδῶ προφανείς. Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά ἀντίθεση ἀνάμεσα στό είναι και στό φαίνεσθαι, ἀνάμεσα στό φαινόμενο και τό ὄν, ἀνάμεσα στό ἀντίγραφο και τό ἀρχέτυπο. Τό ἰδεατό είναι ἡ πηγή τών φαινομένων. Ὡστόσο ἡ ἀσαφής ὄντολογική σχέση συνεπάγεται μιά

ἐξίσου ἀσαφὴ θεωρία τῆς γνώσης. Γνώση σημαίνει ἀνάμνηση, ἐπιστροφή τοῦ ὄντος στήν ἀφετηρία του, ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας πού βρίσκεται ἐπέκεινα τῶν φαινομένων.

Παρόλη τὴν ποιητικὴ τους ὁμορφιά, οἱ θέσεις αὐτές δὲν ἀνοίγουν δρόμους γιὰ τὴν προσπέλαση στὴν οὐσία τῶν ὄντων. Μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀντίθετα, ἔχουμε μιά προσπάθεια ἀποκάλυψης τῆς οὐσίας μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν φαινομένων, γιατί ἡ οὐσία βρίσκεται στὰ πράγματα καὶ ἐκδηλώνεται μὲ τὸ φαινόμενο.

Πηγὴ τῆς γνώσης κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ αἴσθησις: χωρὶς τὴν αἴσθησις ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει τίποτε. Χωρὶς τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, δὲν ὑπάρχει νόηση. Ἡ ἔννοια μὲ τὴ σειρά της διαφέρει ποιοτικά ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ παράσταση, χωρὶς ὥστόσο νὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς αὐτὴν (*Περὶ ψυχῆς*, 432α).

Ὁ Πλάτων ὑποτιμοῦσε τὴν παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα (χωρὶς ὥστόσο νὰ τὰ ἀποκλείει). Ὁ Ἀριστοτέλης εἰσήγαγε συστηματικά τὴν παρατήρηση, τὴ συλλογὴ ὑλικοῦ, τὴν κατάταξη, τὴ σύγκριση, τὴ συναγωγή συμπερασμάτων μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς φύσης. Καταξίωσε τὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο. Δίδαξε ὅτι ἡ γνώση τῆς φύσης ἀποκτιέται ὄχι μὲ γενικὲς ὑποθέσεις, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔρευνα τῆς φυσικῆς πραγματικότητας. Μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι ἡ ἐπιστημολογία τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκεται κοντὰ στὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ τῶν νεότερων χρόνων.

Ἡ παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θαλῆ, καὶ πολλές φορές συστηματικά. Ὅστόσο μὲ τὸν Ἀριστοτέλη βρισκόμαστε κοντὰ σ' αὐτὸ πού θὰ λέγαμε σήμερα μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὴ φιλοσοφία του.

Μὲ τίς αἰσθήσεις ἀποκτοῦμε ἐμπειρικὴ γνώση. Ἡ τέχνη εἶναι ἓνα εἶδος πρακτικῆς ἐπιστήμης, ἐμπειρία μὲ γενικὴ ἐποπτεία καὶ γνώση τῶν αἰτίων, ὅπως ἡ Ἰατρικὴ ἢ ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ Ἐπιστῆμη, ὥστόσο εἶναι ἡ ἀκριβὴς γνώση τῶν αἰτίων.

Μιλᾶμε γιὰ ἐπιστημονικὴ γνώση ὅταν γνωρίζουμε τὰ αἰτία ἑνός γεγονότος, καὶ ξέρουμε ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ δὲ μποροῦσε νὰ συμβεῖ διαφορετικά. Ὑπάρχει τέλος ἡ καθαρὴ ἐπιστῆμη, ἡ φιλοσοφία, πού δὲν εἶναι πράξη: εἶναι θεωρία.

Ἔχουμε λοιπὸν μιά ἱεράρχηση τῆς γνώσης, πού δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάποια ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη. Ὅστόσο πρέπει νὰ δοῦμε πῶς λεπτομερειακά τὸ πρόβλημα, πρὶν κάνουμε ὅποιαδήποτε κρίση γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ θέση.

Οἱ αἰσθήσεις, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ἡ κύρια πηγὴ ἐπὶ μέρους γνώσεων, ἀλλὰ δὲ μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν αἰτία τῶν πραγμάτων. Μᾶς μαθαίνουν, π.χ., ὅτι ἡ φωτιά θερμαίνει, ἀλλὰ δὲν μᾶς λένε γιατί θερμαίνει. Ἡ ἐμπειρία εἶναι ἓνας βαθμὸς γνώσης ἀνώτερος ἀπὸ τὴν αἴσθησις, καὶ φαίνεται νὰ μὴ διαφέρει ἀπὸ τὴν τέχνη. Ἐτσι βλέπουμε ἐμπειρία πρόσωπα νὰ πετυχαίνουν καλύτερα ἀπὸ πρόσωπα πού κατέχουν τὴ θεωρία, ἀλλὰ χωρὶς ἐμπειρία. Γιατί ἡ τελευταία εἶναι γνώση τοῦ ἀτομικοῦ, ἐνῶ ἡ τέχνη εἶναι γνώση τοῦ καθολικοῦ, καὶ κάθε πράξη ἀφορᾷ τὸ ἀτομικό. Ὁ γιατρός π.χ. δὲ θεραπεύει ἓναν «ἄνθρωπο» γενικά, ἀλλὰ τὸν Καλλία ἢ τὸ Σωκράτη, ἢ κάποιον ἄλλο πού λέγεται ἔτσι καὶ πού συμβαίνει νὰ εἶναι ἄνθρωπος (*Μετά τὰ Φυσικά*, 981α).

Ἐκεῖνος ὅμως πού ὀδηγεῖται ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς τέχνης, εἶναι σοφότερος ἀπὸ ἐκεῖνον πού ὀδηγεῖται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ἐμπειρία (ὁ ἀρχιτέκτονας π.χ. εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν ἐμπειροτέχνη) (*ibid*, 981B). Οἱ θεωρητικὲς ἐπιστῆμες, μὲ τὴ σειρά τους, βρίσκονται πάνω ἀπὸ τίς πρακτικὲς. Ἡ Φιλοσοφία, τέλος, εἶναι ἡ ἐπιστῆμη πού μελετᾷ τίς πρώτες ἀρχές καὶ τὰ πρώτα αἰτία.

Ὅσο κι ἂν διακρίνονται ὥστόσο, ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ φιλοσοφία δὲ χωρίζονται τυπικά. Ἡ φυσικὴ, π.χ. εἶναι ἓνα εἶδος φιλοσοφίας. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ πρώτη φιλοσοφία. Ἡ μαθηματικὴ, μὲ τὴ σειρά της, εἶναι ἡ ἐπιστῆμη τῶν φυσικῶν σωμάτων, ἀπὸ τὰ ὅποια, μὲ μιά ὑποθετικὴ ἀφαίρεση, ἔχουμε ἀποσπάσει τίς φυσικὲς τους ιδιότητες.

Ἡ φιλοσοφία δὲν ἔχει εἰδικό, οὔτε ἄμεσα πρακτικὸ ἀντικείμενο. Αὐτὸ μᾶς φανερώνει – γράφει ὁ Ἀριστοτέλης – τὸ παράδειγμα τῶν παλαιῶν φιλοσόφων. Ἡ φιλοσοφία ἐξετάζει τὸ εἶναι στὸ σύνολό του. Εἶναι ἡ ἐπιστῆμη τοῦ «καθόλου», «τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτίων θεωρητικῆς», ἐνῶ οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες μᾶς ὀδηγοῦν στὴ γνώση τῶν ἐπὶ μέρους. Γράφει λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν πρώτη φιλοσοφία: «Ὑπάρχει μιά ἐπιστῆμη πού μελετᾷ τὸ «ὄντως ὄν» καὶ ὅ,τι οὐσιαστικά ὑπάρχει σ' αὐτό. Ἡ ἐπιστῆμη αὐτὴ δὲν ταυτίζεται μὲ καμιά ἀπὸ τίς ἐπιμέρους λεγόμενες, γιατί καμιά τους δὲν ἐπισκοπεῖ καθολικά τὸ «ὄντως ὄν», ἀλλὰ ἀποκόπτοντας ἓνα μέρος του, ἐξετάζει ὅ,τι σχετίζεται μ' αὐτό, ὅπως π.χ. οἱ μαθηματικὲς ἐπιστῆμες (*Μετά τὰ Φυσικά*, 1003α).

Οἱ ἐπιστῆμες μποροῦν νὰ ἀποβλέπουν σὲ πρακτικὰ ὀφέλη. Ἡ φιλοσοφία καλλιεργεῖται «ἐαυτῆς ἕνεκεν», ἀποκλειστικά γιὰ τὴ γνώση, γιατί ὁ ἄνθρωπος «φύσει τοῦ εἶδέναι ὀρέγεται». Καὶ πρώτα καὶ σήμερα – γράφει ὁ Ἀριστοτέλης – οἱ ἄνθρωποι ὀδηγήθηκαν στὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἀπορία καὶ τὸ θαυμασμό (*Μετά τὰ Φυσικά*, 982B). Ὅστόσο τὸ «θαυμάζειν» καὶ τὸ «εἶδέναι», δὲν εἶναι ἰδιότη-

2. Ὁ Θεός, κατὰ τὸν Πλάτωνα, δημιουργεῖ τὸν κόσμον μὲ βάση τοὺς κανόνες τῆς μουσικῆς ἁρμονίας καὶ τοὺς νόμους τῶν μαθηματικῶν. Τὸν κόσμον τὸν δημιουργεῖ πεπερασμένο, μὲ σχῆμα σφαιροειδές καὶ τὸν ἐγέμισε ψυχῆ. Στὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος βρίσκεται ἡ γῆ, σφαιροειδῆς, μετέωρη στὸν αἰθέρα καὶ ἀκίνητη. (Κατὰ μιά ἄλλη ἀποψη στρέφεται περὶ τὸν ἀξονά της καὶ δημιουργεῖ τὴν ἡμέρα καὶ τὴ νύχτα). Ὁ οὐρανὸς εἶναι ὁ ὀρειότερος καὶ τελειότερος πού θὰ μποροῦσε νὰ γίνε, ἔχει σχῆμα σφαιρικό καὶ εἶναι ζῶον «ἐμψυχον καὶ ἔννοιν». Ὁ Πλάτων ἀκολουθώντας τοὺς Πυθαγορείους φαντάζεται ὅτι τὰ σώματα δημιουργοῦνται μὲ συνδυασμὸ τρίγωνων καὶ ἐπιπέδων. Ἐτσι μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν οἱ γεωμετρικὲς μορφές. Ἀντίστοιχα ἡ γνωσιολογία του εἶναι ἀντιεμπειρικὴ (εἶναι γνωστὴ ἡ περίφημη ἀλληγορία τῆς σπηλιάς). Ἡ γνήσια γνώση εἶναι ἀνάμνησις. Οἱ ἐπιστῆμες καὶ εἰδικὰ τὰ μαθηματικά, δὲν πρέπει νὰ καλλιεργοῦνται γιὰ πρακτικοὺς σκοπούς, ἀλλὰ σὰν καθαρὴ θεωρία, «πρὸς καταδεῖν ῥᾶον τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέαν».

τες του ανθρώπου έξω από την ιστορία. Μόνον όταν απόκτησαν τά αναγκαία για τη ζωή άρχισαν οι άνθρωποι να ασχολούνται με τη φιλοσοφία. Έτσι, μόνον όταν πραγματοποιήθηκαν οι ανακαλύψεις πρώτης ανάγκης, κι' όταν οι άνθρωποι είχαν πιά αρκετές εθκολίες, τότε μόνον άρχισαν να αναπτύσσονται οι επιστήμες που δεν είχαν σκοπό ούτε την πρακτική ικανοποίηση, ούτε την ανάγκη. Η φιλοσοφία, τέλος, δεν είναι προνόμιο κάποιων εκλεκτών: όλοι έχουν τη φυσική κλίση για τη γνώση.

Οι άνθρωποι φτάνουν στη φιλοσοφία, μέσα από τη γνώση των πιο προσιτών φαινομένων. Από τα φαινόμενα που μπορούσαν να κατανοήσουν, στάθηκαν πρώτα στα πιο προσιτά. Προχωρώντας προς αυτή την κατεύθυνση, δήματό δήμα, κατεύθυναν τις αμφιβολίες και την έρευνά τους σε όλο και πιο σημαντικά φαινόμενα. Έτσι ασχολήθηκαν με τις φάσεις της σελήνης και τις κινήσεις του ήλιου και των άστρων, κι ακόμα με το σχηματισμό του σύμπαντος (Μετά τά φυσικά, 982B).

Ο φιλόσοφος άπλώνει λοιπόν τό βλέμμα του σ' ολόκληρη τη φύση. Μελετά τό «άληθές όν», και αναζητεί τις πιο γενικές αρχές. Κι' αυτή την επιστήμη του γενικού, είναι πιο δύσκολο να την κατακτήσει, απ' ό τι την επιστήμη του ειδικού. Όποιος κατέχει έν τούτοις την επιστήμη του γενικού, κατέχει τη γνώση όλων των πραγμάτων, γιατί κατέχει κατά κάποιο τρόπο όλα τά επί μέρους πράγματα. Έτσι ό άνθρωπος πλησιάζει την απόλυτη αλήθεια, που θά ήταν ή γνώση όλων των πραγμάτων: προς την απόλυτη αλήθεια πλησιάζει όλο και πιο πολύ αυτό που είναι αληθινό.

Ο Άριστοτέλης ιεραρχεί τις επιστήμες και τη φιλοσοφία. Η στάση αυτή μπορεί να εκφράζει, διαμεσολαβημένες, κοινωνικές δομές και ιεραρχίες. Όσοσο δεν πρόκειται για αυθαίρετη ιδεολογική κατασκευή, αλλά για σχήμα που στις γενικές γραμμές του εκφράζει πραγματικές σχέσεις, άνάμεσα στις ανθρώπινες αυτές δραστηριότητες. Ο Άριστοτέλης τόνισε υπερβολικά τόν άνιδιοτελή

χαρακτήρα της φιλοσοφίας. Και ή θέση αυτή εκφράζει, από μιά άποψη, την κοινωνική πραγματικότητα του καιρού του και ιδιαίτερα την περιφρόνηση των προνομίων τάξεων για τη χειρωνακτική εργασία. Η θέση ώστόσο του Άριστοτέλη άπολυτοποιήθηκε από τούς νεότερους όπαδούς της «καθαρής θεωρίας», μέ πάθος που υπερβαίνει τά όρια του σοβαρού. Μέ άνάλογο πάθος καταπολεμήθηκε απ' όσους αναζητούν παντού προθέσεις και συμφέροντα, κάνοντας συχνά μηχανικές συσχετίσεις.

Η φιλοσοφία δεν είναι τόπος ούδέτερος. Είναι μιά από τις εκφράσεις της πάλης των τάξεων, και ύπηρετεί, σε τελευταία άνάλυση, καθορισμένα συμφέροντα. Όσοσο ό φιλοσοφικός λόγος άρθρώνεται μέσα από πλήθος διαμεσολαθήσεις, και παρά τούς κοινωνικούς του καθορισμούς, έχει μιά σχετική άυτονομία. Η φιλοσοφία είναι καρπός της ανάγκης αλλά και της άπορίας και του θαυμασμού μπροστά σ' αυτό που ύπάρχει. Είναι καρπός των κοινωνικών αντίθέσεων, αλλά και της ύπαρξιακής άγωνίας, της έξασης, της αναζήτησης της αλήθειας πέρα από σκοπιμότητες. Και στο ζήτημα αυτό ό Άριστοτέλης στάθηκε κοντά στην πραγματικότητα.

Ο Άριστοτέλης διαμόρφωσε συνολικά μιά θεωρία της γνώσης, καθώς και τόν πυρήνα μιάς θεωρίας των επιστημών. Απέρριψε την «καθαρή» θέαση και τη μυστική μέθεξη μέ τόν κόσμο των Ίδεών. Από μιά άλλη άποψη, δεν άποδέχτηκε τις συμβατικές και άγνωστικιστικές άπόψεις που είχαν άρχίσει να διαμορφώνονται από όρισμένες ελληνικές σχολές. Η γνωσιολογική άισιοδοξία του στηρίζεται στις έκτεταμένες – και πρωτοφανείς για την εποχή του – φυσιοδιφικές έρευνες που διεξήγαγε ό ίδιος και οι συνεργάτες του. Στηρίζεται ταυτόχρονα στη διαλεκτική θεώρηση των σχέσεων παρατήρησης – πειράματος – θεωρίας, στην άποψη του για την άνοδο της νόησης από τό άτομικό στο ειδικό και, πιο πέρα, στο γενικό, και για την άμφίδρομη ιδιοποίηση του συγκεκριμένου, μέ τη βοήθεια του διαμορφωμένου έννοιολογικού έργα-

λείου. Πέρα από ιδεολογικές επικαλύψεις, αντιφάσεις ή ασάφειες, ό Άριστοτέλης μπορεί να θεωρηθεί ό δημιουργός της θεωρίας των επιστημών.

4. Η άριστοτελική κοσμολογία

Τό κοσμολογικό πρόβλημα δρίσκεται στο κέντρο της φιλοσοφίας της φύσης του Άριστοτέλη. Τό πρόβλημα αυτό άπασχόλησε από πολύ παλιά τόν ελληνικό στοχασμό, που διαμόρφωσε πολλά, διαφορετικά και έντοτε έπαναστατικά κοσμολογικά πρότυπα. Γνωρίζουμε π.χ. ό τι κατά τις όρφικές διδασκαλίες, ή γη κινείται γύρω από τόν άξονά της. Έπίσης σε όρισμένους Πυθαγόρειους, συναντάμε μί γεωκεντρικές άντιλήψεις. Σύμφωνα μέ τούς Πυθαγόρειους, ή γη και τά ούράνια σώματα (ή σελήνη, ό ήλιος, οι 5 πλανήτες, ή σφαίρα των άπλανών) στρέφονται γύρω από τό κεντρικό πύρ: την έστία του παντός. (Η κίνηση της γης γύρω από την έστία, άντισταθμίζεται ίσως από κάποιο άλλο σώμα, τόν Άντιχθώνα). Κατά τόν πυθαγόρειο Φιλόλαο, ή γη στρέφεται και γύρω από τόν άξονά της. Έχουμε λοιπόν εδώ ένα είδος μί γεωκεντρικού συστήματος. Έπίσης ό Ήρακλείδης από τόν Πόντο, σύγχρονος του Πλάτωνα και συνεχιστής ως ένα βαθμό της Ίωνικής παράδοσης, δίδασκε ό τι ή γη κινείται από τά δυτικά προς τά άνατολικά σε 24 ώρες. Ο Ήρακλείδης έπινόησε ένα μικτό γεω – ήλιο – κεντρικό σύστημα, όπου για πρώτη φορά έμφανίζονται οι τροχιές, που άργότερα θά ονομάζονταν έπίκυκλοι.

Ο Άρίσταρχος (280 π.Χ.) ήταν μεταγενέστερος από τόν Άριστοτέλη. Και ή προτίμηση για τό γεωκεντρικό σύστημα κατά τόν 4ον αιώνα, δεν είχε μόνο γνωστικά κίνητρα (παρατηρήσεις, κατάταξη, έρμηνευτικά σχήματα). Οι ιδεολογικές προκαταλήψεις – θρησκευτικές και κοινωνικές – δεν έννοούσαν τόν ήλιοκεντρισμό. Άλλωστε ό Εύδοξος ό Κνίδιος (408 – 355 π.Χ.) μαθητής και συνεργάτης του Πλάτωνα, είχε διαμορφώσει ένα σύστημα στο όποιο φαίνεται να

οφείλει πολλά ὁ Ἀριστοτέλης: ἓνα σύστημα *ὁμόκεντρων σφαιρῶν*, μέ κέντρο τῆ γῆ, καί τά οὐράνια σώματα τοποθετημένα στόν ἰσημερινό τῶν σφαιρῶν, πού στρέφονται μέ ὁμαλή ταχύτητα γύρω ἀπό τούς πόλους.

Ὁ Ἀριστοτέλης σ' αὐτό τό θέμα ὑπῆρξε συντηρητικός: τοποθέτησε τῆ γῆ στό κέντρο τοῦ Κόσμου, καί οἰκοδόμησε, μέ βάση τῆ γεωκεντρική ὑπόθεση, ἓνα σύμπαν αὐστηρά ἱεραρχημένο. Ἀποτελεῖ ἐκδηλη ἀνάγκη – ἔγραφε – νά θρῖσκειται ἡ Γῆ στό κέντρο τοῦ Κόσμου καί νά παραμένει ἀκίνητη. Καί στήριζε τήν ὑπόθεσή του σέ ἐπιχειρήματα κινήματικῆς, ἀλλά καί στό γεγονός ὅτι τά βαρεῖα σώματα κινούνται πρὸς ἓνα κοινό κέντρο, τό κέντρο τῆς γῆς, καί ὅταν ἐξακοντίζονται κάθετα ἐπιστρέφουν στό ἀφετηριακό σημεῖο, ἔστω καί ἂν ἡ δύναμη τῆ ἐξαποστέλλει σέ πολύ μεγάλη ἀπόσταση. Μέ τῆ γῆ στό κέντρο τοῦ κόσμου, ὁ Ἀριστοτέλης δημιουργεῖ ἓνα *ἀπόλυτο* σύστημα ἀναφορᾶς, ὅπου μποροῦν νά ἀνάγονται οἱ κινήσεις τῶν σωμάτων. (Ἐνδιαφέροντα ἄλλου εἶδους θά ὀδηγήσουν ἀργότερα στήν ἀξιοποίηση αὐτοῦ τοῦ συστήματος, γιά νά στηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ γῆ εἶναι ὁ προνομιοῦχος τόπος, τό κέντρο καί ὁ σκοπός τῆς δημιουργίας).

Τό σύμπαν ταυτίζεται ἀπό τόν Ἀριστοτέλη, μέ ὅτιδήποτε περικλείνει ἡ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν. Πέρα ἀπό τῆ σφαῖρα αὐτή δέν ὑπάρχει τίποτα, οὔτε κἀν τό κενό πού – καθὼς θά δοῦμε – θεωρεῖται ἀνύπαρκτο. Σ' αὐτό τό σύμπαν, τά οὐράνια σώματα περιγράφουν τέλειες κινήσεις (κύκλους). Τελειότητα, στασιμότητα καί αἰωνιότητα, εἶναι τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ συστήματος.

Ὡστόσο δέν πρόκειται παρά γιά τῆ μιά ὄψη. Γιατί τό σύμπαν τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ *Φύση*: κάτι, πού σύμφωνα μέ τήν ἀρχαϊκή καί τήν Ἰωνική παράδοση, εἶναι αὐθύπαρκτη καί ἀναπτυσσόμενη πραγματικότητα, καί ὄχι μαθηματική κατασκευή. Καθὼς γράφει ὁ H. Vagreau, ἡ πραγματεία γιά τό χώρο καί τό χρόνο τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀποτελεῖ μιά ἀπόπειρα νά διασωθεῖ τό φυσικό περιεχόμενο τοῦ κό-

σμου, μπροστά στίς διαρκῶς ἀνανεύμενες ἀπόπειρες νά ἐγκλωβισθεῖ σ' ἓνα μαθηματικό σχῆμα (Fundamenta Scientiae Univ. de Strasbourg, 1973). Τό ἱεραρχημένο καί στάσιμο αὐτό σύμπαν, εἶναι ἀπό μιά ἄλλη ἀποψη, τό σύμπαν τῆς κίνησης.

Τό σύμπαν κατά τόν Ἀριστοτέλη δέ θρῖσκειται σέ κάποιο τόπο, γιατί ὁ χώρος δέν ὑπάρχει χωρῆς τῶν πράγματα. Ἐξω ἀπό τό σύμπαν δέν ὑπάρχει τίποτα. Τά ὄντα θρῖσκονται μέσα στή σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν, πού εἶναι τό πᾶν: ἡ γῆ θρῖσκειται στό νερό, τό νερό στόν ἀέρα, αὐτός στόν αἰθέρα, ὁ αἰθέρας μέσα στόν οὐρανό. Ὡστόσο ὁ τελευταῖος δέ θρῖσκειται μέσα σέ κάτι ἄλλο (Φυσικά, 212α). Τό σύμπαν εἶναι λοιπόν πεπερασμένο καί μέ ὄρια.³

Γιατί ὡστόσο ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει τήν ἔννοια τοῦ κενοῦ; Οἱ ὁπαδοί τοῦ κενοῦ – γράφει – λένε ὅτι τό κενό εἶναι τόπος «ἐστερημένος σώματος». Γιατί πιστεύουν ὅτι ὁ τόπος εἶναι κάτι ἀνεξάρτητο ἀπό τά σώματα (ὁ τόπος παρά τά σώματα) καί ὅτι κάθε αἰσθητό σῶμα θρῖσκειται σέ κάποιο τόπο (Φυσικά, 208B). Ἀλλά ἔτσι θεωροῦν τόν τόπο ἓνα εἶδος ἀγχείου, πού εἶναι πλήρες ὅταν περιέχει ὕλη («δοκεῖ δέ πλήρες μέν εἶναι, ὅταν ἔχη τόν ὄγκον οὐ δεκτικόν εἶσίν») καί κενό στήν ἀντίθετη περίπτωση (Φυσικά, 213α). Κι ἀκόμα, ἰσχυρίζονται ὅτι τό κενό εἶναι ἀναγκαῖο, γιατί ἀλλιῶς δέ θά μποροῦσε νά ὑπάρξει τοπική κίνηση: «Οὐ γάρ ἂν δοκεῖν εἶναι κίνησιν, εἰ μή εἴη κενόν· τό γάρ πλήρες ἀδύνατον εἶναι δέξασθαι τι» (Φυσικά, 213B).

Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει συστηματική ἀναίρεση τῶν ἐπιχειρημάτων ὑπέρ τοῦ κενοῦ. Δέ θά παραθέσουμε ἐδῶ ἔστω καί κάποια περίληψη τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Θά ἀναφέρουμε ὡστόσο ἓνα βασικό σημεῖο τῆς, μέ γενικότερη φιλοσοφική σημασία.

Ὁ Ἀριστοτέλης συνδέει ὀργανικά τήν ὕλη μέ τῆ μορφή καί μέ τήν κίνηση, πού τῆ θεωρεῖ πρωταρχική τῆς ἰδιότητα. Ἀλλά ἂν θά ὑπῆρχε κενό, γράφει, τότε ἡ ἡρεμία θά ἦταν ἀναπόφευκτη, γιατί δέ θά ὑπῆρχε κάποια κατεύθυνση πρὸς τήν ὁποία θά πραγματοποιήταν

κατά προτίμηση ἡ κίνηση· ἐπειδή τό κενό, σάν τέτοιο, δέν συνεπάγεται καμιά διαφορά (Φυσικά, 214B).

Γιά νά ἀνασκευάσει τήν ἔννοια τοῦ κενοῦ – πού τῆ θεωρεῖ ἀσυμβίβαστη μέ τήν κίνηση – ὁ Ἀριστοτέλης κατέληξε νά *διατυπώσει τήν ἀρχή τῆς ἀδράνειας καί ταυτόχρονα νά τήν ἀπορρίψει*: Ἀλήθεια – γράφει – γιατί κάποιο σῶμα (στό κενό) νά σταματήσει κάπου; Γιατί νά εἶναι ἐδῶ κι ὄχι ἐκεῖ; Ἐτοι λοιπόν, ἡ θά ἡρεμεῖ, ἡ θά κινεῖται αἰώνια, ὅσο κάτι πιό δυνατό δέν τό ἀκίνητεῖ (Φυσικά, 215α). Στό κενό ἡ κίνηση θά πραγματοποιοῖται ἀδιάκριτα, πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Τό κενό γιά τόν Ἀριστοτέλη εἶναι μὴ ὄν, εἶναι ἀνύπαρκτο.

Στήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τοῦ κενοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης συνέλαβε τό οὐσιαστικό: τήν ἐνότητα, τῆ διαφορά, τήν κίνηση μέ τήν ἀλληλεπίδραση τῶν σωμάτων, τήν ἄρνηση τοῦ μεταφυσικοῦ Τίποτα. Ὡστόσο ἔμεινε ἀπό μιά ἄλλη ἀποψη δέσμιος τῆς ἐποπτείας, ὅταν πίστευε – μέ βάση τήν καθημερινή ἐμπειρία – ὅτι ἓνα σῶμα ἀκίνητεῖ, ἂν ἡ δύναμη πού τό κινεῖ πάψει νά ἐνεργεῖ. Καί τό ἐπιστημονικό αὐτό λάθος δέ θά ἦταν χωρῆς ἐπιστημολογικές καί ἰδεολογικές συνέπειες: στήν ἀποψή του γιά τόν ἐνδογενή

3. Μποροῦμε ἴσως νά κατανοήσουμε τῆ δύναμη τῆς ἰδεολογικῆς λειτουργίας τοῦ ἀριστοτελικοῦ προτύπου, ὅπως βελτιώθηκε καί συμπληρώθηκε στούς ἐπόμενους αἰῶνες, ἀπό τόν Ἰππάρχου, τόν Πτολεμαῖο καί ἄλλους ἐρευνητές: Ἡ γῆ κατέχει τό κέντρο τοῦ κόσμου. Γύρω τῆς κινούνται τά οὐράνια σώματα, πάνω σέ τέλειες σφαῖρες. Ἐχομε λοιπόν ἱεράρχηση σωμάτων καί κινήσεων, αἰωνιότητα, καί τόν ἀνθρώπο στό κέντρο, προνομιοῦχο καί μοναδικό ἔλλογο ὄν, σκοπὸ τῆς δημιουργίας (γιά τῆ χριστιανική φιλοσοφία). Για τόν Ἀριστοτέλη δέν ὑπῆρχε τίποτα ἔξω ἀπό τῆ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν. Ἀλλά ὁ ἐξωκοσμικός ἢ ἐνδοκοσμικός Θεός, μποροῦσε νά γίνει τό συμπλήρωμα τῆς κατασκευῆς. Καί ὁ Θεός, ἀπό ἀκίνητη μορφή μέ ἀπροσδιώριστο ρόλο, μποροῦσε νά μετατραπῆ σέ δημιουργό, κατασκευαστή, μηχανικό, εἰκόνα καί ὁμοίωση τοῦ HOMO FABER. Μποροῦμε λοιπόν νά κατανοήσουμε τό συγκλονισμό τῶν πιστῶν ἀπό τῆ «βλασφημία» τοῦ Κολερνίκου, καθὼς καί τούς κεραυνούς τοῦ Λούθηρου ἐναντίον «τοῦ τρελοῦ», πού ἤθελε νά ἀναποδογυρίσει τήν τέχνη τῆς ἀστρονομίας.

χαρακτήρα τής κίνησης αντιπαράτιθεται μιὰ άποψη, κατά τήν όποία, ότι κινείται τίθεται σέ κίνηση από κάτι άλλο («άπαν τό κινούμενον υπό τινος ανάγκη κινείσθαι»), άποψη πού καταλήγει φυσιολογικά στό *πρώτο κινούν*.

Χρειάστηκαν 18 αιώνες για νά διατυπωθεί ξανά ή άρχή τής άδράνειας, αλλά αυτή τή φορά στό έπίπεδο τής φυσικής και έναντίον τής άληθοφάνειας τής έποπτείας. 'Ο Γαλιλαίος και ό Νεύτωνας άνέτρεψαν τή δυναμική του 'Αριστοτέλη. 'Αλλά ή άποψη τους για τό κενό – αναπόφευκτη για κείνη τήν έποχή – θά άποδεικνυόταν αντίθετη μέ τή φυσική πραγματικότητα. 'Η άρνηση τής άρνησης είναι οί σημερινές πεδιακές θεωρίες, πού άποκαθιστούν τήν ένότητα τής ύλης και του χώρου, και τοποθετούν τό κενό στό μουσειό των φυσικών θεωριών. 'Ο 'Αριστοτέλης είναι άπ' αυτή τήν άποψη, ένας *πρόδρομος*.

'Ο 'Αριστοτέλης επικαλείται λοιπόν τήν κίνηση, για νά άπορρίψει τό κενό, γιατί ή κίνηση είναι θεμελιακή ιδιότητα του είναι: «'Όσο για μās, άς θέσουμε σάν άρχή ότι τά φυσικά όντα, συνολικά ή έν μέρει, βρίσκονται σέ κίνηση. Αυτό άλλωστε είναι φανερό μέ τήν έπαγωγή» (*Φυσικά*, 185α). 'Η κίνηση άστόσο συνδέεται μέ τό χρόνο. Και ή αιωνιότητα τής κίνησης συνεπάγεται τήν αιωνιότητα του χρόνου.

'Ο χρόνος δέν έχει νόημα έξω από τό γίνεσθαι. Είναι λοιπόν φυσικό νά αναζητήσουμε κινήσεις πρόσφορες για νά τον μετράμε. Τέτοιες κινήσεις, κατά τον 'Αριστοτέλη είναι οί περιοδικές: έτος, άνοιξη, φθινόπωρο. 'Αλλά ό χρόνος δέ μετράται μόνο μέ τίς διάφορες κινήσεις: δέν έχει καν νόημα χωρίς τήν κίνηση, κι άν είναι άναρχος, αυτό όφείλεται στό ότι και ή κίνηση είναι χωρίς άρχή. 'Η άριστοτελική αντίληψη είναι πιό κοντά στην πραγματικότητα, άπ' ότι ή μηχανιστική αντίληψη του Νεύτωνα.

'Ο χρόνος είναι μέτρο τής κίνησης 'Όστόσο δέ μετρούμε μόνο τήν κίνηση μέ τό χρόνο, αλλά και τό χρόνο μέ τήν κίνηση, «γιατί καθορίζονται άμοιβαία» (*Φυσικά*, 220). 'Ετσι ό χρόνος άποκτά κάποιο όν-

τολογικό αντίκρουσμα: δέν είναι υποκειμενικό αίσθημα, ούτε άπλά νοητική κατηγορία.

'Αλλά ό χρόνος και ή κίνηση είναι συνεχείς. Μπορούμε λοιπόν νά όρίσουμε τήν παρούσα στιγμή σάν *όριο*: «'Η παρούσα στιγμή είναι τέλος και άρχή του χρόνου, αλλά όχι του ίδιου χρόνου: είναι τέλος του παρελθόντος και άρχή του μέλλοντος» (*Φυσικά*, 222B). 'Η στιγμή είναι *όριο* του χρόνου. 'Η εισαγωγή τής δυναμικής έννοιας του *όριου*, και κατά συνέπεια του *άπειροστού*, άποτελεί τον πυρήνα μιās επιστημολογικής έπανάστασης πού άρχισε μέ τον Εύδοξο και τον 'Αριστοτέλη, θά συνεχιζόταν μέ τον 'Αρχιμήδη, και θά ολοκληρωνόταν μέ τον Λάιμπνιτς, τό Νεύτωνα και μέ τήν *τοπολογία* τής έποχής μας.

'Ο χρόνος δέ νοείται λοιπόν έξω από τήν κίνηση. Σ' αυτό ό 'Αριστοτέλης θά ήταν αντίθετος μέ τό Νεύτωνα. 'Όστόσο «οί κινήσεις είναι διαφορετικές και χωριστές, ένω ό χρόνος είναι παντού ό ίδιος». 'Η θέση αυτή, αντίστροφα, προαναγγέλλει τον άπόλυτο χρόνο του Νεύτωνα πού έχει όμοιόμορφα, άνεξάρτητα από τίς κινήσεις των σωμάτων. Κι' ακόμα: τά αιώνια όντα, σάν αιώνια, δέν είναι μέσα στό χρόνο· γιατί ό χρόνος δέν τά έπηρεάζει, μιὰ και δέ βρίσκονται μέσα στό χρόνο (*Φυσικά*, 221B). 'Ο Νεύτωνας θά ήταν ίκανοποιημένος και από τήν άποψη αυτή του Σταγειρίτη.

Τό άριστοτελικό σύμπαν είναι πεπερασμένο στό χώρο. 'Όστόσο τό άπειρο τής κίνησης όδηγεί στό άπειρο του χρόνου, και ή τελευταία δέν επιτρέπει τήν άπόρριψη τής έννοιας του *άπειρου*: 'Αν πράγματι άρνηθεί κανείς τό άπειρο – σημειώνει ό φιλόσοφος – άκολουθούν άπαράδεκτες συνέπειες: θά έπρεπε τότε νά υπάρχει άρχή και τέλος του χρόνου. 'Επίσης τά μεγέθη δέ θά έπρεπε νά είναι διαιρετά σέ μεγέθη και ό αριθμός δέ θά ήταν άπειρος (*Φυσικά*, 206α). 'Αλλά ό χρόνος δέ μπορεί νά σταματήσει «γιατί ή κίνηση υπάρχει αιώνια».

'Η αιωνιότητα του κόσμου και τής κίνησης δέν αντιφάσκει στό πεπερασμένο του χώρο. Πράγματι, τό άπειρο δέν είναι πραγματοποιημένο: είναι *δυνάμει*. Τό

άπειρο δέν είναι διάρκεια. Είναι *γίνεσθαι*, όπως ό χρόνος και ό αριθμός του χρόνου. Τό άπειρο γενικά βρίσκεται στό γεγονός ότι εκείνο πού λαμβάνουμε είναι πάντα πεπερασμένο, αλλά πάντα καινούριο, διαφορετικό. 'Όστε τό άπειρο δέν πρέπει νά τό παίρνουμε «ώς τότε τι», σάν άνθρωπο π.χ. ή σάν οίκια, αλλά όπως μιλάμε για τήν ήμέρα και για τον άγόνα, πού τό είναι τους δέν δέν είναι κάποια ούσία, αλλά βρίσκεται πάντα σέ γένεση ή σέ φθορά και βέβαια είναι πεπερασμένο, αλλά «δεί γε έτερον και έτερον» (*Φυσικά*, 206α). Τό άπειρο είναι άγέννητο και άφθαρτο. 'Αλλά τό ίδιο φαίνεται νά είναι άρχή των άλλων.

Τό άπειρο σάν τετελεσμένη – και στάσιμη – πραγματικότητα είναι άδιανόητο για τον 'Αριστοτέλη: «Τό άπειρο, σάν άπειρο, υπερβαίνει τίς δυνατότητες τής γνώσης. Τό άπειρο κατά τό πλήθος ή κατά τό μέγεθος είναι μιὰ ποσότητα πού δέ μπορεί νά γνωσθεί και τό κατ' είδος άπειρο είναι μιὰ άγνωστη ποιότητα. Κι' άν οί άρχές είναι άπειρες κατά τό πλήθος και κατά τό είδος, τότε δέ μπορούμε νά γνωρίσουμε ότι προκύπτει άπ' αυτές. Γιατί θεωρούμε ότι μπορούμε νά γνωρίσουμε τό σύνθετο, όταν γνωρίζουμε τή φύση και τον αριθμό των συστατικών του» (*Φυσικά*, 187B).

'Ο 'Αριστοτέλης τονίζει τήν αντικειμενικότητα του άπειρου. Γράφει λοιπόν ότι τό άπειρο είναι άδύνατο έξω από τά αισθητά σώματα, ότι δέν υπάρχει ξεχωριστά από τά στοιχεία. 'Όστόσο ή ύπαρξη ενός άπειρου αισθητού σώματος είναι άδύνατη. 'Αλλά τό άπειρο δέν υπάρχει σάν όν, πού ύπάρχει ένεργεία (*Φυσικά* 204α και Β). 'Η ούσία του βρίσκεται στή στέρηση και τό καθαυτό υποκειμένο του είναι τό συνεχές και τό αισθητό. Τό άπειρο σχετίζεται μέ τήν ύλη γι' αυτό είναι άτοπο νά τό θεωρήσουμε σάν κάτι πού δίνει μόνο τό περιγράμμα, και όχι σάν περιεχόμενο. Τέλος τό άπειρο συνδέεται μέ τήν άέναη άλλαγή. 'Ετσι δέν αντιφάσκει μέ τό πεπερασμένο του σύμπαντος: «Δέν είναι ανάγκη νά ύπάρχει άπειρο αισθητό σώμα, για νά μήν έξαντλείται ή γένεση. Γιατί

μπορεί ή φθορά του ενός να είναι γένεση του άλλου, κι' έτσι το σύμπαν να είναι πεπερασμένο» (Φυσικά, 208α). Το άπειρο εδώ συνδέεται με τη γένεση και τη φθορά των πραγμάτων, δηλαδή με την κίνηση και με το χρόνο. Η φιλοσοφία θα χρειαζόταν είκοσι αιώνες για να συλλάβει ξανά αυτή την αλήθεια, με το έργο του Χέγκελ.

Και τώρα, προτού κλείσουμε αυτό το θέμα, θα ενδώσουμε στον πειρασμό να κάνουμε ορισμένες συγκρίσεις και να αναδείξουμε αναλογίες, «καταργώντας» τις χρονικές αποστάσεις.

Από την αρχαιότητα διακρίνουμε δύο αντίθετες γραμμές για το πλήρες και το κενό, που συγκεκριμενοποιούνται με πόλο αναφοράς την ατομική θεωρία. Η μία γραμμή αντιπροσωπεύεται από τον Παρμενίδη, τον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη (τό πλήρες, άρνηση των ατόμων). Η άλλη από το Λεύκιππο, το Δημόκριτο, τον Επίκουρο και το Λουκρήτιο. Στά νεότερα χρόνια φάνηκε να κυριαρχεί ή άποψη της ασυνέχειας (Gassendi, Νεύτων, Ατομική Φυσική). Έν τούτοις με τη Σχετικότητα και με τις Κβαντικές Πεδιακές Θεωρίες, επιβλήθηκε ή γραμμή Άριστοτέλη - Καρτέσιου - Αϊνστάιν. Άλλά ή συνέχεια των σύγχρονων πεδιακών θεωριών, δέν άποτελεί την τυπική άρνηση της ασυνέχειας. Η ατομικότητα δέν εξαφανίζεται τώρα μέσα στην ολότητα: άποτελεί μία «ιδιομορφία» της. Όσο για το κενό, φαίνεται να μίν έχει πλέον θέση στη σύγχρονη φυσική, πού γίνεται ή φυσική του συνεχούς - άσυνεχούς, της ταυτότητας και της διαφοράς, της φθοράς και της γένεσης των μορφών.

Άπό την άποψη της συνέχειας, ό Άριστοτέλης είναι πρόδρομος του Καρτέσιου και αντίθετος με το Νεύτωνα, πού δέχεται την ασυνέχεια (άτομα και το κενό). Ταυτόχρονα, τό άπόλυτο σύστημα αναφοράς του, άν και γεωκεντρικό, προοιωνίζει τον άπόλυτο χώρο του Νεύτωνα. Άλλά ό χώρος του Άριστοτέλη είναι πεπερασμένος. Ό Νεύτωνα αντίθετα ολοκλήρωσε την άποψη για τό άπειρο δοχείο πού δέχεται την ύλη, άποψη πού καταπολέμησε ό Άριστοτέλης. Τό

άπειρο για τον Άριστοτέλη και τον Καρτέσιο, είναι δυνάμει. Για τό Νεύτωνα ταυτίζεται με τον άπόλυτο, στάσιμο και κενό χώρο, πού είναι μορφή έπιπέδης, χωρίς περιεχόμενο.

Οί όμοιότητες και οί διαφορές άνάμεσα στον Άριστοτέλη, τον Καρτέσιο και τό Νεύτωνα, θά μπορούσαν να δοθούν σχηματικά με τον έπόμενο πίνακα:

Πρόβλημα	Άριστοτέλης	Καρτέσιος	Νεύτωνα
Άντικειμενικότητα της φύσης	Ναί	Ναί	Ναί
Αύθυπαρξία	Ναί	Όχι	Όχι
Άπειρο	Δυνάμει	Άπειρο-Θεός	Ένεργεια
Γεωκεντρισμός	Ναί	Όχι	Όχι
Άπόλυτο σύστημα αναφοράς	Ναί (Γή)	;	Ναί (Αιθέρας)
Χώρος χωρίς την ύλη	Όχι	Όχι	Ναί
Συνέχεια	Ναί	Ναί	Όχι
Άτομα	Όχι	Όχι	Ναί
Άρχή άδράνειας	Όχι	Ναί	Ναί

Δέν άγνοούμε δέδια ταίς έπιστημολογικές διαφορές άνάμεσα στο έργο του Άριστοτέλη και στο έργο των δημιουργών της φυσικής. Γι' αυτό τονίζουμε πώς πρόκειται μόνο για αναλογίες φιλοσοφικού ή έπιστημολογικού χαρακτήρα.

Ό Άριστοτέλης - καθώς σημειώσαμε - βρίσκεται στη μέση του δρόμου: άνάμεσα στην προσωκρατική παράδοση της φιλοσοφίας της φύσης, και στην έπιστημονική της αντίληψη. Είναι συνεχιστής της Ίωνικής φυσιοκρατίας και ταυτόχρονα δέσμιος μεταφυσικών και θειστικών δογμάτων. Η κοσμολογία του είναι γενική θεωρητική σύνθεση με πλήθος μεταφυσικά στοιχεία, και ταυτόχρονα άποπειρα για περιγραφή και εξήγηση του φυσικού κόσμου.

Η γνώση του σύμπαντος για τον Άριστοτέλη δέν είναι ή γνώση μαθηματικών μορφών, αλλά ή γνώση της διάταξης και της κίνησης υλικών σωμάτων, πού άποτελούν δομικά στοιχεία ενός κοσμικού μηχανισμού χωρίς άρχή, αιώνιου, και σε αιώνια κίνηση. Όστόσο τα ιδεολογικά στοιχεία άφθονούν στην άριστοτελική κοσμολογία: τό σύμπαν

είναι σφαιρικό γιατί ή σφαίρα είναι τό πιο τέλειό άπό τά στερεά· οί κινήσεις είναι τέλειες, γιατί είναι κινήσεις σφαιρών (τά άστρα είναι άκίνητα πάνω στις σφαίρες τους και αυτό πού κινείται είναι ή ίδια ή σφαίρα)· ή γή βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος και είναι σφαιρική· ή τάξη του σύμπαντος είναι τέλεια και αιώνια, κλπ., κλπ. Γι' αυτό τό έργο του Άριστοτέλη

υπήρξε πάντα σημείο αντιλεγόμενο και τόπος ιδεολογικών εκμεταλλεύσεων.

Στό έργο αυτό συνυπάρχουν πράγματι έπιστημονικές αντιλήψεις, με δεβαιώσεις μεταφυσικές και ένιστε άφελείς. Θά θέλαμε να συγκεκριμενοποιήσουμε αυτό τό χαρακτηριστικό, με ένα παράδειγμα άπό την έπιχειρηματολογία του για τό σχήμα του κόσμου και για τά αιώνια όντα.

«Είναι φανερό - γράφει στο *Περί Ούρανο* - ότι δέν ύπάρχει κενός τόπος, ούτε κενό, ούτε χρόνος έξω άπό τον ούρανό. Σε κάθε τόπο είναι δυνατόν να ύπάρξει σώμα. Και καλείται κενό ό τόπος όπου δέν ύπάρχει σώμα, αλλά όπου μπορεί να ύπάρξει(...) Άλλά άποδείξαμε ότι έξω άπό τον ούρανό, ούτε ύπάρχει ούτε μπορεί να ύπάρξει σώμα. Είναι λοιπόν φανερό ότι ούτε τόπος, ούτε κενό, ούτε χρόνος, ύπάρχει έξω άπ' αυτόν».

«Έτσι - συνεχίζει ό Άριστοτέλης - τά πράγματα εκεί δέν είναι σε τόπο, ούτε ό χρόνος τά κάνει να γερνούν, κι ούτε παθαίνουν όποιαδήποτε μεταβολή τά όντα πού είναι τοποθετημένα στην έξώτατη μετα-

τόπιση, αλλά αναλλοίωτα και άπαθη και μέ άριστη και αυτάρκη ζωή, συνεχίζουν τήν ύπαρξή τους, εις τόν αιώνα τόν άπαντα» (278B).

Τό σύμπαν αυτό έχει – καθώς είπαμε – σφαιρικό σχήμα. Γιατί; Έπειδή έτσι ταιριάζει στήν ούσία του: «Ο ούρανός έχει αναγκαστικά σφαιρικό σχήμα, γιατί αυτό ταιριάζει καλύτερα στήν ούσία του και είναι πρώτο από τή φύση του» (286B). Κι άκόμα: «Η περιστροφή του ούρανού είναι κάτι πού φαίνεται και πού τό δεχτήκαμε. Επίσης άποδείχτηκε ότι έξω από τήν τελευταία τροχιά δέν υπάρχει ούτε κενό, ούτε τόπος. Για τούς λόγους αυτούς είναι άνάγκη νά είναι σφαιρικός ο ούρανός» (287α).

Ο Άριστοτέλης δέν ξησε και δέ στοχάστηκε έξω από τήν εποχή του: έξω από τίς δυνατότητες και τούς ιδεολογικούς της έξαναγκασμούς.

5. Ύλη, Κίνηση και Μορφή

Η μορφή κατά τόν Πλάτωνα είναι αίτία τών όντων, και ή μορφή είναι ύπερβατική. Ο Άριστοτέλης άποκατέστησε τήν ενότητα ύλης και μορφής. Δέν δέχεται τή μορφή έξω από τά πράγματα, είτε πρόκειται για έξατομικευμένες μορφές, είτε πρόκειται για τήν τέλεια μορφή: τό Θεό.

Κατά τήν άριστοτελική άποψη, ή μορφή πραγματώνεται μέσα από τήν κίνηση, πού είναι αναλλοίωτη ιδιότητα τής φύσης. Γι' αυτό όποιαδήποτε σπουδή τής φύσης πρέπει νά άφορά και τή μελέτη τής κίνησης: «Άφου λοιπόν ή φύση είναι άρχή κίνησης και μεταβολής και άφου τό θέμα μας είναι ή φύση, δέν πρέπει νά άφήσουμε στή σκιά τί είναι κίνηση· γιατί άν δέ τή γνωρίσουμε, άναγκαστικά δέ θά γνωρίσουμε ούτε τή φύση» (Φυσικά, 200B).

Η άλλαγή ωστόσο δέν είναι συμπτωματική. Δέ συναντιέται όπουδήποτε, αλλά στά ένάντια, στά ενδιάμεσα, στά αντίθετα. Η ύλη είναι τό δυνάμει όν. Μέ τήν κίνηση πραγματώνει συγκεκριμένες μορφές. Άπό «άειδές και άμορφον και άόριστον», γίνεται ενεργεία. Άλλά ή μορφή – αντίθετα μέ τόν Πλατω-

νικό ίσχυρισμό – δέν υπάρχει χωρισμένη από τό πράγμα. Ύλη και είδος (μορφή) συνιστούν τή φύση του πράγματος. Τό είδος είναι κατά τόν Άριστοτέλη έννοια ένδοκοσμική.

Ο Άριστοτέλης είναι ο δημιουργός τής τυπικής λογικής. Η άρχή τής ταυτότητας κάνει άδύνατη τήν ύπαρξη τών αντιθέτων μέσα στά πράγματα. Όσο ο ίδιος μιλά για έναντιότητες, για διαφορά και για εξέλιξη, και προσπαθεί νά γεφυρώσει τήν τυπική ταυτότητα μέ τήν άλλαγή.

Δέν μπορούμε – γράφει – νά πούμε πώς όλα είναι συμπτωματικά. Πρέπει λοιπόν νά υπάρχει κάτι πού θά θεωρηθεί σάν ούσία. Κι άν είναι έτσι, είναι φανερό πώς δέν μπορούμε νά άποδίδουμε τήν ίδια στιγμή αντίθετα κατηγορήματα στό ίδιο πράγμα (Μετά τά Φυσικά, 1007B). Τά αντίθετα είναι διαφορετικά, γιατί ή αντιθετικότητα είναι καθορισμένη διαφορά. Στό αντικείμενο λοιπόν πού είναι ενεργεία, τά αντίθετα δέν μπορούν νά συνπαρξουν. Όσο αυτά μπορούν νά συνπαρξουν στό δυνάμει όν, πού είναι άκαθόριστο.

Δεχόμενος τήν αντιθετικότητα για τό δυνάμει όν, πού είναι άκαθόριστο, ο Άριστοτέλης διευκολύνει τήν κατανόηση του ποιοτικού μετασχηματισμού και τής εξέλιξης μέ τήν πάλη τών αντιθέτων. Έτσι ή ένότητα τής ύλης (μία τῷ αριθμῷ) δέν άποκλείει τήν αντιθετικότητα και τό μετασχηματισμό της.

Κατά τόν Άριστοτέλη, «τά αντίθετα: τό θερμό και τό ψυχρό και οι άλλες φυσικές έναντιότητες, έχουν μία και μοναδική ύλη, και από δυνάμει όν γίνεται ενεργεία όν και ή ύλη δέν είναι διαχωρίσιμη: κατά τό είναι παρουσιάζει διαφορά, αλλά αριθμητικά είναι μία, ανάλογα μέ τήν περίπτωση (χρῶμα, θερμό, ψυχρό)» (Φυσικά 217B). Τά ένάντια είναι «φθαρτικά άλλήλων». Και ή άλλαγή, τό πέραςμα από τό δυνάμει στό ενεργεία, γίνεται χάρη σ' αντίθετα: είναι «άλλαγή κατά τήν αντίθεση». Η στέρηση, τέλος, μπορεί νά θεωρηθεί σάν αντίθετο.

Μέ τίς έννοιες του δυνάμει και του ενεργεία, τής διαφοράς και τής άλλαγής, ο Άριστοτέλης υπερβαίνει τήν τυπική αντίληψη τής αντι-

θετικότητας, και προχωρεί σέ' μία διαλεκτική σύλληψη του είναι.

Οι μορφές πραγματώνονται χάρη σέ μία έσωτερική ιδιότητα τής ύλης, τήν έντελέχεια. Έτσι τό δυνάμει όν μετατρέπεται σέ ενεργεία, άποκτά μορφή και ύπόσταση. Η έντελέχεια στήν άριστοτελική φιλοσοφία είναι κατηγορία μάλλον άσπασής, μέ άντιφατική όντολογική σημασία. Άπό μία άποψη παρουσιάζεται σάν έκφραση τής έσωτερικής δυναμικής τών πραγμάτων. Έτσι συνδέεται μέ τήν κίνηση: «Διό ή κίνησις έντελέχεια του κινητού ή κινητόν». Ο Άριστοτέλης μάλλον ταυτίζει έντελέχεια και κίνηση: «Όνομάζω κίνηση τήν έντελειαική ύπαρξη του δυνάμει όντος, θεωρημένου άποκλειστικά στήν καθαρή, δυνάμει ύπαρξή του» (Φυσικά 201α). Άπό τήν άποψη αυτή ή έντελέχεια παρουσιάζεται σάν άρχή διαλεκτική: σάν έσωτερική άρχή κίνησης και μεταβολής.

Όσο ή έντελέχεια έχει και μία δεύτερη όψη: ή κίνηση άποβλέπει σέ κάποιο σκοπό, γιατί ή φύση «άεί ζητεί τό τέλος» (τό σκοπό). Ο Άριστοτέλης εισάγει λοιπόν στή φύση μία άρχή τελολογική. Χάρη στήν έσωτερική της σκοπιμότητα, ή φύση πραγματώνει μορφές. Ύπάρχει μία ιεραρχία μορφών και ή πραγματώσή τους μπορεί νά κορυφωθεί στήν τέλεια μορφή, στό χωρίς ύλη είδος. Άλλά τότε κατάληξη τής κίνησης θά είναι ή άκίνησία. Έχουμε λοιπόν κι' εδώ κάποια τελείωση, όπως στή φιλοσοφία του Χέγκελ, όπου τό πνεύμα έπιστρέφει στόν έαυτό του άρνούμενο τή διαλεκτική του αυτοάναπτυξη, ή όπως στή φιλοσοφία του Teilhard de Chardin, όπου ή άνοδική κίνηση κατατείνει στό σημείο Ωμέγα, πού σημαίνει τελείωση και άκίνησία;

Η άποψη του Άριστοτέλη για τήν κίνηση – μέ τή στενή, φυσική έννοια – στηρίζεται σέ μία προφανή αλήθεια, πού δέν είναι άλλο από θεωρητικό σφάλμα – ένα σφάλμα μέ φυσικές και φιλοσοφικές έπιπτώσεις: «Άπαν τό κινούμενον υπό τινος άνάγκη κινείσθαι». Έπειδή λοιπόν, «ότι κινείται παίρνει άναγκαστικά τήν κίνησή του από κάποιο άλλο, άν εκτελεί π.χ. κάποια τοπική κίνηση,

από άλλο κινούμενο και αν πάλι αυτό που κινεί παίρνει την κίνησή του από άλλο κινούμενο και αυτό από άλλο, κι' αυτό χωρίς τέλος, αναγκαστικά τότε πρέπει να υπάρχει κάποιο πρώτο κινούν, και δε χρειάζεται να προχωρούμε προς το άπειρο» (*Φυσικά*, 242α).

Το πρώτο κινούν, μπορεί να ληφθεί σαν αρχή απ' όπου εκπορεύεται η κίνηση. Μπορεί τότε να είναι ο Θεός, έστω κι αν στην αριστοτελική φιλοσοφία δεν πρόκειται για υπερφυσικό όν. 'Αλλά το αρχικό αίτιο απαιτεί το συμπλήρωμά του: το τελικό αίτιο. «Είναι φανερό ότι σαν αναγκαιότητα στη φυσική πρέπει να νοηθεί η ύλη και οι κινήσεις της. Και ο φυσικός οφείλει να μιλά και για τα δυο είδη αιτίων αλλά κυρίως για το τελικό αίτιο. Γιατί αυτό είναι η αιτία της ύλης, και όχι η ύλη αιτία του σκοπού» (*Φυσικά*, 200α).

Η φύση είναι σκοπός και τελική αιτία. Έτσι η φύση παρουσιάζεται διπλή: από τη μιά ύλη κι από την άλλη μορφή. Η μορφή είναι σκοπός και τα άλλα υπάρχουν γι' αυτό το σκοπό. 'Ακόμα και το 'Αγαθό και το Τέλος, είναι αιτίες των φαινόμενων.

Η κίνηση λοιπόν αποκτά τελολογικό χαρακτήρα. Η άποψη αυτή αποτελεί άρνηση της αυτόδύναμης κίνησης. 'Ωστόσο η έντελέχεια ενυπάρχει στα πράγματα. Κι' ακόμα, τόσο το πρώτο κινούν, όσο και ο τελικός σκοπός, παραμένουν: άσπλη και ακαθόριστα, και σε καμιά,

περίπτωση δεν υπερβαίνουν τη φύση.

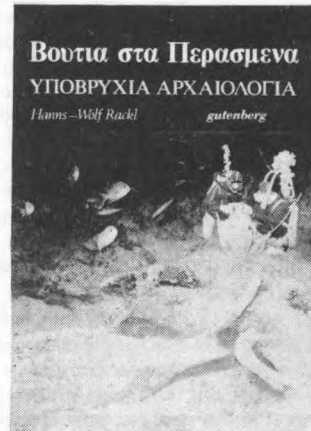
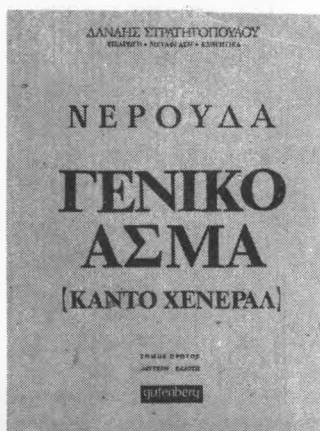
Ο 'Αριστοτέλης αναγνωρίζει την ύπαρξη τελικής αιτίας. 'Ωστόσο ο ίδιος όρίζει την αιτία, σαν το ενδογενές στοιχείο από το οποίο δημιουργείται το πράγμα. Η όντολογία του 'Αριστοτέλη είναι συνολικά δυναμική. Τα πράγματα δεν είναι μορφές. Είναι τά συγκεκριμένα, άπτά πράγματα, ένότητα μορφής και ύλης. Έπισης η ουσία των πραγμάτων δεν αντιτίθεται στην ύλική τους υπόσταση. Δεν βρίσκεται έξω από τα όντα: είναι το σύνολο των ιδιοτήτων τους. Ουσία και μορφή αλλάζουν σε αντιστοιχία, και η αλλαγή γίνεται μέσα στο χρόνο. Γενικά η σχέση δύναμει - ενεργεία είναι και ποσοτική (τό ενεργεία μέτρο του δύναμει) και χρονική (τό ενεργεία, πραγματοποιείται μέσα στο χρόνο). Η εισαγωγή του χρόνου, δηλαδή του γίνεσθαι, αποτελεί θεμελιακό στοιχείο της αριστοτελικής φιλοσοφίας.

Η μορφή υπάρχει μόνο σε σχέση με τα πράγματα: είναι η εξατομικευμένη μορφή των εξατομικευμένων πραγμάτων. Ο 'Αριστοτέλης είναι σαφής ως προς αυτό το πρόβλημα. 'Ωστόσο η έννοια της μορφής εξάγεται με άφαίρεση και με γενίκευση: άφαίρεση αισθητηριακή και γενίκευση έννοιολογική. Με μιά άκρα άφαίρεση και γενίκευση, η μορφή μπορεί να θεωρηθεί τό τέλειο και τό άμετάβλητο, αντίθετα με τα πράγματα που είναι άτελή και φθαρτά. Δέ μένει πιά παρά ένα

βήμα για να αντιστραφεί η όντολογική σχέση πράγματος και έννοιας. Ο φιλόσοφος είναι τότε έτοιμος να κάνει τό άλμα στο χώρο της ιδεολογίας, και να «παραγάγει» τό πράγμα από την έννοια. Τήν όντολογική αυτή αντιστροφή την πραγματοποίησαν ο Πυθαγόρας και ο Πλάτων. Ο 'Αριστοτέλης πέρα από αντιφάσεις και ασάφειες, κράτησε τό έρευνητικό του βλέμμα στραμμένο προς τό όν, που είναι τό σύνολο των όντων στη δυναμική τους αλληλοσχέτιση.

Σύντομη βιβλιογραφία

1. 'Αριστοτέλους, *Μετά τά Φυσικά*, Vrin, Paris 1974. 'Επίσης μετάφραση Κ.Δ. Γεωργούλη (1935).
2. 'Αριστοτέλους, *Φυσικά*, Les Belles Lettres, Paris 1964 (γαλ. μετ. και αρχαίο κείμενο).
3. 'Αριστοτέλους *Περί Ουρανού*, Les Belles Lettres, Paris 1965 (γαλ. μετ. και αρχαίο κείμενο).
4. 'Αριστοτέλους, *Περί Ψυχής*, Les Belles Lettres, Paris 1966 (γαλ. μετ. και αρχαίο κείμενο).
5. Πλάτωνος, *Παρμενίδης*, Les Belles Lettres, Paris 1965 (γαλ. μετ. και αρχαίο κείμενο).
6. DIELS-KRANZ, *Die framgente der vorsokratiker*.

Διαμόρφωση και εξέλιξη τῆς κριτικῆς θεωρίας τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης (εἰσαγωγή)

Β' Μέρος

Τοῦ Βασίλη Κάλφα

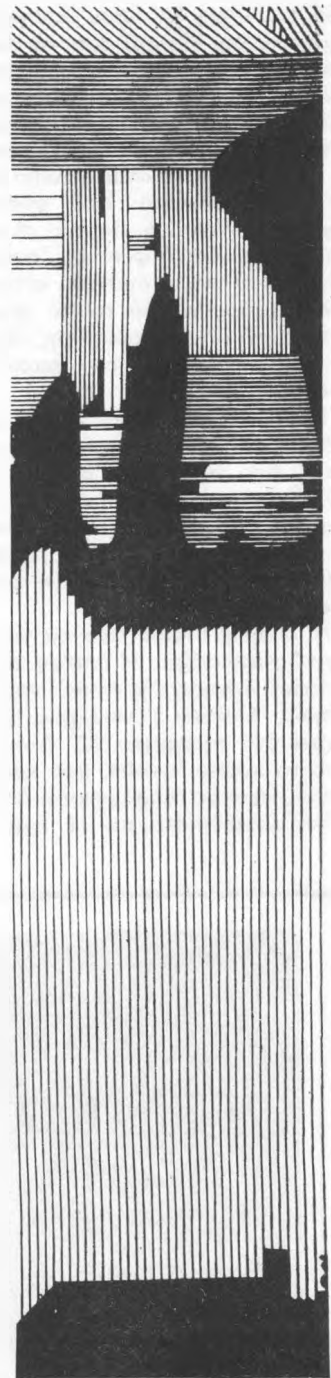
2η Περίοδος: κριτική τῆς σύγχρονης δλοκληρωτικῆς κοινωνίας (Διαλεκτική τοῦ διαφωτισμοῦ)

Ἡ θέση τοῦ Ἰνστιτούτου στήν πνευματική ζωὴ τῆς Ἀμερικῆς ὑπῆρξε πάντα περιθωριακή. Ἡ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης δρέθηκε, ὅπως ἦταν φυσικό, σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὸ κυρίαρχο κλίμα τοῦ πραγματισμοῦ ποὺ κυριαρχοῦσε στήν ἀμερικανικὴ σκέψη. Στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ὁ θετικισμὸς εἶχε κυριαρχήσει καὶ στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μελέτη τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν φαινομένων ἦταν προσηλωμένη στὸ ἐπιμέρους, τὸ δυνατό νὰ παρατηρηθεῖ καὶ νὰ μετρηθεῖ. Οἱ ποσοτικὲς μέθοδοι εἶχαν ἤδη εἰσαχθεῖ καὶ στήν κοινωνιολογία (στατιστικὲς, ἐρωτηματολόγια, ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα κ.λ.π.). Οἱ ἐργασίες τοῦ Ἰνστιτούτου, γραμμένες μέχρι τὸ '41, οἱ περισσότερες στὰ Γερμανικά, κρατοῦν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴ βασικὴ γραμμὴ τῆς μεθόδου, ποὺ στηρίζεται στήν προτεραιότητα τῆς θεωρίας καὶ τῆς ολότητας, στήν «ἀρνητικὴ» θεώρηση τῆς πραγματικότητας. Τὸ Ἰνστιτούτο διατηρεῖ ὥστόσο σ' ὅλη τὴ μεγάλη περίοδο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐξορίας του (1937-47) τὴ συνοχὴ του, γεγονός ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ τῆς πνευματικῆς του ἀπομόνωσης, ἀλλὰ καὶ τῆς προσωπικότητας τῶν ἰδρυτῶν του (κύρια τοῦ Horkheimer).²⁷

Α. Τὸ ἀποφασιστικὸ πέρασμα σὲ μιά νέα περίοδο γιὰ τὴ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης γίνεται μέσα ἀπ' τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ φασισμοῦ.²⁸

Μελετώντας τὴν αὐταρχικότητα καὶ τὴν οἰκογένεια τὸ 1936 εἶχαν καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ρόλος τῆς οἰκογένειας στὴ διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης ἔχει ἀλλάξει. Τὸ ρόλο τῆς οἰκογένειας τεῖνουν νὰ παίξουν τώρα μὲ τρόπο πῶ ἀποτελεσματικό οἱ σύγχρονοι θεσμοὶ τῆς κοινωνίας (σχολεῖο, μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης κτλ). Αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ τεῖνουν νὰ δημιουργήσουν ἕνα τύπο «ἀδιαρχικῆς προσωπικότητας» πῶ ἔντονο καὶ πῶ ἀνθεκτικό στὶς κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἀλλαγές.

Ὁ φασισμὸς εἶναι τὸ κοινωνικὸ σύστημα ποὺ, περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο, ἐπεδίωξε τὴ συντήρηση τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας μὲ ἀνάλογη ἐπέκταση τῆς σφαίρας τῆς δημόσιας παρέμβασης. Στὶς πολυάριθμες μελέτες τους γύρω στὸ '40, γιὰ τὸ ναζισμό, μπορούμε νὰ διακρίνουμε δυὸ μορφές ἀντιμετώπισης. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ποὺ ἀντιστοιχεῖ κυρίως στήν προσπάθεια τοῦ Νιούμαν²⁹, ἡ ἀνάλυση εἶναι στραμμένη στὶς ἀλλαγές τῶν οικονομικῶν, πολιτικῶν καὶ νομικῶν θεσμῶν. Τὰ συμπερά-

σματα ρίχνουν τό βάρος στό μονοπωλιακό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος, πλησιάζοντας έτσι τήν ὀρθόδοξη μαρξιστική ἔκδοχή. Ἡ δεύτερη ἔκδοχή, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπ' τόν στενό κύκλο τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Ἰνστιτούτου (κύρια Χορκχάμερ καί Πόλλοκ³⁰), θεωρεῖ τό ναζισμό ὡς τό πιό ἀκραίο παράδειγμα μιᾶς γενικῆς τάσης πρὸς τήν κυριαρχία τοῦ ἱερασιοναλισμοῦ στό Δυτικό κόσμο. Ἀναφέρονται ὅλο καί περισσότερο στόν τεχνολογικό ὀρθολογισμό πού γίνεται θεσμική δύναμη καί στοὺς μηχανισμούς πολιτιστικῆς ἐπιβολῆς. Ἡ ἀνάλυση αὐτῆ συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα σκεπτικισμό γιὰ τίς δυνατότητες πραγματικῆς ἀλλαγῆς τῆς κατάστασης.

Μέσα ἀπὸ τό πρίσμα τῶν ἀναλύσεων γιὰ τό φασισμό ἡ Σχολή τῆς Φραγκφούρτης βλέπει καί τόν ὑστερο καπιταλισμό. Κοινό γνώρισμα καί στοὺς δύο θεωρεῖ αὐτό πού ἀργότερα ὁ Μαρκοῦζε θά ὀνομάσει «μονοδιάσταση». Καί τὰ δύο συστήματα καταγοῦν τῆ διαχωριστικῆ γραμμῆ μεταξύ ἰδιωτικοῦ καί δημοσίου, πού ἦταν χαρακτηριστικό τῆς φιλελεύθερης περιόδου. Ἡ κοινωνικὴ ὑπερδομή ἐπιβάλλεται πιό ἐπιτακτικά στό ἀτομικό ὑποσυνείδητο.

Ἡ Κριτικὴ Θεωρία ἐπεκτείνει τήν ἰδεολογικὴ κριτικὴ καί στόν τομέα τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας. Ἀπὸ δῶ καί πέρα προσπαθοῦν νά ἐνοποιήσουν τό πεδίο τῶν «ἀντικειμενικῶν - ἱστορικῶν» συνθηκῶν μέ τίς «φυσικῆς-ὑποκειμενικῆς» προϋποθέσεις, σέ ἕνα ἀδιαίρετο ὅλο. Βλέπουν μιὰ κοινότητα οικονομικῶν διαδικασιῶν καί ψυχικῶν ἐξελίξεων³¹.

Β. Προνομιανή θέση στήν Κριτικὴ Θεωρία ἔχουν οἱ ἀναλύσεις τῆς αἰσθητικῆς καί τῆς μαζικῆς κουλτούρας. Τό ἔργο τοῦ Ἀντόρνο εἶναι σέ μεγάλο μέρος ἀφιερωμένο σέ αἰσθητικῆς ἀναλύσεις³² (κυρίως τῆς μουσικῆς). Ἀλλά ὀλοκλήρη ἡ

Σχολή τῆς Φραγκφούρτης ἀσχολεῖται μέ ἀνάλογα θέματα³³. Ἡ τέχνη, γράφει ὁ Ἀντόρνο, ἦταν πάντα καί εἶναι ἀκόμη μιὰ δύναμη διαμαρτυρίας τοῦ ἀνθρώπινου ἐναντία στήν πίεση τῶν θεσμῶν, πού ἀντιπροσωπεύουν τήν αὐταρχικὴ κυριαρχία. Ἡ τέχνη εἶναι λοιπὸν ἰδανικό πεδίο «ἀρνήσεως» τοῦ αὐταρχικοῦ. Ἡ αἰσθητικὴ φαντασία ἔχει ὅμως καί θετικὴ λειτουργία γιατί εἶναι οὐτοπικὴ καί γι' αὐτὸ ἀπελευθερωτικὴ διαδικασία. Ἡ τέχνη συνδέεται μέ τήν «ὑπόσχεση τῆς εὐτυχίας», πού εἶδαμε ὅτι παίζει σημαντικὸ ρόλο ἰδίως στή σκέψη τοῦ Μαρκοῦζε. Στῆ βιομηχανικὴ κοινωνία ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργικότητα περιορίζεται ἀλλὰ καί καταργεῖται ἡ προσωπικὴ δυνατότητα ἐπικοινωνίας μέ τό ἔργο τέχνης. Στό βαθμὸ πού τό αὐτόνομο ὑποκείμενο διαχέεται προοδευτικά μέσα στή σύγχρονη κοινωνία ἡ φιλελεύθερη ἔννοια τοῦ «γούστου» καταστρέφεται ὀλοκληρωτικά. Οἱ διαστάσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι οὐσιαστικῆς γιὰ τήν κατανόηση τῆς μαζικῆς κουλτούρας, μέσα στήν ὁποία ἡ χειραγώγηση τῶν «προτιμήσεων» γίνεται περίπου ὀλοκληρωτικά.

Ἡ σύγχρονη κουλτούρα παρουσιάζεται δημοκρατικότερη ὅμως στήν πραγματικότητά συμβαίνει τό ἐντελῶς ἀντίθετο. Ἡ ἔννοια «λαϊκῆ» κουλτούρα εἶναι καθαρὰ ἰδεολογικὴ. Ἡ μαζικὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγή περιγράφεται μέ τόν ὄρο «πολιτιστικὴ βιομηχανία» πού καθιερώνουν ὁ Ἀντόρνο καί ὁ Χορκχάμερ. Ἡ πολιτιστικὴ βιομηχανία παράγει προϊόντα ὁμοιομορφα, χωρὶς αὐθορμητισμό, φетиχοποιημένα. Ἡ κρυφὴ λειτουργία τῆς στόν καπιταλισμό εἶναι ἡ ὑποδούλωση τῶν ἀνθρώπων μ' ἕνα τρόπο πολύ πιό ἀποτελεσματικὸ ἀπὸ τίς χοντροκομμένες μεθόδους κυριαρχίας πού χρησιμοποιοῦσαν στίς παλαιότερες ἐποχές. Στήν «πολιτιστικὴ βιομηχανία» ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος θά δώσει τεράστια δόθηθια. «Τό ραδιόφωνο», λένε ὁ

Χορκχάμερ καί ὁ Ἀντόρνο, «εἶναι γιὰ τό φασισμό ὅτι ἦταν ἡ τυπογραφία γιὰ τήν μεταρρύθμιση». Οἱ ἀναλύσεις αὐτῆς γιὰ τὴ μαζικὴ κουλτούρα, πού παίρνουν ἰδιαίτερη ἔκταση καί σημασία γιὰ τὴ Σχολή τῆς Φραγκφούρτης, σήμερα ἔχουν γίνε κοινὸ κτῆς προοδευτικῆς διανόησης. Ἄν σκεφεῖ ὡστόσο κανεὶς τό χρόνο πού γράφονται αὐτῆς οἱ ἀναλύσεις, συνειδητοποιεῖ ὅτι στό πεδίο αὐτό ἡ προσφορά τῆς Κριτικῆς Θεωρίας εἶναι τεράστια καί πρωτοποριακὴ.

Γ. Τό σημαντικότερο ἔργο αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ἡ «Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ» (Dialektik der Aufklärung, Amsterdam) τῶν Χορκχάμερ καί Ἀντόρνο, πού παρουσιάζεται στὰ 1947 στήν Ὀλλανδία (καί ὄχι στήν Ἀμερική καί αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ τοῦ ψυχροπολεμικοῦ κλίματος πού ἔχει ἀρχίσει νά ἐπικρατεῖ στίς ΗΠΑ ἐκείνη τὴν ἐποχή). Τό συνθετικὸ αὐτό ἔργο εἶναι τό ἐπιστέγασμα τῆς νέας φάσης στῆ Σχολή τῆς Φραγκφούρτης, πού σκιαγραφήθηκε παραπάνω. Περιλαμβάνει δὲ αὐτοῦσια τὰ θέματα πού ἐμελλαν νά γίνουν πασίγνωστα μέ τὴν ἀπήχηση πού

27. Ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ Χορκχάμερ καί ἡ ἀναγνώριση τῶν ἡγετικῶν του ἰδιοτήτων εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Ἰνστιτούτου. Δὲς Μ. Jay δ. π.

28. Τό γεγονός αὐτό τονίζουν ὅλοι οἱ ἐμπνευτές τοῦ ἔργου τῆς Σχολῆς. Δὲς Paul Comerton *Critical Sociology* δ. π. σελ. 24, Μ. Jay: *The Dialectical Imagination* δ. π. J. M. Vincent: *La Theorie Critique*.

29. F. Newmann (1944).

30. F. Pollack (1941) καί Μ. Χορκχάμερ, «Αὐταρχικὸ Κράτος», 1942.

31. Δὲς Paul Comerton δ. π. σελ. 25.

32. Δὲς μεταξὺ ἄλλων Τ. Ἀντόρνο (1949), Τ. Ἀντόρνο *Über Jajj* (1936), Τ. Ἀντόρνο 1941.

33. Benjamin: *Μελέτες γιὰ τόν Μπρέχτ*, Ἀθήνα, Κέδρος 1977, Charly Baudelaire, Φραγκφούρτη, 1969, L. Löwental, (1961), Μ. Χορκχάμερ, *Τέχνη καί Κουλτούρα τῶν Μαζῶν*, S.P.S.S., 1974.

34. Löwental, (1961), δ. π. σελ. 12.

είχε αργότερα ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος» του Χ. Μαρκούζε³⁵. Η κριτική σ' αυτό τό έργο είναι έξαιρετικά «ριζική», με την κυριολεκτική έννοια του όρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο βαθμό πού ή Κριτική Θεωρία ριζοσπαστικοποιείται γίνεται άνίκαη νά καθιερώσει έναν ύπαρκτό δεσμό με τή ριζοσπαστική πράξη. Οί τελευταίες έλπίδες πού ύπηρεχαν στά γραπτά της Σχολής, άντικαθίστανται με την πιό βαθιά άπαισιοδοξία γιά τίς δυνατότητες μιάς πραγματικής κοινωνικής άλλαγής. «Χωρίς καμιά αυταπάτη γιά τό χαρακτήρα της Σοβιετικής Ένωσης, χωρίς τήν ελάχιστη έμπιστοσύνη στίς εργατικές τάξεις της Δύσης, έκπληκτοι από τήν ικανότητα ένσωμάτωσης της μαζικής κουλτούρας, ή Σχολή της Φραγκφούρτης διασχίζει τό τελευταίο στάδιο στή μακριά πορεία της απομάκρυνσής της άπ' τόν όρθόδοξο μαρξισμό³⁶».

Η βασική πρόταση του έργου και ή ουσιαστικότερη κοινοτομία των Χορκχάιμερ και Άντόρνο είναι ή άντικατάσταση των βαρικών μαρξιστικών έννοιών, τής πάλης των τάξεων και τής αντίθεσης των παραγωγικών σχέσεων/ παραγωγικών δυνάμεων, με τή μόνιμη και βαθύτερη αντίθεση άνάμεσα στόν άνθρωπο και τή φύση. Διαπιστώνουν ότι ενώ οί παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή ο βαθμός τής επιστημονικής γνώσης και τής τεχνολογικής ανάπτυξης και ή οργάνωση τής εργασίας, θά έπρεπε σύμφωνα με τό γράμμα τής μαρξιστικής θεωρίας νά παίζουν ένα προωθητικό και άνταρκειτικό ρόλο στή ιστορική διαδικασία, αντίθετα στά πλαίσια του άναπτυγμένου καπιταλισμού χρησιμεύουν γιά στηρίγματα του status quo. Μ' άλλα λόγια στή μεγάλη τεχνολογική άνάπτυξη στηρίζει ο καπιταλισμός τή δυνατότητα νά χειραγωγεί και νά άλλοτριώνει τίς μάξες. Θεωρώντας λοιπόν τίς μαρξιστικές έννοιες άνεπαρκείς, εντάσσουν τήν καπιταλιστική μορφή έκμετάλλευσης σ' ένα πιό πλατύ κατ' αυτούς πλαίσιο, σάν τήν ειδική μορφή κυριαρχίας πού χαρακτηρίζει τήν άστική φάση τής Δυτικής ιστορίας. Κινητήρια δύναμη τής Ιστορίας σ' όλες τίς φάσεις της είναι ή έννοια τής Κυριαρχίας, άρχικά του ανθρώπου πάνω στή φύση και άμέσως μετά του ανθρώπου πάνω στόν άνθρωπο.

Θά πρέπει εδώ νά ξεκαθαρίσουμε τίς έννοιες - κλειδιά πού χρησιμοποιούνται στή «Διαλεκτική του Διαφωτισμού». Με τόν όρο «διαφωτισμός» (Aufklärung) ή Σχολή τής Φραγκφούρτης έννοεί τήν ούσία τής Δυτικής σκέψης, τήν πραγματική κίνηση του Δυτικού πολιτισμού, πού άρχίζει άπ' τήν αρχαιότητα με τήν πάλη κατά του μύθου, ένσαρκώνει τήν έπιστήμη, και στή σημερινή εποχή βρίσκει τήν άντιπροσωπευτικότερη έκφρασή της στήν τεχνολογία. Χρησιμοποιείται επίσης ο όρος «Εργαλειακός Λόγος» (Instrumental Reason), θεμελιωμένος πάνω στο τεχνικό έλεγχο τής φύσης. Άλλού ονομάζεται «ύποκειμενικός λόγος». Η Σχολή τής Φραγκφούρτης άναγνωρίζει όμως κι ένα άλλο είδος Λόγου. Είναι ο Πρακτικός Λόγος (Practical Reason), πού θεμελιώνεται στήν άπελευθέρωση από έξωτερικά επιβαλλόμενους καταναγκασμούς και περιέχει τή σωστή ιδιωτική και συλλογική ζωή των ατόμων - πολιτών. Η δεύτερη αυτή μορφή λόγου έχει χεγκελιανή προέλευση. Ο Χέγκελ θεωρεί τό Λόγο (Vernunft) σάν τό άνώτερο επίπεδο του πνεύματος, όπου ξεπερνιούνται οί άντιθέσεις πού θεωρούνται άξεπέραστες στο επίπεδο τής άπλής διάνοιας (Verstand). Ο πρακτικός λόγος λοιπόν γιά τή Σχολή τής Φραγκφούρτης σημαίνει τό ξεπέρασμα τής αντίθεσης άνάμεσα στόν άνθρωπο και τή φύση.

Ο Χορκχάιμερ και ο Άντόρνο άντικαθιστούν τή διαλεκτική παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων με τή διαλεκτική Έργαλειακού Λόγου και Πρακτικού. Στήν πορεία τής Ιστορίας ο Έργαλειακός Λόγος επικρατεί πάνω στόν Πρακτικό. Η άποθέωση του Έργαλειού Λόγου είναι ή σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία. Η κριτική λοιπόν τής πολιτικής οικονομίας γίνεται τώρα κριτική του Έργαλειακού Λόγου (κριτική του Διαφωτισμού).

Στήν αρχαιότητα ο Διαφωτισμός, παρά τίς προθέσεις του νά ξεπεράσει τή μυθολογική σύγχυση εισάγοντας τήν όρθολογική άνάλυση στήν πραγματικότητα, θεομοποιήθηκε σε μιά καινούρια μυθολογία. Άντιμετωπίζοντας τό φυσικό άντικείμενο, θωρήσε τή φύση σάν κάτι ξένο,κατώτερο,έξωτερικό. Ο Διαφωτισμός βλέπει

τόν κόσμο ως σύνολο άδιαπέραστων στοιχείων χωρίς ζωή και άλληλεπίδραση. «Ο άνιμισμός (ή μυθική δηλαδή σκέψη) έχει δώσει μιά ψυχή στο πράγμα, ο βιομηχανισμός μετασχηματίζει τήν ψυχή του ανθρώπου σε πράγμα³⁷». Ο Διαφωτισμός ύποπτεύεται κάθε τί πού δέν ύποτάσσεται στο κριτήριο του ύπολογισμού και τής χρησιμότητας· άναγνωρίζει ύπαρκτό μόνο ό,τι είναι δυνατό νά καταλήξει σε μονάδα. Η τυπική λογική ήταν ή άρχή τής ένοποίησης και προσέφερε στο Διαφωτισμό τό σχήμα γιά τόν ύπολογισμό του σύμπαντος. Οί ίδιες έξισώσεις κυριαρχούν και στήν άστική δικαιοσύνη και στήν πολιτική. Ο νόμος τής ίσοδυναμίας και τής άνταλλαγής γίνεται ο κυρίαρχος κανόνας κοινωνικής συμπεριφοράς. Η σκέψη ταυτίζεται με τά μαθηματικά· κάθε διαδικασία νοείται ως a priori άποφασισμένη, γιά τή θεωρείται μαθηματικοποιημένη. Η άντι-διαλεκτική άντίληψη τής φύσης, όδηγει σε προοδευτικά αυξανόουσα άτομικοποίηση του σύγχρονου ανθρώπου, διαδικασία πού φτάνει στο άπώγειό της στήν καταναγκαστική ίσοτητα του ολοκληρωτισμού. Η έργαλειακή παραγωγή τής φύσης από τόν άνθρωπο όδηγει άναπόφευκτα σε μιά σχέση ίδιου τύπου άνάμεσα στους ανθρώπους. Ο ολοκληρωτισμός, επομένως, είναι λιγότερο μιά άντροπή του φιλελευθερισμού αλλά είναι περισσότερο μιά εξέλιξη τής έσωτερικής δυναμικής των αξιών του Διαφωτισμού.

Στήν περιγραφή τής άλλοτριωμένης κοινωνίας, τής αναγκαστικής όμοιομορφίας και τής «πραγμοποίησης» των ανθρώπινων ύποκειμένων ή «Διαλεκτική του Διαφωτισμού» προσφέρει έκπληκτικές σελίδες. «Η διασκέδαση στόν ώριμο καπιταλισμό είναι ή επιμήκυνση τής εργασίας. Ο έκμηχανισμός απέκτησε τόση έξουσία πάνω στόν άνθρωπο κατά τόν έλεύθερο χρόνο και στήν εύντυχία του, καθορίζει τόσο ολοκληρωτικά τήν κατασκευή των προϊόντων ψυχαγωγίας του, έτσι ώστε ή μοναδική μάθηση είναι τό αντίγραφο και ή άναπαραγωγή τής ίδιας τής εργασιακής διαδικασίας (...) Διασκεδάζω σημαίνει είμαι σύμφωνος. Η διασκέδαση είναι δυνατή μόνο όταν άπομνησθεί από τήν ολότητα τής κοινωνικής διαδικασίας και παραιτείται

παράλογα από την αναπότρεπτη πρόθεση κάθε έργου, ακόμη και του πιο άσημαντου: την πρόθεση να αντανακλά, μέσα στα όριά του, το όλο».

Τά συμπεράσματα της «Διαλεκτικής του Διαφωτισμού», είναι άπαισιόδοξα. Η συμφιλίωση του ανθρώπου με τη φύση και του Έργαλειου με τον Πρακτικό Λόγο είναι μιά Ουτοπία έντελώς σκοτεινή. Η ουτοπική προοπτική είναι

λιγότερο ένα πρόγραμμα για δράση και περισσότερο προσπάθεια κριτικής απόστασης απέναντι στην τρομακτική πίεση των κυρίαρχων συνθηκών. Απουσιάζει πιά ολοκληρωτικά ή δυνατότητα ύπαρξης ενός ιστορικού υποκειμένου Ικανού να ώθησει την ανθρωπότητα σε μιά πιά επαναστατική σφαίρα. Η δυνατότητα της ελεύθερης σκέψης, ή ίδια ή θεωρία, γίνεται τό μοναδικό πεδίο έκφρασης του Πρακτικού Λόγου.

3η Περίοδος: Η συμβολή του Μαρκούζε – Μονοδιάστατος "Ανθρωπος

Η πνευματική εξέλιξη του Χέρμπερτ Μαρκούζε παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από την υπόλοιπη Σχολή της Φραγκφούρτης. Παρενθετικά έπισημμένα μερικές μιλώντας για διάφορα θέματα. Συνοψίζω τά κυριότερα σημεία:

Ο Μαρκούζε ποέρχεται από τό φιλοσοφικό περιβάλλον της φαινομενολογίας. Είναι ο πρώτος πού προσπαθεί να διαβάσει τό Μάρξ μέσα απ' τό πρίσμα του ώριμου Χούσερλ, προσπάθεια πού θά κάνει άργότερα και ο Σάρτρ. Πιο έντονη είναι σ' αυτόν ή επίδραση του Χέγκελ (θεωρία της ταυτότητας υποκειμένου – αντικειμένου, πίστη στον Όρθολογισμό). Στο έργο του τονίζονται τά θέματα της Φαντασίας, της Ουτοπίας και ή επίδιώξη της Εδτυχίας. Διαφορετική είναι και ή προσωπική (και ή πολιτική) πορεία του μετά τόν πόλεμο. Αφού έργασθηκε άρκετά χρόνια σέ δημόσιες άμερικανικές υπηρεσίες, κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και μετά τό τέλος του, δέν επιστρέφει στή Φραγκφούρτη με τά υπόλοιπα μέλη του Ίνστιτούτου (1947), αλλά μένει μέχρι σήμερα στην Άμερική. Ένώ τά άλλα μέλη της Σχολής από πολιτική άποψη προσδευτικά άδρανοποιούνται καθώς θυθίζονται στην άπαισιόδοξη κοινωνική τους όπτική (ιδίως ο Χορκάμερ), αντίθετα ο Μαρκούζε, με τό πέρασμα του χρόνου, ριζοσπαστικοποιείται. Η δεκαετία του '60 τόν αναδεικνύει σέ προφήτη της εξέγερσης στον ύστερο καπιταλισμό και ή σκέψη του γνωρίζει πρωτοφανή διάδοση και κριτική.

Είναι γεγονός ότι άν και τό έργο του Μαρκούζε δέν υπερέρχει σέ

πρωτοτυπία και σέ βάθος απ' τό έργο του Χορκάμερ και Άντόρνο, όμως, άκριβώς χάρη στην άπήχηση των μεταγενέστερων έργων του Μαρκούζε, ή Σχολή της Φραγκφούρτης θά γνωρίσει παγκόσμια άπήχηση.

Νομίζω ότι ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος» είναι ή κατακλειδα της δημιουργικής δουλειάς όλόκληρης της Σχολής της Φραγκφούρτης. Όχι τόσο για τη θεμελίωσή του, την όποια μπορεί κανείς να άμφισβητεί, ούτε για την πρωτοτυπία του – ή Διαλεκτική του Διαφωτισμού γραμμένη 17 χρόνια νωρίτερα είναι θεμελιώδης πηγή του «Μονοδιάστατου Άνθρώπου». Έκείνο πού ξεχωρίζει στο έργο του Μαρκούζε είναι ή συνεκτική δουλειά του συγγραφέα, ο ολοκληρωτικός (όχι συστηματικός) χαρακτήρας του βιβλίου, σέ αντίθεση με τη σταθερή έπιμονή των Χορκάμερ και Άντόρνο στο άποσπασματικό ύφος. Ακόμη, ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος», περιέχει κατά τη γνώμη μου εκείνα άκριβώς τά θέματα – και μόνο αυτά – για τά όποια σήμερα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι άποτελούν την κύρια προσφορά του έργου της Σχολής της Φραγκφούρτης.

Ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος», έργο του 1964, προϋποθέτει (άλλά και ως ένα βαθμό περιέχει) τό πρηγούμενο σημαντικό έργο του Μαρκούζε, τό «Έρωσ και Πολιτισμός», πού γράφτηκε 9 χρόνια νωρίτερα.

Υπογραμμίσουμε παραπάνω την άδυναμία σύνδεσης της Κριτικής Θεωρίας με τη ριζική πράξη. Απ' τη στιγμή πού στή σύγχρονη κοι-

νωνία ή οικονομική διάσταση, δέν επιδρά πιά σάν έκρηκτική δύναμη, ή κριτική της κοινωνίας πρέπει να μειωτοπίσει τη δραστικότητα της απ' τό πεδίο της πολιτικής οικονομίας στο πεδίο της ψυχολογίας. Αυτό άκριβώς κάνει ο Μαρκούζε στο «Έρωσ και Πολιτισμός». Η άλλαγή της σφαίρας αναφοράς είναι τό λογικό πόρισμα από μιά κριτική όπου ή κοινωνία δέν θεωρείται πρωταρχικά σάν ύστερος καπιταλισμός, αλλά σάν τεχνολογική όρθολογικότητα (όπως στην Διαλεκτική του Διαφωτισμού). Ο Μαρκούζε άνατρέπει στα ώριμα έργα του Φρόντ. Διαβάζει τό Φρόντ μ' ένα τρόπο, πού έχει προκαλέσει πάρα πολλές αντιδράσεις.

Για τό Φρόντ, όπως τόν διαβάζει ο Μαρκούζε, ή ιστορία του πολιτισμού είναι ή ιστορία της άπώθησης των ένστικτων. Οί άνθρωποι μαθαίνουν να έγκαταλείπουν τις άμεσες και άντικοινωνικές ήδονές και να τις υποτάσσουν στις κοινωνικά χρήσιμες δραστηριότητες. Είναι τό πέρασμα από την αρχή της ήδονής στην αρχή της πραγματικότητας. Ο Μαρκούζε πιστεύει ότι οι καταπιέσεις πηγάζουν απ' τις ειδικές συνθήκες, πού είχαν ως τώρα επικρατήσει στην εξέλιξη του πολιτισμού. Η καταπιεστική όργάνωση της ένστικτικής ζωής, όφείλεται σέ παράγοντες πού δέν πηγάζουν απ' τη ένδογενή φύση των ένστικτων, αλλά από ειδικές συνθήκες ιστορι-

35. Θά ήταν ενδιαφέρον να έξεταστεί γιατί τό συγγραφικό έργο του Μαρκούζε είχε τόση άπήχηση, σέ αντίθεση με τό έργο των Χορκάμερ και Άντόρνο, τη στιγμή πού σέ μεγάλο ποσοστό διαπραγματεύονται με κοινό τρόπο ίδια θέματα.

Πρώτες παρατηρήσεις πού θά μπορούσαν να γίνουν είναι ότι τά έργα του Μαρκούζε γράφονται στα άγγλικά ενώ των Χορκάμερ και Άντόρνο στα γερμανικά. Η γλώσσα του Μαρκούζε είναι λιγότερο φιλοσοφική από των Χ. και Α. Αλλά τό κυριότερο, τό έργο των Χ. και Α. είναι πρόωρο σέ σχέση με την εποχή τους. Αντίθετα ή δημοσιότητα της σκέψης του Μαρκούζε όρσει άμεση άτανάκλαση στα κινήματα της Νέας Άριστερας στην Εύρώπη και στην Άμερική.

36. Μ. Jay ό.π. σελ. 290.

37. Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού, ό.π. σελ. 44.

38. Δές Ε. Φρόμ, Η κρίση της Ψυχάνάλυσης, Άθήνα, Μπουκουμάνης 1976. Υπάρχει όλόκληρη φιλολογία διαμάχης Φρόμ – Μαρκούζε για τη θεωρία της ψυχάνάλυσης.

κής φύσης. Έπομένως ή «ἀρχή τής πραγματικότητας» δέν είναι καθολική.³⁹

Γιά τόν Μαρκούζε ή έννοια τής «καταπίεσης τών ένστίκτων» παίζει παρόμοιο ρόλο μέ τήν έννοια τής «οικονομικής έκμετάλλευσης». Στή βιομηχανική κοινωνία επικρατεί ή «ἀρχή τής απόδοσης» πού είναι ή ιστορική έκφραση τής «ἀρχής τής πραγματικότητας» στήν εποχή μας. Κάτω από τήν έξουσία τής ή κοινωνία διαμορφώνεται σέ στρώματα ανάλογα μέ τίς συναγωνιστικές οικονομικές αποδόσεις τών μελών τής.⁴⁰

Η άτομική επιδίωξη πού κατευθύνεται στήν ήδονή, χειραγωγείται και ματαιώνεται γιατί οί επιτρεπόμενες μορφές ικανοποίησης καθιστούν μηχανικούς τούς αὐθόρμητους έρεθισμούς τών ατόμων. Η καταπίεση συντελείται χάρη σέ δραστικές κοινωνικές τεχνικές — κυρίως ή εκπαίδευση, ή μαζική επικοινωνία κ.λ.π.

Ο Μαρκούζε αντιπαραθέτει οὐτοπικά τήν ἀρχή τής ήδονής στήν ἀρχή τής απόδοσης. Φαίνεται νά πιστεύει ότι ή ἀπελευθέρωση τών ένστίκτων θά φέρει τήν ἀνατροπή ολόκληρης τής καταπιεστικής κοινωνίας. Η σημερινή επανάσταση πρέπει νά είναι ολοκληρωτική, δηλαδή κοινωνική και ψυχική. Ώστόσο ή οπτική του «Έρωσ και Πολιτισμός» είναι ἀρκετά αϊσιόδοξη. Ο Μαρκούζε πιστεύει ότι αφού ή «ἀρχή τής απόδοσης» θεμελιώθηκε πάνω στήν ειδική κουλτούρα τής σπανιότητας, τής ανάγκης και του μόχθου, τότε τά επιτεύγματα τής σύγχρονης προηγμένης τεχνολογίας θά δώσουν τή δυνατότητα στον άνθρωπο νά αντιστρέψει τήν κατεύθυνση, νά σπάσει τή μοιραία ένωση τής παραγωγικότητας και τής καταστροφής, έλευθερίας και απώθησης — μ' άλλα λόγια νά μάθει τή χαρούμενη τέχνη (Gaya scientia) του πώς νά χρησιμοποιεί τόν κοινωνικό πλούτο για ένα κόσμο σύμφωνο μέ τά ένστικτα τής ζωής.⁴¹ Βλέπει δηλαδή στή σύγχρονη κοινωνία ένα διπλό ανταγωνιστικό ρόλο, τό ρόλο τής κυριαρχίας και τό ρόλο τής ἀπελευθέρωσης. Η βασική αυτή διαλεκτική τής τεχνολογίας ως κυριαρχία και ἀπελευθέρωση, είναι βασικό μοτίβο σ' όλα τά ώριμα έργα του Μαρκούζε. Στο «Μονοδιάστατο Άνθρωπο» πραγματοποιει-

ται ένα φιλόδοξο έργο θεώρησης και κριτικής τής σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, τής πνευματικής παράδοσης, τής πραγματικότητας αυτής τής κοινωνίας και τών δυνατοτήτων θετικής διεξόδου απ' αυτήν.⁴²

Η βασική διαπίστωση απ' τήν όποία ξεκινά ο Μαρκούζε είναι ότι στις σύγχρονες προηγμένες κοινωνίες, ή τεχνική και ή έπιστήμη δέν είναι μόνο παραγωγικές δυνάμεις πού έχουν τή δυνατότητα νά εξασφαλίζουν, ικανοποίηση τών ανάγκων αλλά και μορφές ιδεολογίας, πού νομιμοποιούν τήν κυριαρχία πάνω στον άνθρωπο.⁴³ Στήν τελευταία φάση εξέλιξης συντελείται μιá ποιτική αλλαγή. Η γραφειοκρατία και ή τεχνική απαλλάχτηκαν από τήν καθοδήγηση τών ιδιαίτερων συμφερόντων (ταξικών) και έγιναν οί ίδιες ή ανώτερη ιεραρχικά βαθμίδα κυριαρχίας. Ο άφηρημένος ολοκληρωτικός έλεγχος, τό τεχνολογικό καθεστώς πού κυριαρχεί, δέν έχει διαφάνεια απέναντι στις ταξικές συγκρούσεις και τά ταξικά συμφέροντα, γιατί οί παραδοσιακά, κατά τήν όρθόδοξη μαρξιστική θεωρία, αντιτιθέμενες τάξεις, είναι άπόλυτα ένσωματωμένες στο σύστημα και ικανοποιημένες απ' αυτό.⁴⁴

Ο Μαρκούζε καταγίνεται μέ τήν περιγραφή του νέου τρόπου έλέγχου τών συνειδήσεων στή σύγχρονη κοινωνία, μέσα απ' τούς θεσμούς του κράτους, τάρ μέσα ένημέρωσης, τό μάρκετινγκ και τή βιομηχανική κουλτούρα. Η προχωρημένη βιομηχανική κοινωνία είναι συνάμα ένα πολιτικό σύνολο, τό τελευταίο στάδιο εξέλιξης ενός ιστορικού σχεδίου. «Στό βαθμό πού τό σχέδιο αναπτύσσεται, διαμορφώνει τό σύνολο του λόγον και τής δράσης, τό σύνολο τής κουλτούρας στό υλικό και πνευματικό πεδίο. Μέσα από τήν τεχνολογία, ή μόρφωση, ή πολιτική και ή οικονομία ανακατεύονται σ' ένα πανταχού παρόν σύστημα πού καταβροχθίζει και άπωθει κάθε αντίρροπη τάση. Ο τεχνολογικός όρθολογισμός έγινε όρθολογισμός πολιτικός».⁴⁵

Ο σύγχρονος πολιτισμός παράγει, είναι αποτελεσματικός, είναι ικανός νά αυξάνει και νά γενικεύει τήν άνεση, νά κάνει τό περιττό επιθυμητό, νά παρουσιάζει τήν καταστροφικότητα σαν φυσιολογική. Ο μηχανισμός πού συνδέει τό άτομο μέ τήν κοινωνία άλλαξε. Ο κοινω-

νικός έλεγχος έχει τόσο προχωρήσει πού δέν πρέπει νά προκαλεί έκπληξη ότι οί δυνάμεις αντίστασης του ατόμου έχουν ύποστει ολοκληρωτική κάμψη. Η αντίδραση στον κονφορμισμό και στο σύστημα θεωρείται ένδειξη νευρώσης και άντικοινωνικής συμπεριφοράς. Ο όρθολογισμός, έπομένως, τής βιομηχανικής κοινωνίας είναι βαθύτατα άνορθολογικός, σύμφωνα μέ τό Μαρκούζε.

Τά σημεία πού έχουν προκαλέσει περισσότερη συζήτηση και κριτική στον «Μονοδιάστατο Άνθρωπο», τά πío άμφισβητούμενα αλλά και τά πío πρωτότυπα είναι α) ή θεώρηση τής επιστημονικής όρθολογικότητας και β) οί προοπτικές τής αλλαγής.

1. Ο Μαρκούζε πιστεύει ότι ή ίδια ή επιστημονική όρθολογικότητα έγινε αξίωμα όργάνωσης τής κυριαρχίας. Τό θέμα αυτό παρέμειπε στον Χορκχάιμερ και τόν Άντόρνο, έδώ όμως αντιμετωπίζεται πολύ πío έκτεταμένα και συστηματικά. Ποιά όμως είναι ή αντίληψη του για τήν έπιστήμη; Ο Μαρκούζε ψάχνει στα πρώτα στάδια θεμελίωσης τής επιστημονικής μεθόδου, στήν αντίθεση ανάμεσα στή διαλεκτική λογική του Πλάτωνα και στήν τυπική λογική του Άριστοτέλη. «Η τυπική σκέψη διατείνεται πώς έχει καθολική ισχύ. Μιά σκέψη απ' όπον έχει αφαιρεθεί τό «άρνητικό» (...) Παραμερίζοντας αυτή τή διάσταση πού έτσι νά διατηρεί τήν αντίθεση ανάμεσα στο "είναι" και στο "πρέπει νά είναι".... Η σκέψη γίνεται ακριβής αλλά χωρίς κρίσεις καταδικαστικές για τήν κατεστημένη πραγματικότητα».⁴⁶ Η έπιστήμη μέ τόν καιρό γίνεται τεχνολογική. Στο βαθμό πού στο κέντρο τής επιστημονικής προόδου μπαίνει ο Έγχειρηματισμός (operationalisme) και ή όρθολογικότητα, άπλά στοιχεία έλέγχου, παίρνουν μορφή μεθοδικής κατασκευής, όργάνωσης, χειρισμού τής ύλης. Η έπιστήμη και ή όρθολογικότητα είναι για τόν Μαρκούζε α priori τεχνολογία.

Είναι αλήθεια ότι ή έπιστήμη έχει έναν πολύ σχηματικό, έπιφανειακό χαρακτήρα για τόν Μαρκούζε. Λέει σ' ένα σημείο: «Αν συνέβαινε μιá αλλαγή στήν κατεύθυνση τής προόδου, πού νά έσπαζε

τό δεσμό ανάμεσα στην ορθολογικότητα της τεχνικής και στην ορθολογικότητα της εκμετάλλευσης, θά γινόταν ταυτόχρονα μία αλλαγή και στην ίδια τη δομή της επιστήμης – στο επιστημονικό σχέδιο – οι υποθέσεις της επιστήμης χωρίς να χάσουν τον ορθολογικό χαρακτήρα τους(;) θά εφταναν σε θεμελιακά διαφορετικές έννοιες της φύσης». ⁴⁷ Και άλλου «αντίθετα ή διαλεκτική σκέψη είναι και παραμένει μη επιστημονική, στο βαθμό που είναι κριτική» ⁴⁸. Βλέπουμε ένα όρισμένο ξαναγύρισμα στον υπαρξισμό, που υποβιβάζει την επιστήμη και την τεχνική, με τη γνωστή τους μορφή, σ' ένα απλό σκιαγράφημα που μπορεί να ξεπεραστεί ιστορικά. ⁴⁹

Η κριτική λοιπόν της κριτικής ορθολογικότητας θεμελιώνεται όχι στην καπιταλιστική συνάρτηση της αξιοποίησής της, αλλά άμεσα σε μία θεώρηση του ίδιου του επιστημονικού φορμαλισμού, στον οποίο οφείλει τη γένεσή της ή τη τεχνολογία. Η επιστημονική ορθολογικότητα γίνεται ή ίδια στοιχείο καταστολής.

2. Τό πιο αδύνατο ίσως σημείο του «Μονοδιάστατου Ανθρώπου» είναι οι προοπτικές αλλαγής που προσπαθεί να δώσει. Οι λύσεις του Μαρκούζε καταλήγουν σε συνεχείς αντιφάσεις.

Αφ' ενός θεωρεί την τεχνολογία παράγοντα καταστολής και αλλοτρίωσης, εργαλείο που καθιστά αδιανόητη και ανεπιθύμητη κάθε αλλαγή. Σ' άλλο σημείο όμως βλέπει, σε μία τελεολογική όπτική της επανάστασης, σαν νομοτελειακό αποτέλεσμα της υπερβολικά ανεπτυγμένης τεχνολογικής βάσης της κοινωνίας. Η αυτόματοποίηση θά δημιουργήσει τέτοια δομικά προβλήματα, που είναι αδύνατο να τα λύσει ο οργανωμένος καπιταλισμός. Την ίδια στιγμή φυτόσο δηλώνει ότι η επανάσταση είναι ή ολοκληρωτική, ψυχοκοινωνική διαδικασία που μπορεί να είναι έργο μόνο χειραφετημένων ανθρώπων, τονίζοντας τη σπουδαιότητα της «υποκειμενικής άρνησης». Ο φαύλος κύκλος στον οποίο καταλήγει είναι προφανής. Αφού ή τεχνική και ή επιστήμη, με τη σημερινή της μορφή, είναι ιστορικά προϊόντα, προκύπτει τό πρόβλημα μιάς ριζικά νέας επαναστατικής τεχνικής και επιστήμης. Τό σχέδιο της αντικατάστασης παραμένει

άσαφές. Τό νέο σχέδιο (τό όνομάζει υπερβατικό) της νέας τεχνολογίας θά πρέπει, σύμφωνα με τό Μαρκούζε, α) να διατηρεί και να βελτιώνει τά παραγωγικά επιτεύγματα του πολιτισμού, β) να δίνει στην κατεστημένη όλοτητα τίς πραγματικές θεμελιακές της τάσεις και σκέψεις και γ) να τείνει στην επίτευξη της ειρήνευσης του ανθρώπου αναπτύσσοντας τίς ανθρώπινες ιδιότητες και ανάγκες. ⁵⁰

Τό «σχέδιο» αυτό φανερώνει θεμελιώδεις αδυναμίες στή θεώρηση της διεξόδου. Η διατήρηση και ή βελτίωση ιδίως της δεδομένης παραγωγικότητας φαίνεται να προϋποθέτουν αυστηρό διακανονισμό της πείρας της επιστημονικής θεώρησής της, διακανονισμός που είναι φυσικό, σύμφωνα με τό Μαρκούζε, να συνδέεται με τόν καταστατικό χαρακτήρα της τυπικής ορθολογικότητας.

Σημαντικό πρόβλημα είναι ό εντοπισμός του έπναστατικού υποκειμένου που θά πραγματοποιήσει ή θά πυροδοτήσει την αλλαγή. Είδαμε ότι ό Μαρκούζε θεωρεί ή βιομηχανική εργατική τάξη άνικανη για ένα τέτοιο έργο. Πιστεύει ότι δέν υπάρχουν πιά άπελευθερωτικές δυνάμεις στό έσωτερικό της κατεστημένης κοινωνίας. Επίσης είναι άπατηλό να θεωρηθούν οι σημερινές σοσιαλιστικές κοινωνίες σαν περίπτωση άπελευθέρωσης από τά έξω. Τό σχέδιο της βιομηχανικής κοινωνίας του Μαρκούζε συμπεριλαμβάνει την παραδοχή

39. Paul Comerton δ. π. σελ. 29.

40. Χ. Μαρκούζε: Έρωσ και Πολιτισμός, Κάλδος, Αθήνα 1970, σελ. 53.

41. Χ. Μαρκούζε, τό ίδιο.

42. Η καλύτερη κατά τη γνώμη μου σύντομη έκθεση και κριτική του «Μονοδιάστατου Ανθρώπου» είναι του Γκ. Όφφε: «Τεχνική και Μονοδιάσταση» στό «Κριτική της φιλοσοφίας του Μαρκούζε», Φραγκφούρτη 1968. Έλληνική μετάφραση, Πέλλα, Αθήνα, 1972.

43. Χάμπερμας (1968).

44. Χ. Μαρκούζε, «Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος», έκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1971, σελ. 62.

45. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 29.

46. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 151-152.

47. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 174.

48. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 152.

49. Δές Γ. Χάμπερμας, Εισαγωγή στό «Κριτική της Φιλοσοφίας» του Μαρκούζε, Αθήνα 1972, σελ. 11.

50. Χ. Μαρκούζε, Μονοδιάστατος Άνθρωπος, δ. π. σελ. 222.

της άποψης για μία – τουλάχιστον λανθάνουσα – σύγκλιση των συστημάτων 'Ανατολής και Δύσης⁵¹. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την παράλληλη ανάπτυξη της τεχνολογίας, αλλά και τό καθεστώς του στρατιωτικού και πολιτικού άνταγωνισμού στο πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης. 'Η πάλη για την άλλαγή δέν μπορεί να πάρει πιά τίς παραδοσιακές μορφές. Στην τελευταία σελίδα του βιβλίου, άφου έξάντλησε τίς δυνατές διεξόδους ό Μαρκούζε γράφει: «*όμως κάτω άπ' τίς συντηρητικές λαϊκές τάξεις ύπάρχει τό ύπόστρωμα των παριών και των "outsiders"*», των άλλων φυλών, των άλλων χρωμάτων, των κυνηγημένων, των άνέργων. Βρίσκονται έξω άπ' την δημοκρατική διαδικασία. 'Η ζωή τους έκφράζει την άμεσότερη και τή γνησιότερη άνάγκη να μπει τέρμα στίς άπαράδεκτες συνθήκες και στούς άπαράδεκτους θεσμούς.

'Η αντίθεσή τους είναι έπαναστατική άκόμα και άν ή συνείδησή τους δέν είναι. 'Η αντίστασή τους χτυπά τό σύστημα άπ' έξω, και γι' αυτό τό σύστημα δέν μπορεί να τους άφομοιώσει. Είναι μία στοιχειακή δύναμη πού παραδιάζει τούς κανόνες του παιχνιδιού και, δρώντας έτσι, δείχνει ότι πρόκειται για ένα κίβδηλο παιχνίδι. «*Τίποτα δέ δεβαιώνει ότι αυτή ή έξέγερση μπορεί να οδηγήσει σέ κάποιο θετικό άποτέλεσμα...*». Παρ' όλα αυτά ύπάρχουν πιθανότητες να συναντηθούν ξανά, στή διάρκεια αυτής της περιόδου, τά ιστορικά άκρα: δηλ. ή πιό έξελιγμένη ανθρώπινη συνείδηση και ή πιό άγρια έκμεταλλευμένη ανθρώπινη δύναμη⁵².

'Η τελευταία αυτή έπισήμανση δέ μπορεί βέβαια να θεωρηθεί ότι έκπληρώνει τούς όρους για μία ρεαλιστική διεξόδο. Είναι ώστόσο τό σημείο πού έγινε πιό γνωστό άπό όλο τό έργο του Μαρκούζε. Τό σημείο για τό όποιο θεωρήθηκε προφήτης της νέας άριστερας και της έξέγερσης.

'Η πιό διαδεδομένη κριτική πού έχει γίνει στό Μαρκούζε άπό μαρξιστική σκοπιά, άφορά τόν αντιεπιστημονισμό του, τήν άντικατάσταση των ύλιστικών έννοιών μέ υπερδοτικές θεωρήσεις, μέ επιστροφή στόν ίρρασιοναλισμό. 'Η θεώρηση της σύγχρονης κοινωνίας,

όχι ως πεδίο σύγκρουσης άντιτιθεμένων συμφερόντων, αλλά ως ένιαίο όλο, έχει άναγκαία συνέπεια τήν έξήγηση των άντικεινενικών αποφάσεων της κοινωνίας μέσα άπό τό πρίσμα όρθολογικότητα - λανθάνουσες άνθρώπινες άνάγκες. Μ' αυτό τόν τρόπο γενικεύει τόσο πολύ τή θεώρηση των συγκεκριμένων προβλημάτων πού είναι άναγκασμένος να κρατά μία άσταθή ίσορροπία άνάμεσα στήν εύκολη και στήν δύσκολη άλλαγή, τήν πολύ κοντινή και τήν ιδιαίτερα μακρινή. 'Η σημερινή ιστορία δέν είναι βέβαια ιστορία του παραδοσιακού ταξικού άγώνα, παραμένει ώστόσο θεμελιώδης κατάκτηση τό να ξεκινά ή έρμηνεία για τή σταθε-

ρότητα ή τό έτοιμόρροπο του βιομηχανικού συστήματος άπό κοινωνικά έρμηνευόμενα άντικρουόμενα συμφέροντα τάξεων και στρωμάτων. 'Η σημερινή μορφή του ταξικού άγώνα δέν είναι δυνατό να άντικατασταθεί άπό άνθρωπολογικές κατηγορίες.

Παρά τίς πολλές και ούσιαστικές κριτικές, πού μπορούν να της γίνουν, ή σκέψη του Μαρκούζε έχει σάν βασικότερο θετικό συστατικό τό ότι είναι ζωντανή, προκλητική και πρωτότυπη. 'Ισως να μήν ύπάρχει δεύτερο παράδειγμα στήν ιστορία της σύγχρονης σκέψης πού ένα τόσο «δύσκολο» έργο να επηρέασε και να άντικρούστηκε μέ τόση ταχύτητα και σέ τόση έκταση.

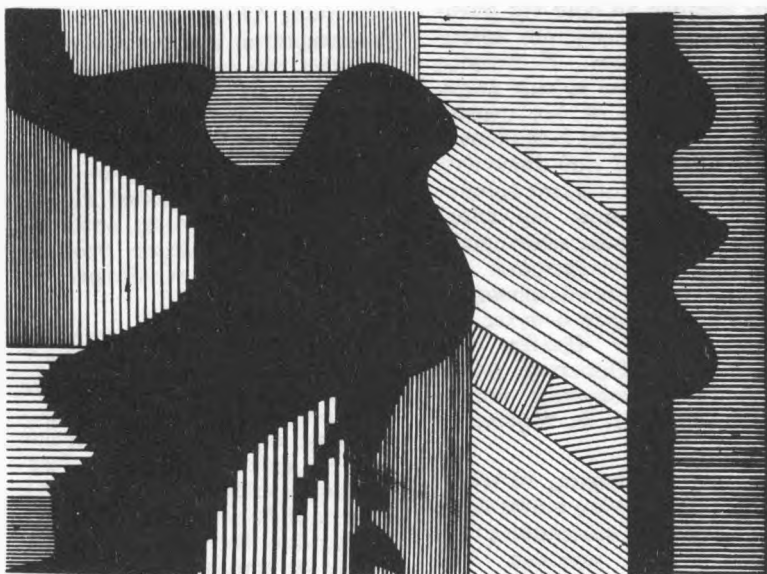
4η Περίοδος: Τό παρόν της σχολής της Φραγκφούρτης- Jürgen Habermas

'Η περίοδος μετά τό 1949 είναι περίοδος πού ή Σχολή της Φραγκφούρτης άναγνωρίζεται και στή Γερμανία. Μέχρι και τή δεκαετία του '60, κυρίαρχη μορφή του 'Ινστιτούτου είναι ό 'Αντόρνο ενώ ό Χορκχάιμερ, μετά τά πρώτα χρόνια, παίρνει σιγά σιγά τό δρόμο της παραίτησης άπό πρωτότυπη συνθετική εργασία, στρεφόμενος προς τό τέλος της ζωής του στόν συντηρητισμό και τόν ίρρασιοναλισμό. 'Ο 'Αντόρνο άντίθετα (Διευθυντής του 'Ινστιτούτου άπ' τό 1958 ως τό 1969) ύπερασπίζεται τήν Κριτική Θεωρία, έξελίσσει τά θέματά της και έξασκει μία ισχυρή επίδραση κυρίως πάνω στή φοιτητική πρωτοπορία.

'Η Κριτική Θεωρία, στά ώρμα γραφτά του 'Αντόρνο (Minima Moralia και 'Αρνητική Διαλεκτική), παίρνει ξεκάθαρα άρνητικό χαρακτήρα. Τά γραφτά του συχνά γίνονται σαρκαστικά και σατιρικά, έντελώς άποσπασματικά στή μορφή· άλλάζει άκόμα και ή γλώσσα τους. Βάση του έργου του 'Αντόρνο γίνεται ή κριτική της ίδεολογίας και της κουλτούρας. 'Η σύγχρονη κοινωνία περιγράφεται έντελώς άρνητικά. Θεωρείται ότι έχει φτάσει σ' ένα τέλειο βαθμό κλεισίματος όπου ένσωματώνονται τά πάντα. Τίποτα πού προέρχεται άπό τούς κύκλους αυτής της κοινωνίας δέν μπορεί να τήν ξεπερά-

σει. 'Ακόμη κι άν ξεκινήσει ή κριτική άπό μία όπτική έντελώς έξωτερική σέ σχέση μέ τόν κατεστημένο κόσμο, θά είναι πάλι ύποχρεωμένη να χρησιμοποιήσει διανοητικά έξγαλεία έμπλουτισμένα άπ' αυτόν τόν κόσμο. 'Ετσι, οί σκοποί της έκφυλίζονται. 'Ο 'Αντόρνο χρησιμοποιεί τήν εικόνα του Βαρώνου Μυνχάουζεν, πού προσπαθούσε να κρατηθεί στό κενό τραβώντας ό ίδιος τά μαλλιά του. Γράφει άλλου: «*δέν ύπάρχει άληθινή ζωή μέσα στήν κίβδηλη*».⁵³

'Ο 'Αντόρνο δέν βλέπει δυνατότητες διεξόδου άπ' τή σημερινή κατάσταση. 'Η Θεωρία και ή Πρακτική, στό σύγχρονο κόσμο, είναι καταδικασμένες, σέ μία σχέση πολωτική. 'Η θεωρία, ως κριτική και άρνητική διαλεκτική, είναι για τόν έαυτό της ή ίδια της ή πρακτική, ενώ άπ' τήν άλλη μεριά ή πρακτική θά πρέπει να μείνει χωρίς θεωρία. Μόνο στό πεδίο της τέχνης, όπου δεβαιώνονται οί πραγματικές άνθρώπινες παραγωγικές δυνάμεις, ή πρακτική έπανακτά τά δικαιώματά της. 'Η άρνητική διαλεκτική του 'Αντόρνο, παραπέμπει στήν αίώνια άντίθεση άνθρώπου και φύσης, μύθου και λόγου. Κι αυτός βρίσκει στό θεμέλιο του όρθολογισμού τά σπέρματα της κυριαρχίας. Στο έργο του ή άρνηση θά γίνει ή έξέγερση της άτομικής συνείδησης ένάντια στήν καταπίεση. 'Η πραγματικό-

τητα δέν περιέχει μέσα της καμιά ύλική κίνηση άπελευθέρωσης. Έπομένως ή άρνηση είναι άρνηση τής «άρνητικότητας του ύπαρκτου» – «καταστροφική» κίνηση, πού φανερώνει τήν κενότητα τής άλλοτρωμένης πραγματικότητας.

Βλέπουμε ότι ή διαλεκτική του Άντόρνο μετατρέπεται σε διαλεκτική τής άκινήσις. Η Κριτική Θεωρία θά φτάσει στά όρια τής όλοκληρωτικής απομάκρυνσής της άπ' τήν έπαναστατική πράξη πού άρχικά έπαγγελόταν, τής άρνησης για τή θεώρηση των κοινωνικών δυνατοτήτων του σήμερα. Αποδίδοντας όλα τά προβλήματα του παρόντος στή σχέση άνθρωπος-φύση, κάνει πιά άφαίρεση τής πραγματικότητας. Είναι ή κατάληξη μις πορείας, πορείας συνεχούς στήν ιδιαιτερότητά της.

Η νέα γενιά ώστόσο τής Σχολής τής Φραγκφούρτης, δέ φαίνεται νά συμμερίζεται ούτε τήν άπαισιοδοξία, ούτε τόν ίρρασιοναλισμό των ίδρυτών του Ίνστιτούτου. Τά τελευταία χρόνια παρατηρείται μιá προσέγγιση σε μαρξιστικές κυρίως έννοιες και μεθοδολογικά εργαλεία πού είχαν εγκαταλειφθεί. Αυτό μπορεί νά τό διαπιστώσει κανείς βλέποντας για παράδειγμα τό συλλογικό τόμο πού τυπώθηκε με έπιμέλεια του Χάμπερμας – άφιέρωμα στά 70 χρόνια του Μαρκούζε, τό 1968 στή Φραγκφούρτη.⁵⁴

Ο Μαρκούζε κατακρίνεται διότι στο έργο του ύπάρχει εγκατάλειψη τής έπαναστατικής προοπτικής σάν ένδογενές στοιχείο τής Κριτικής Θεωρίας (Όφφε), άναθεώρηση τής φρουδικής θεωρίας (Μπέρν και Ράιχε), ή επιβίωση ύπαρξιστικών και φαινομενολογικών επιρροών στή θεώρηση τής κοινωνίας (Α. Schmidt). Ο Σμίντ, διευθυντής του Ίνστιτούτου από τό 1969, έπανεξετάζει τήν έννοια τής φύσης στο έργο του Μάρξ, άναθεωρεί τήν διαδεδομένη στά τελευταία έργα τής «Σχολής» αντίληψη για μιá μηχανιστική θέαση του Μάρξ, καταγγέλοντας τόν άνορθολογισμό και τή μαζική άποκρυφολογία πού βρίσκεται στή βάση τής σκέψης του Έρνστ Μπλόκ⁵⁵ (έμμεσα και του Μαρκούζε).

Τό σύνολο των εργασιών των νεοτέρων μελών του Ίνστιτούτου δέν είναι δυνατό νά ξεταστεί εδώ, και γιατί βρίσκεται σε εξέλιξη και γιατί τά περισσότερα έργα είναι άμετάφραστα και άγνωστα στο μη γερμανόφωνο άναγνωστικό κοινό. Έξάιρεση άποτελεί ό Γιούργκεν Χάμπερμας, πού μολονότι τά κύρια έργα του χρονολογούνται μετά τό '65, έχει γίνει ήδη πλατύτερα γνωστός. Ο Χάμπερμας θεωρείται ως ό κυριότερος συνεχιστής του έργου τής Σχολής τής Φραγκφούρτης και βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τό έργο των Χορχάμερ, Άντόρνο και Μαρκούζε. Ο Χάμπερμας άγνωρίζει τήν προσφορά του Μαρκούζε και συνάμα κατακρίνει τίς ασυνέπειές του. Στή βασική ιδέα του Μαρκούζε ότι ή έπιστήμη είναι έν δύναμιε κυριαρχία, διακρίνει επιβίωση του Χούσσερλ και του Χάιντεγκερ. Στή νεορομαντική ιδέα για μιá «νέα έπιστήμη» σε σχέση με μιá ύπόσχεση «ανάστασης τής έκπτωτης φύσης» βλέπει τήν επίδραση του έβραϊκού και προτεσταντικού μυστικισμού. «Είναι ένα θέμα πού έχει μπει στή φιλοσοφία του Σέλλινγκ, πού έπανεμφανίζεται

51. Γκ. Όφφε, δ. π. σελ. 61. Δές Χ. Μαρκούζε, *Ο Σοβιετικός Μαρξισμός*, Καστανιάτη, Αθήνα 1976.

52. Χ. Μαρκούζε, *Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, δ. π. σελ. 254-255.

53. Άντόρνο, *Minima Moralia* Φραγκφούρτη, 1951.

54. «Γερμανοί Φιλόσοφοι κριτικάρουν τό Μαρκούζε», Πέλλα, Αθήνα, 1972.

55. ΑΙ. Schmidt: «Η έννοια τής φύσης στο Μάρξ», Φραγκφούρτη, 1962.

στά χειρόγραφα του 44 του Μάρξ και τίς μέρες μας αποτελεί τή βασική ιδέα της φιλοσοφίας του Μπλόκ και ακόμη κατευθύνει τίς πύο κρυφές ελπίδες του Μπένγιαμιν, του Χορκχάμερ και του Άντόρνο». ⁵⁶ Ο Χάμπερμας εξετάζει έκτεταμένα τό θέμα του ὀρθολογισμοῦ, ὅπως τό θεώρησε ὁ Μάξ Βέμπερ. Δέ μένει ἱκανοποιημένος ἀπ' τήν ὀπτική τῆς Σχολῆς σ' αὐτό τό βασικό θέμα και εἰσάγει μερικέσ νέεσ διακρίσεισ. Θεμελιώδης εἶναι ἡ διάκριση ἐργασίας και ἀλληλεπίδρασης. ⁵⁷

Μέ τόν ὄρο ἐργασία ἡ ὀρθολογιστική δραστηριότητα σέ σχέση μ' ἕνα σκοπό, ἔννοει τήν ἐργαλειακή δραστηριότητα, μιά ὀρθολογική ἐκλογή. Ἡ ἐργαλειακή δραστηριότητα ὑπακούει σέ τεχνικούς κανόνεσ πού θεμελιώνονται σέ μιά ἐμπειρική γνώση. Μέ τόν ὄρο ἀλληλεπίδραση ἡ ἐπικοινωνιακή δραστηριότητα ἔννοει τήν, μέσα ἀπό σύμβολα, ἐπικοινωνία. Συνίσταται σέ αὐστηρέσ νόρμεσ, πού καθορίζουν ἀμοιβαίεσ συμπεριφορέσ και πού πρέπει ἀπαραίτητα νά ἀναγνωρίζονται και νά κατανοοῦνται ἀπό δύο ἢ περισσότερα δρώντα ὑποκείμενα.

Ἡ ἰσχὺς τῶν τεχνικῶν κανόνων ἐξαρτάται ἀπό τήν ἰσχύ τῶν ἐμπειρική ἢ ἀναλυτικά ἀληθῶν προτάσεων, ἐνῶ ἡ ἰσχὺς τῶν κοινωνικῶν κανόνων εἶναι θεμελιωμένη πάνω στή μοναδική διῦποκειμενικότητα τῆς κατανόησησ τῶν προθέσεων και τῆς ὑποχρεωτικῆσ συμμόρφωσης ὄλων.

Πάνω στή βάση αὐτῶν τῶν δύο τύπων δραστηριότητας, διακρίνει κοινωνίεσ ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἐργαλειακή ἢ ἡ ἐπικοινωνιακή δραστηριότητα. Τό θεσμικό πλαίσιο μιάσ κοινωνίας συνίσταται σ' ἕνα σύνολο κανόνων πού καθοδηγοῦν τίς ἀνθρώπινεσ ἀλληλεπιδράσεισ.

Ἄλλά ὑπάρχουν ὑποσυστήματα, ὅπως τό οἰκονομικό ἢ τό κρατικό, ὅπου ἀκριβῶσ κυριαρχεῖ ἡ ἐργασία.

Στίς παραδοσιακέσ κοινωνίεσ, οἱ πολιτιστικέσ παραδόσεισ προσφέρουν μιά νομιμοποίηση στά ὑποσυστήματα τῆσ ἐργαλειακῆσ δραστηριότητας, (οἱ μύθοι, ἡ θρησκεία εἶναι ἰδεολογίεσ πού καλύπτουν τίς πραγματικέσ σχέσεισ κυριαρχίας). Τό πέρασμα στοῦσ σύγχρονουσ πολιτισμοῦσ γίνεται ἀκριβῶσ, δταν ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὑποσυστημάτων ἐρ-

γασίας ξεπερνᾶ τά ὄρια τῆσ δυνατότητας νομιμοποίησησ τῶν πολιτιστικῶν παραδόσεων. Ἡ ὑπεροχή τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆσ συνίσταται σέ δύο σημεία: α) Στήν κινητοποίηση ἑνὸσ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ πού ἐπεκτείνει συνεχῶσ τά ὑποσυστήματα ὀρθολογικῆσ δραστηριότητας (ἐργασίας) 2) στήν ἐξέλιξη μιάσ οἰκονομικῆσ νομιμοποίησησ πού ἐπιτρέπει στό σύστημα κυριαρχίας νά προσαρμόζεται στίς καινούριεσ ἀνάγκεσ ὀρθολογικότητας ἐν ἐξελίξει τῶν ὑποσυστημάτων. Πρόκειται γιά τή διαδικασία προσαρμογῆσ πού ὁ Μάξ Βέμπερ ὀρίζει ὡσ "ὀρθολογικοποίηση" ⁵⁸.

Κατά τόν Χάμπερμας, τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἀρχίζουν δύο ὀριακέσ διαδικασίεσ α) ἡ παρέμβαση τοῦ κράτουσ, πού προσπαθεῖ νά διασφαλίσει τή σταθερότητα τοῦ συστήματοσ και β) ἡ ἀλληλεξάρτηση τῆσ ἐρευνασ και τῆσ τεχνικῆσ, πού μετατρέπει τήν ἐπιστήμη στήν πύο σημαντική παραγωγική δύναμη. Τό γεγονός αὐτό ἀλλάζει τήν κλασική σχέση ἐργασίας - ἀλληλεπίδρασης, θεσμῶν - ὑποσυστημάτων ἐργασίας, σέ σχέση μέ τό φιλελεύθερο καπιταλισμό. Ὁ Χάμπερμας πιστεῦει ὅτι τό κλειδί γιά τήν ἀνάλυση αὐτῶν τῶν μετασχηματισμῶν ὀφείλεται στό Μαρκοῦζε, ἐπισημαίνοντασ ὅτι ἡ ἐπιστήμη και ἡ τεχνική, μέ τή σειρά τουσ, λειτουργοῦν ὡσ νομιμοποιήσεισ τῆσ κυριαρχίας (λειτουργοῦν δηλαδή και ὡσ ἰδεολογία) ⁵⁹.

Ὁ Χάμπερμας ἀντικαθεστᾶ τήν ἀντίθεση παραγωγικέσ δυνάμεισ - παραγωγικέσ σχέσεισ μέ τήν ἀντίθεση ἐργαλειακή - ἐπικοινωνιακή δραστηριότητα. Ἡ μιά ἐνδιαφέρεται γιά τήν κυριαρχία τῆσ φύσης (ἀλλά και τῶν ἀνθρώπων) ἐνῶ ἡ δεύτερη μόνο γιά τήν ἐπικοινωνία χωρίσ τήν ἐπιθυμία τῆσ κυριαρχίας.

Ἡ πρακτική συνέπεια ἀπ' τή θεωρητική αὐτή κατασκευή τοῦ Χάμπερμασ εἶναι ἡ προσπάθεια νά θεμελιωθεῖ μιά πολιτική θεωρία. Εἶναι δυνατό νά σκεφτοῦμε ἕνα μετασχηματισμό τῆσ σύγχρονης κοινωνίας σέ μιά μορφή ἑλληνικῆσ πόλεωσ, ὅπου τό ρόλο τῶν σκλάβων μπορεῖ νά παίξει ἡ αὐτοματοποίηση. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει ἀν ἡ ἀνάπτυξη και ἡ ἐφαρμογή τῆσ ἐπιστήμησ και τῆσ τεχνικῆσ ὑποταχτοῦν στό δημόσιο ἔλεγχο. Ὁ Χάμπερμας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ

Πρακτικός Λόγος μπορεῖ νά γίνει χαρακτηριστικό μιάσ κοινωνίας και ὄχι μόνο τοῦ ἀτομονομημένου ἀτόμου (ἀντίθετα μέ τό Χορκχάμερ και τόν Άντόρνο τῆσ «Διαλεκτικῆσ τοῦ Διαφωτισμοῦ»). Ἄκόμα βλέπει (σέ ἀντίθεση μέ τόν Μαρκοῦζε) τό περιεχόμενο τῆσ οὔτοπιάσ σά δημιουργία μιάσ ἰδανικῆσ κατάστασῆσ δημοσίου διαλόγου ὅπου οἱ ἐπικοινωνιακέσ διαστρεβλώσεισ θά ἔχουν περιοριστεῖ ⁶⁰.

Ἡ ὀπτική τοῦ Χάμπερμασ προϋποθέτει μιά θεωρία τῆσ ἐπικοινωνιακῆσ ἱκανότητας. Ἡ πραγματική "ὀρθολογικοποίηση" τῆσ ἀλληλεπίδρασης σημαίνει ἀπελευθέρωση ἀπό τίς ἐπικοινωνιακέσ διαστρεβλώσεισ, προϋποθέτει μιά ἰδανική κατάσταση ὅπου ὄλοι οἱ μετέχοντεσ θά εἶναι ἴσοι ὅσον ἀφορᾶ τή δυνατότητα νά μετᾶσχουν στόν κοινωνικό διάλογο.

Ὁ Χάμπερμας πιστεῦει ὅτι ἡ ἰδέα μιάσ μορφῆσ κοινωνικῆσ ζωῆσ ὅπου ἡ αὐτονομία και ἡ ὑπευθυνότητα εἶναι δυνατέσ ἀντιστοιχεῖ στή δομή τῆσ ἰδιασ τῆσ γλώσσασ. Ἡ ἐπικοινωνία στηρίζεται στήν ἀδιόρατη λειτουργία γλωσσικῶν κατασκευῶν (παιχνιδιῶν) πού στηρίζονται σ' ἕνα κοινό ὑπόδαρο.

Ἡ ἱκανότητα τῆσ γλώσσασ νά λύσει τά παρουσιαζόμενα προβλήματα στήν ἐξέλιξη τουσ, προϋποθέτει τήν ἀποδοχή ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού τή χρησιμοποιοῦν βρίσκονται ὄλοι σέ μιά "ἰδανική γλωσσική κατάσταση". Αὐτή ἡ "ἰδανική γλωσσική κατάσταση" ἀντιστοιχεῖ σέ κείνη τήν ἐπιδιωκόμενη "ὀρθολογικοποίηση" τῆσ κοινωνικῆσ πρακτικῆσ, ὅπου ὄλοι οἱ μετέχοντεσ θά βρίσκονται σέ "ἰδανική ἐπικοινωνιακή κατάσταση".

Μ' αὐτόν τόν τρόπο ὁ Χάμπερμας συνδέει τήν πολιτική θεωρία πού ξεκινᾶ ἀπ' τήν ἀντίθεση ἐργασίας-ἀλληλεπίδρασης, μέ τή θεωρητική συνέπεια αὐτῆσ τῆσ ἀντίθεσης, δηλαδή τή θεωρία τῆσ ἐπικοινωνιακῆσ ἱκανότητας.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Χάμπερμασ εἶναι βελτιωμένη σέ σχέση μέ τό "Μονοδιάστατο ἄνθρωπο", ὅσον ἀφορᾶ τίς ἀσυνέπειεσ και τά ἄλλα διλήμματα τοῦ τελευταίου. Ὁ Χάμπερμας δίνει ὀρισμένα ἐργαλεῖα ἀνάλυσης πού εἶναι και θεμελιωμένα και χρήσιμα γιά τή μελέτη τοῦ ὄριμου καπιταλισμοῦ. Ὡστόσο, κατά τή γνώμη

μου, κάνει ένα θεωρητικό άλμα απ' τή διαπίστωση και τήν έκθεση προς τή λύση τών προβλημάτων. Η έκθεση τών τάσεων τής βιομηχανικής κοινωνίας και ό ισομορφισμός γλώσσας και πραγματικότητας δέν φαίνεται νά θεμελιώνουν απόλυτα τή δυνατότητα μιάς πολιτικής λύσης τών συγχρόνων προβλημάτων (Αρχαία πόλις κ.λ.π.). Η εργασία του Χάμπερμας σέ εξέλιξη ακόμα, συνδέεται μέ μιά έκτενη κριτική του θετικισμού (γνώση και συμφέρον) και προσπαθεί νά εμπλουτίσει τή Κριτική Θεωρία μέ μιά άλλη κλασική γερμανική πνευματική παράδοση, τήν παράδοση τής Έρμηνευτικής.

56. Γ. Χάμπερμας: *Τεχνική και Έπιστήμη σάν Ίδεολογία*, Gallimard Παρίσι 1973, σελ. 11.

57. Γ. Χάμπερμας, δ. π. σελ. 21.

58. Γ. Χάμπερμας, δ. π. σελ. 32.

59. Γ. Χάμπερμας, δ. π. σελ. 36-37.

60. Δές Paul Comerton δ. π. σελ. 31.

Βασική Βιβλιογραφία γιά τή Σχολή τής Φραγκφούρτης

(όπου υπάρχει ελληνική μετάφραση γράφεται ή ελληνική έκδοση. Τό ίδιο ισχύει γιά τίς αγγλικές και γαλλικές εκδόσεις σέ σχέση μέ τίς γερμανικές).

Adorno Th., Horkheimer M.: «*Dialectic of Enlightenment*», Βοστώνη, 1973.

Adorno Th., *Negative dialectics*, Λονδίνο, 1973.

Adorno Th., *Minima Moralia*, Φραγκφούρτη 1951 (όρισμένα μεταφρασμένα κομμάτια δημοσιεύονται στό «Αλλοτρίωση», Έπίκουρος, Άθήνα 1973).

Benjamin, «*Illumination*», Cape 1970.

Block Er, *Das Prinzip Hoffnung*, Βερολίνο 1954.

Μπραζιλνσκι, «*Ιστορία του Μαρξισμού*», Άθήνα 1976.

Κολλέτι Λ., «Ο Χέγκελ, ό Μάρξ και ή Σχολή τής Φραγκφούρτης» στό «Ο Μαρξισμός σήμερα», Όδυσσέας, Άθήνα 1973.

Comerton, P., Introduction στό *Critical Sociology: Selected Readings*, Penguin, Λονδίνο 1976.

Φρόμμ Ε., «*Η κρίση τής ψυχανάλυσης*», Μπουκουμάνης, Άθήνα 1975.

Goldman, L., *Reflections sur la pensée de H. Marcuse*, στό *Marxisme et sciences humaines*, Gallimard, Παρίσι, 1970.

Χάμπερμας, *Τεχνική και Έπιστήμη σάν Ίδεολογία*, Έκδόσεις '70, 1973.

Habermas J., *Knowledge and Human Interest*, Heinemann, Λονδίνο, 1972.

Horkheimer M., *Eclipse de la Raison*, Payot, Παρίσι, 1974.

Χορκχάμπερ Μ., *Οι άπαρχές τής άστικής φιλοσοφίας τής Ιστορίας*, Κάλβος 1973.

Horkheimer, M. «*Theorie traditionelle*

et Theorie critique», Gallimard, Παρίσι, 1974.

Jay M.: *L' imagination dialectique*, Payot, Παρίσι, 1977.

Κόρς, Κ. *Μαρξισμός και φιλοσοφία*, Έρασμος, Άθήνα, 1976.

Λούκατς, Γκ., «*Ιστορία και ταξική συνείδηση*», Όδυσσέας, Άθήνα 1974.

Mari Intyre, *Μαρκούζε*, Μπουκουμάνης, Άθήνα 1975.

Μαρκούζε, Χ., *Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, Παπαζήσης, Άθήνα, 1974.

Μαρκούζε, Χ., «*Έρως και πολιτισμός*», Κάλβος, Άθήνα, 1970.

Μαρκούζε, Χ., «*Ο Σοβιετικός Μαρξισμός*», Καστανιώτης, Άθήνα, 1975.

Μαρκούζε, Χ., *Φιλοσοφία και κριτική θεωρία*, στό «*Φιλοσοφικά Δοκίμια*», Μπουκουμάνης, Άθήνα, 1970.

Newmann, F.: *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*, Νέα Ύόρκη, 1944.

Όφφε, Γκ.: «*Τεχνική και μονοδιάσταση*», στό *Κριτική τής φιλοσοφίας του Μαρκούζε*, Πέλλα, Άθήνα, 1972.

Schmidt, Al.: *The Concept of Nature in Marx*, New Left Books, Λονδίνο, 1971.

Vincent, J. M.: *La Theorie Critique de l'École de Frankfurt*, Παρίσι, 1976.

Wellmer, A., *Critical Theory of Society*, Νέα Ύόρκη 1971.

Πλήρης βιβλιογραφία γιά τά έργα τής Σχολής μέχρι τό 1950, υπάρχει στό βιβλίο του Μ. Jay, δ. π.

Γιά τίς νεότερες δημοσιεύσεις τών μελών τής σχολής δές στή συλλογή *Critical Sociology, No 8*.

Πλήρης βιβλιογραφία τών έργων του Μαρκούζε μέχρι τό 1967 βρίσκεται στό *The critical Spirit: Essays in Honor of H. Marcuse*, Boston, 1967, σ.σ. 427-433.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Έτιέν Μπαλιμπάρ, Γιά τή δικτατορία του προλεταριάτου

Γκαλθάνο Ντέλα Βόλπε, Γιά τή διαλεκτική

Άντόνιο Λαμπριόλα, Ύλιστική αντίληψη τής Ιστορίας

Έθγκένι Πασουκάνις, Μαρξισμός και Δίκαιο

Λούτσιο Κολέτι, Γιά τό νεαρό Μάρξ

Άγκνές Χέλερ, Έπανασταση και καθημερινή ζωή

Έβαλντ Ίλένκο, Τεχνοκρατία και άνθρωπινα Ιδεώδη στό σοσιαλισμό.

Κάρελ Κόσικ, Η διαλεκτική του συγκριμένου

Πρέντραγκ Βρανίτσκι, Ιστορία του μαρξισμού

Κάρλ Κόρς, Κάρλ Μάρξ

Βόλφγκανγκ Άμπεντροτ, Κοινωνική Ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος

Τζιουζέπε Φιόρι, Άντόνιο Γκράμσι, ή ζωή ενός επανασάτη

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Λουί Άραγκόν, Οι καμπάνες τής Μπάλ

Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι, Έρωτικό γράμματα στή Λίλια Μπρίκ

Ναταλία Μπαράνσκαγια, Έπτά ήμέρες μιάς γυναίκας.

Τζών Γουάιν, Απόφοιτος μέ μέτρο βαθμό

Τσέζαρε Παβέζε, Ένα ώραίο καλοκαίρι

Μπέρτολτ Μπρέχτ, Τό ρομάντσο τής πεντάρας

Μάξ Φόν ντέρ Γκρύν, Φωτιά και αντιφέγγισμα

Μπράνιμρ Στεπάνοβιτς, Στόμα γεμάτο χύμα

Προσπέρ Μεριμέ, Χρονικό τής Βασιλείας του Καρόλου ΙΧ

Μάρκ Τουαίν, Οι περιπέτειες του Χάκλμπερυ Φίν

Γκέοργκ Βελίτικοφ, Άπλά θαύματα

Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΥ

ΜΕΓΑΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ Ελλάδας

- 1ος ΤΟΜΟΣ Όμηρικά
2ος ΤΟΜΟΣ 2500 – 500
π.Χ.
3ος ΤΟΜΟΣ 500 – 355
π.Χ.
4ος ΤΟΜΟΣ 355 – 146
π.Χ.
5ος ΤΟΜΟΣ Μ. Άλέ-
ξανδρος και Έπίγονοι
6ος ΤΟΜΟΣ 146 π.Χ. –
300 μ.Χ.
7ος ΤΟΜΟΣ 300 – 1204
8ος ΤΟΜΟΣ 1204 –
1453
9ος ΤΟΜΟΣ 1453 –
1821
10ος ΤΟΜΟΣ 1821 –
1832
11ος ΤΟΜΟΣ 1832 –
1862
12ος ΤΟΜΟΣ 1862 –
1900
13ος ΤΟΜΟΣ 1900 –
1924

Το μεγαλύτερο σε
όγκο και
πληρότητα
ιστορικό έργο
πού κυκλοφόρησε
ως σήμερα σ' όλο
τόν κόσμο!
2500 π.Χ. - ως την
ανακήρυξη της
Δημοκρατίας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
20ος ΑΙΩΝΑΣ
ΧΑΡ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ 13
ΤΗΛ. 3633 493

8.100 ΣΕΛΙΔΕΣ

13 ΤΟΜΟΙ

• και γραμματα ζωριζω

β) Τις διορθώσεις που έκανε ο Τάσος Μπουκουβάλας στα επτά πρώτα τυπογραφικά του βιβλίου.

γ) 'Αποδελτίωση ενός κειμένου που είχε γράψει ο Μπουκουβάλας στις φυλακές της Κεφαλλονιάς τό 1952-53 με τίτλο «Γιά τή Λευτεριά» που αναφέρεται στην αντίσταση στη Θεσσαλία.

Ο επιμελητής και εκδότης του «'Αντάρτικου 'Ιππικού» αντιπαρέβαλε τό παλιό κείμενο του Μπουκουβάλα που λίγα χρόνια τό χώριζαν από τά γεγονότα (και που φυσικό ήταν ή ανάμνηση των περιστατικών νά κρατιέται πιό έντονη), μέ τίς αναμνήσεις του ίδιου του Μπουκουβάλα, είκοσι χρόνια αρ-

οὔτε ή πληρότητα των συμβάντων στην περιοχή Θεσσαλίας, οὔτε ή ανάλυση των πολυσύνθετων πολιτικών και ιδεολογικών προβλημάτων της αντίστασης. Γιατί ο συγγραφέας δέν φεύγει πέρα από τήν άμεση εμπειρία του αφηγητή, από όσα είδε και έκανε ο ίδιος και οι συμπολεμιστές. 'Από τή μιá μεριά ο αναγνώστης έχει μπροστά του μιá πλούσια πηγή πληροφοριών για πρόσωπα και πράγματα, και από τήν άλλη, όπως ή αφήγηση είναι διανθισμένη μέ πλήθος περιστατικά από τή σκληρή αλλά και γεμάτη αγωνιστική έξαρση καθημερινότητα της ζωής των ανταρτών και του λαού, νοιώθει τό ύφος και τό ήθος των ανθρώπων της εποχής. Κι αυτό έχει σημασία, κυρίως ιστορική. Γιατί αφού τό ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ και ή αντίσταση διώχτηκαν και πλαστογραφήθηκαν από τήν αντίδραση, αφού τυλίχτηκαν μέ πυκνούς κομματικούς μύθους και άποσιωπήσεις, αφού ή σύγχρονη – και τής μόδας – «άπομυθοποίηση» φορτώνει τήν εποχή εκείνη μέ τούς δικούς της μύθους, για νά πλησιάσουμε τήν πραγματική ιστορία της 'Αντίστασης τό έργο έγινε διπλά και τριπλά δύσκολο. Μας χρειάζονται όχι μόνο πηγές, κείμενα, στοιχεία κι έγγραφα, αλλά και νά σκορπίσουμε τούς μύθους. Χρειάζεται νά φανταστοῦμε τόν κόσμο της εποχής: τούς ανθρώπους της στο χώρο τους και τό χρόνο τους που δέν είναι πιά ο δικός μας. Νά φανταστοῦμε τόν αντάρτη, τόν «υπεύθυνο» του χωριού, τόν καπετάνιο, τό κομματικό στέλεχος, χωρίς τή ρητορεία του κομματικού μύθου, χωρίς τούς έξωραϊσμούς των σύγχρονων «άπομυθοποιών» και χωρίς τά ράκη του αντικομμουνιστικού μένους. Γιατί αν ή ιστορία γράφεται μέ ιδέες και τεκμήρια, αν ο καθένας, τελικά, γράφει τήν ιστορία των πηγών του και των ιδεών του, γράφεται επίσης μέ τή φαντασία: μέ τόν κόσμο που οι ιδέες, τά έγγραφα, οι μαρτυρίες ξαναπλάθουν μέσα στο χώρο και τό χρόνο. Έτσι ερχόμαστε ασφαλέ-

Καπετάν Μπουκουβάλας: Τό αντάρτικο 'Ιππικό της Θεσσαλίας του 'Αλέξη Σεβαστάκη

'Εκδόσεις «Διογένης», σειρά «Τεκμήρια 'Ιστορίας», 'Αθήνα 1978, σσ. 424.

Είναι τά ενθυμήματα του Δημ. Τάσου-Μπουκουβάλα, καπετάνιου της Ταξιαρχίας 'Ιππικού του ΕΛΑΣ (Θεσσαλία), όπως τά κατέγραψε ο 'Αλέξης Σεβαστάκης, όταν και οι δυό, αφηγητής και «καταγραφέας», ήταν κρατούμενοι της στρατιωτικής δικτατορίας στο Παρθένι της Λέρου. Στόν ίδιο τόμο ο εκδότης και επιμελητής της έκδοσης Κώστας Κουλουφάκος πρόσθεσε ένα παράρτημα που περιλαμβάνει:

α) Περιγραφή από τήν άπελευθέρωση της Λάρισας δημοσιευμένη στην αντιστασιακή εφημερίδα «'Αλήθεια» (28.10.1944) και τούς λόγους που εκφώνησαν οι Παπαιωάννου, Μπουκουβάλας, Κ. Καραγιώργης και ο διοικητής της Ταξιαρχίας 'Ιππικού συνταγματάρχης Δ. Κασσάνδρας.

γότερα, όπως τις κατέγραψε ο Α. Σεβαστάκης. Παράλληλα προσέφυγε και σε άλλες πηγές: τό δίτομο έργο του Λ. 'Αρσενίου «'Η Θεσσαλία στην 'Αντίσταση», τά δημοσιευμένα τεύχη του «'Αρχείου της 'Αντίστασης», μαρτυρίες προσώπων, «ώστε από τή δημοσίευση των πληροφοριών νά ικανοποιηθεί σο ήταν δυνατό και τό αίτημα για στορική ακριβολογία» (σημείωμα συ εκδότη-επιμελητή σ. 325). Έτσι ή έκδοση αυτή, για τή δημιουργία, τήν ανάπτυξη και τή δράση του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας και ιδιαίτερα της Ταξιαρχίας 'Ιππικού, μπορεί νά θεωρηθεί ως ντοκουμέντο ύψηλης ιστορικής ακρίβειας.

Στό «'Αντάρτικο 'Ιππικό» εκείνο που έχει μπροστά του ο αναγνώστης δέν είναι οὔτε ή συστηματική κατάταξη του ιστορικού υλικού,

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

στερα και με μεγαλυτερες προσεγγισεις απο την ιστορια που γραφτηκε στην ιστορια που φτιαχτηκε.

Θα ξελεγα, λοιπον, οτι το «'Ανταρτικο 'Ιπικο» ειναι «βιβλιο εποχης», οπως μερικα αξιοθαυμαστα στο ειδος τους κινηματογραφικα εργα. 'Η αφηγηση συνθετει ενα τερασσιο πινακα εποχης οπου τα πολλα φλας μπακ, οι παρεκδασεις, τα «ανεκδοτα», τα στιγμιτυπα της καθημερινητητας των ανταρτων, οι απεικονισεις προσωπων, η παρουσιαση χαρακτηριστικων τυπων - στελεχων και απλων ανταρτων - συνοδευουν απο την αρχη ως το τελος τα μεγαλα γεγονοτα, το σαλαγο της μαχης, τα κατορθωματα, τα πολιτικα ζητηματα, τη συλλογικη και την ατομικη τραγωδια.

Κομματικός και λαϊκότροπος λόγος

Για τις αρετες του βιβλιου θα μιλησω παλι πιο κατω. 'Αλλα εκει που αφθονουν οι αρετες ενεδρευουν και κινδυνου: οχι απο το ιδιο το βιβλιο αλλα απο το φιλολογικο ειδος στο οποιο εντάσσεται.

«Σαν εργο τεχνης και ενημερωσης», το χαρακτηριζει ο Κωστας Κουλουφάκος (σελ. 323, «Δυο λογια του εκδοτη»). 'Ο ιδιος ο Σεβαστακης, καθως ιστορει πως αρχισε η συνεργασια του με το Μπουκουβάλα, γραφει: «'Ενοιωθα πως η ιδεα για ενα μυθιστορημα δεν τον γεμιζε, φοβοταν. Κι εγω, παλι, ετρεμα το γνωστο στυλ της «κομματικης» αφηγησης, με ολομελειες, συνδιασκεψεις, σχεδια, αποφασεις. 'Επρεπε να σπασω μια διαμορφωμενη στις φυλακες αντιληψη για την ιστορια της αντιστασης, και ταυτόχρονα να πεισω τον καπετάνιο πως δεν επρεπε να «χαλασω φιλολογικα» τα ιστορουμενα. Παλαίψαμε κι οι δυο μας κάμποσες μερες ωσπου συναγοιθηκαμε» (σ. 9-10). Και συμπερασματικα καταληγει: «Το βιβλιο δεν εγινε μυθιστορημα. 'Εμεινε αποθησαυρισμα ακατεργαστου υλικου».

'Ο ιδιος ο συγγραφεας λοιπον φυλαγεται να χαρακτηρισει το βιβλιο του μυθιστορημα η δ,τι αναλογο. Κι εχει δικιο να το θεωρει «αποθησαυρισμα ακατεργαστου υλικου». 'Αλλα και κανεις αλλος απ' τους εγραψαν τις αναμνησεις τους για τα χρονια της αντιστασης δε θεωρησε τη δουλεια του «μυθιστορημα» η αλλο λογοτεχνικο ειδος. 'Ολοι με διαφορες παραλλαγες ειπαν πως δεν εχουν λογοτεχνικες αξιωσεις. 'Ολοι, ομως, η σχεδον ολοι, εδωσαν στα γραφτα τους μια χροια λογοτεχνικη, τα θελησαν λογοτεχνημενα. Κι ετσι εγιναν δεκτα, ιδιως απο τον κοσμο της 'Αριστερας. 'Απο την εποχη που ο Νικηφορος (Δημητριου) δημοσειυσε το εργο του «'Ανταρτης στα Βουνα της Ρουμελης» (1963), μεχρι σημερα εχουμε δεκαδες αφηγησεις αγωνιστων και πρωταγωνιστων της αντιστασης που χρησιμοποιουν το ιδιο ειδος. Πολλα απ' αυτα τα εργα θεωρουνται «εργα τεχνης». 'Ο Νικηφορος τοτε θεωρηθηκε «νεος Μακρυγιαννης» και καθε τοσο καποιος βαπτιζεται «Μακρυγιαννης της 'Αντιστασης» (τον τιτλο τελευταια κατεχει ο Μανουσακας με την «'Ακροναυπλια» και τον «'Εμφυλιο Πολεμο»). Φυσικα δεν φταινε οι αντιστασιακοι συγγραφεις ουτε γιατι θεωρηθηκαν Μακρυγιαννηδες ουτε γιατι κινήθηκαν σ' αυτο το ειδος. 'Η ιδια τους η παιδεια και τα προτυπα τους τους εσπρωχαν να χρησιμοποιησουν το μακρυγιαννιο και λαϊκότροπο υφος, κυριως ομως γιατι τα κριτηρια προυπηρχαν, η φτιαχτηκαν ανεξαρτητα απο τα εργα τους. Οι λαϊκοι ανθρωποι η οι ανθρωποι που διηγουνται λαϊκους αγωνες πετυχαινουν αν θυμιζουν τα «'Απομνημονευματα» του Μακρυγιαννη. Θελησαμε τα αντιστασιακα ιστορηματα συνεχεια του Μακρυγιαννη, οπως θελησαμε και το ΕΑΜ συνεχεια του 21 και την τραγωδια των αγωνιστων της αντιστασης που διωχτηκαν και δεν δικαιωθηκαν συνεχεια της τραγωδιας των αγωνων του 21 που επισης διωχτηκαν και δεν δικαιωθηκαν.

'Αν εξετασουμε λιγο περισσο-

τερο το ζητημα θα δοουμε οτι το παλαιο στελεχος του ΚΚΕ και της 'Αντιστασης, εικοσι-τριαντα χρονια μετα τα μεγαλα γεγονοτα, γραφει οντας μεσα σε καθορισμενες μορφωτικες συνθηκες. 'Ανεξαρτητα απο το αν ειναι αυτοδιδακτος η πανεπιστημιακης μορφωσης - το τελευταιο μαλλον σπανιο -, οταν αποφασιζει να γραφει οσα ειδη και εζησε, εχει εξοικειωθεί σε δυο προτυπα γραφης, που αποτελουν στοιχεια της γενικης και της πολιτικης του παιδειας: το «κομματικο» και το «μακρυγιαννιο». Το καθενα εχει τα δικα του στερεοτυπα, τη δικη του ρητορικη, τα δικα του εκφραστικα μεσα. Το ενα φανταζει κατάλληλο για να ασχοληθει κανεις με τα πολιτικα προβληματα και να τ' αναλυσει, το αλλο, ειναι αρμόδιο για τη λαϊκη ψυχη, τον απλο ανθρωπο του λαου, τη βιωμενη εμπειρια. Το δευτερο ομως στη συνειδηση οσων το χρησιμοποιουν - και κυριως εκεινων που το διαβαζουν - σηματοδοτει μια προσπαθεια η μια θεληση ν' απομακρυνθουν απο το στερεοτυπο της κομματικης γλωσσας, τα νοηματα που αυτη συμπυκνώνει με την ορολογια και το συντακτικο της, και υπογραμμιζει μια προθεση κριτικη. Θα χρησιμευσει για πολεμικο μεσο οχι μονο απεναντι στην αντιδραση που περασε τους αγωνιστες της αντιστασης δια πυρος και σιδηρου αλλα, εμμεσα, και απεναντι στο κομμα τους που δεν τους οδηγησε στη νικη. 'Ο κομματικος λογος εχει γινει αφερέγγυος. «'Ετρεμα το γνωστο στυλ της κομματικης αφηγησης», εξομολογειται ο Σεβαστακης.

'Ωστοσο και στη μια και στην αλλη περιπτωση εχουμε να κανουμε με προκατασκευασμενο προτυπο και οχι με προσωπικο υφος. Τα γλωσσικα μεσα με τα οποια ο αντιστασιακος συγγραφεας θα δωσει μορφη στα προσωπικα του διωματα υπαρχουν ανεξαρτητα απο τον γραφοντα σε κωδικοποιημενη και υποδειγματικη κατασταση. 'Ετσι, τα στερεοτυπα στοιχεια θα καθυποταξουν την εμπειρια και την ψυχολογικη ενταση και

τα γνωρίζω • και γραμμάτα γνωρίζω

του γράφοντος και του αναγνώστη αφού τα τελευταία δέν μπορούν να πάρουν γραπτή μορφή παρά μέσα από τό οικειωμένο μοντέλο. Άλλά ή αντίφαση ανάμεσα *στά σημαίνοντα και τά σημαίνόμενα*, πού θά έλεγαν οί σύγχρονοι γλωσσολόγοι, δέν θά ξεσπάσει. Θά λειτουργήσει ισοπεδωτικά σέ βάρος των σημαυνομένων. Τό σύστημα, μέσα στόν ξύλινο ή μελοδραματικό λόγο, θά μείνει κλειστό. Άκόμη και ή άπλή πληρόφωρία θά σκεπαστεί, θά περάσει στήν άόρατη πλευρά του κειμένου.

Αυτή ή ισοπεδωτική λειτουργία του στερεότυπου ιδιώματος - είτε είναι λαϊκότροπο είτε κομματικό - έχει ιδιαίτερη σημασία. Στο πρότυπο και τά στερεότυπά του έμπεριέχεται τό συλλογικό νοούμενο, ή καλύτερα ή παράστασή του, ή απεικόνισή του. Έκει θά διαβάσουμε τήν ιδεολογία του κειμένου: στό συμβολικό σύστημα πού τό κάθε ιδίωμα καταφεύγει, στό σύστημα των νοητικών και άξιολογικών κατηγοριών πού χρησιμοποιεί. Γιατί κάθε στερεότυπο παραπέμπει σέ ένα σύστημα άξιων πού υπάρχει μέσα στό ίδιο τό ιδίωμα και ή χρησιμοποιήσή του μετατρέπει τόν ίδιο τό χρήστη σέ φορέα αυτών των άξιων.

Τό παράδοχο είναι ότι ανάμεσα *στά δύο είδη*, τό κομματικό και τό λαϊκότροπο, ή αντίφαση δέν είναι παρά φαινομενική. Στο βάθος δέν συγκρούονται αλλά άλληλοσυμπληρώνονται. Γιατί, ό λαϊκότροπος λόγος δέν είναι λαϊκός, ούτε ό μελοδραματισμός είναι δημιουργημα λαϊκό. Είναι ή γλώσσα μέ τήν όποία ή άστική ιδεολογία απεικονίζει τά άτομικά ή συλλογικά δράματα των ανθρώπων του λαού, ό τρόπος μέ τόν όποιο μιλά για τό λαό «της», ό τρόπος τελικά, μέ τόν όποιο «μαθαίνει» τό λαό να μιλάει για τόν έαυτό του, να σκέφτεται τήν κατάσταση του και να τήν απεικονίζει.

Άλλά και ή κομματική γλώσσα δέν είναι γλώσσα λαϊκή. Στο βαθμό όμως, πού είναι υποχρεωμένη να μιλήσει κι αυτή για τό λαό της, και στό βαθμό πού οί φορείς της είναι

κι αυτοί άνθρωποι του λαού - άρα μέ τή γενική κουλτούρα πού έχει ό λαός - θά χρησιμοποιήσουν άνενδοίαστα τό λαϊκότροπο ύφος και τά παραδείγματά του. Άπλως, και ένίστε, τό κείμενο θά διανθίζεται μέ τήν κομματική όρολογία. Συχνά μάλιστα υπάρχει εναλλαγή και μετάπτωση από τό ένα είδος στό άλλο: όταν ό άφηγούμενος θέλει να σκεφτεί και να μιλήσει για «πολιτικά» ζητήματα, άσυναίσθητα καταφεύγει στή γλώσσα της πολιτικής του παιδείας, τήν κομματική. Και τότε θυμίζει άπόσπασμα από όλομέλεια ή εισήγηση κομματικού γραμματέα. Κι όταν θέλει να μιλήσει γι' αυτά πού ό ίδιος έζησε, ξεπηδάει ό λαϊκότροπος μελοδραματισμός πού θυμίζει - αλλά δέν είναι - κάτι από τά «Άπομνημονεύματα» του Μακρυγιάννη παρόλο πού αυτά πού λέει δέν γίνονται *στά Δερβενάκια* και μολονότι τόν χωρίζει έναμιση αιώνας από τότε.

Τό Άντάρτικο Άπλικό χωρίς παρωπίδες

Ή παρέκβαση αυτή για τό λόγο των άπομνημονευμάτων και γενικά των γραπτών των άγωνιστών της Άντίστασης, ίσως δέν έχει μεγάλη σχέση μέ τό βιβλίο του Α. Σεβαστάκη. Νομίζω όμως ότι κι αυτό θά διαβαστεί - και δέν πρέπει να ξεχωρίζουμε τή γραφή από τήν άναγνωση - μέ κριτήριο της άξίας του τά δοσμένα πρότυπα. Αυτό είναι τό κλίμα του άναγνώστη, κι αυτό τό κλίμα θά ανακαλέσει ή άφήγηση του Μπουκουβάλα. Ό κόσμος είναι έτοιμος να τό δεχτεί σάν «έργο τέχνης» και τότε άναγκαστικά, παρόλο πού οί συγγραφείς του δέν τό θέλησαν, θά γίνει «μυθιστόρημα». Όχι γιατί τά μυθιστορήματα είναι κακό πράγμα, αλλά γιατί αυτό τό γραπτό δέν θέλησε να είναι μυθιστόρημα. Θά διαβαστεί, επίσης, μελοδραματικά, μέ κριτήριο τίς ά-ιστορικές άξίες πού έμπεριέχονται στό λαϊκότροπο ύφος, πού μάς ξεμακραίνει από τό χρόνο και τό χώρο των ανθρώπων της άντίστασης. Μιά κριτική μάλιστα για τό

«Άντάρτικο Άπλικό» άρχίζει σέ τέλειο μακρυγιάνναιο ύφος: «*Έμεινα να στοχαζόμαι πολύ ώρα έτούτο τό βιβλίο*».

Ό τρόπος πού θά ήποδεχθούμε, λοιπόν, κι αυτό τό βιβλίο για τήν αντίσταση έχει τεράστια σημασία. Γιατί, τελικά, οί άνθρωποι μάς όρισμένης έποχής γράφουν όπως γράφουν, κι ό τρόπος τους αποτελεί κι αυτός στοιχείο της έποχής τους. Άλλά αν σήμερα δέν υπάρχει καμιά ρήξη ούτε μέ τόν κομματικό ούτε μέ τό λαϊκότροπο λόγο αυτό δείχνει κάτι πολύ χαρακτηριστικό και άφηγηματικό φορμαλισμό: σημαίνει ότι οί άνθρωποι της *σημερινής έποχής*, παρά τίς «άπομυθοποιήσεις», δέν άπομακρύνθηκαν, από τίς ιδεολογίες πού συμπυκνώνουν τά αντίστοιχα είδη (δηλαδή δέν τίς έκριναν). Είναι βέβαιο ότι τά λαϊκά ρομάντζα άρέσουν σέ πάρα πολλούς. Τό ζήτημα όμως είναι τά ρομάντζα πού έχουμε στήν ψυχή μας.

Τονίζω και πάλι ότι οί παγίδες πού υπάρχουν για τό «Άντάρτικο Άπλικό» όφείλονται όχι στό βιβλίο τό ίδιο αλλά στό κλίμα πού επικρατεί. Γιατί, όμολογουμένως, είναι από τά λιτότερα του είδους του, μέ τή λιγότερη ρητορεία και μελοδραματισμό. Μπορεί να τό διαβάσεις από τήν άρχή ως τό τέλος χωρίς πουθενά να σέ σταματήσει ό γλωσσικός φορμαλισμός και να φανταστείς τούς ανθρώπους πού πολεμούσαν στήν Θεσσαλία μέ τόν ΕΛΑΣ και τήν Ταξιαρχία Άπλικού. Μπορείς να μάθεις πολλά από εκείνα πού έγιναν τά χρόνια

1. Βλέπε κριτική της Βασιλικής Παπαδάκη στο περιοδικό ANTI, τεύχ. 110, 21 Όκτ. 1978.

2. Για παράδειγμα ό Θανάσης Τσοπουρόπουλος παρουσιάζοντας τό βιβλίο του Άλέξη Σεβαστάκη γράφει: «*Διαβάζοντας κανείς αυτό τό βιβλίο έχει τήν εντύπωση πως δέν μπορούσε να γραφεί άλλως, πως ή πληρότητα ή ιστορική και ή λογοτεχνική μετάπλαση έβήκαν τήν πλήρη έκφρασή τους*» (ΑΥΓΗ, 16 Ίουλ. 1978).

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

της αντίστασης και να τα σκεφτείς έχοντας τη σιγουριά ότι τα ιστορούμενα είναι ακριβή κι αυθεντικά.

Θά πρόσθετα μάλιστα ότι τό «'Αντάρτικο 'Ιπλικό» έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί, μιά και άφηγείται κυρίως τή δράση τής Ταξιαρχίας 'Ιπλικού, δείχνει σέ ποιό ύψηλό σημείο αυτοοργάνωσης μπορεί νά φτάσει ένα κίνημα βασισμένο στις δικές του δυνάμεις. Καί φαίνεται ανάγλυφα ή διαλεκτική κίνηση πού μετατρέπει μικρές ανταρτομάδες, σκόρπιες και μισοσάοπλες, σέ τακτικό στρατό ύψηλης άποδοτικότητας. Σ' αυτή τήν κίνηση καταγράφεται ή οργανική σύνθεση ένοπλου και «πολιτικού»

κινήματος, τού κινήματος τής υπαίθρου και τού κινήματος τής πόλης, σέ ένα ένιαίο σύνολο πού ήταν τό έαμικό κίνημα τής κατοχής. 'Η Θεσσαλία και ό ΕΛΑΣ τής, άπ' αυτή τήν άποψη, είναι ίσως ή χαρακτηριστικότερη περίπτωση.

Πόσο τάχα νά διαβάζεται τό «'Αντάρτικο 'Ιπλικό» στή σημερινή Θεσσαλία κι ιδιαίτερα από τις σημερινές «έαμογενείς» δυνάμεις; Κάποιος μου έλεγε ότι τό βιβλίο τού Μπουκουβάλα δέν είχε πάει καθόλου στά βιβλιοπωλεία τής Καρδίτσας 4 μήνες μετά τήν έκδοσή του.

Άγγελος Έλεφάντης

Οι ρίζες τού Εύρωκομμουνισμού

του Βασίλη Νεφελούδη

έκδ. Ράππας, Άθήνα 1977, σσ. 296.

1. «Θά μπορούσε νά είναι άλλος ό τίτλος τού βιβλίου αυτού» είναι ή πρώτη φράση του. Πραγματικά: θά μπορούσε νά είναι «'Όσο υπάρχουν άνθρωποι». Γιατί όσο υπάρχουν άνθρωποι, μάς λέει, υπάρχουν και οι ιδέες τού εύρωκομμουνισμού (και οι αντίθετές τους. Νά μιά: «ή παροϊμώδης πιά δυσπιστία τού Στάλιν και τών άμεσων συνεργατών του προς τόν άνθρωπο γενικά»). Στήν ιστορία τού εργατικού κινήματος ένιότε επικρατούν. Όχι όμως πάντα. Κι αυτό γιατί επιδιώνουν ισχυρά «σεκταριστικά στοιχεία» ή γιατί, επί τό ίατρικότερον, πολλοί εύάλωτοι «υποτροπιάζουν» και «ξανακυλούν»: μετά τό ένωτικό - αντιφασιστικό ίντερλούδιο τού πολέμου, για παράδειγμα, ή σταλινική ήγεσία «ξανακύλησε πίσω στήν άναστήλωση τού συστήματος καταναγκασμού, καταπίεσης και αντιδημοκρατίας. Άπ' εδώ βασικά έκπορεύεται και ό υποτροπιασμένος μεταπολεμικός δογματισμός και σεκταρισμός τής σταλινικής ήγεσίας» (63).

Όσοι θέλουν νά έντοπίσουν, τεχνικά, τις έν λόγω ιδέες πρέπει νά μελετήσουν καλά τήν ιστορία, νά τή χωρίσουν μέ έπιμέλεια σέ μι-

κροδιαστήματα, έν ανάγκη σέ μέρες ή και ώρες, και νά διαλέξουν τά ένδεδειγμένα τέρμινά. Νά τό κάνουν όμως μέ αντικειμενικότητα, νά μιλούν πάντα για εξακριβωμένα γεγονότα. Τέτοιον είδους αντικειμενικά γεγονότα συλλέγει, συρράβει και αποδίδει έλεύθερα ή Άκαδημία τών Έπιστημών τής ΕΣΣΔ, άν και τό βιβλίο τής 'Η Ιστορία τής III Διεθνούς - άποκλειστική σχεδόν πηγή τού Β. Νεφελούδη - «δέν λέει πάντα τά σύκα-σύκα και τή σκάφη-σκάφη» (79) και παραδέχεται τά σφάλματα μέ «βαρεία καρδιά» (83). Βέβαια, οι ιστορίες τής Άκαδημίας θυμίζουν λίγο μετεωρολογικό δελτίο (άπό τότε μέχρι τότε άσθενής θύελλα άριστερών σφαλμάτων, έφαρμογή τής γραμμής άπό όλίγον τετραγώνη έως τετραγώνη, ύψηλό βαρομετρικό όππορτουτισμού, μικρά άνοδος τής δεξιιάς παρέκκλισης, οι ήττες έπνευσαν άπό ισχυρές έως λίαν ισχυρές, οι συνθήκες βαινουν βελτιούμενες προς τό τέλος τής δεκαετίας). 'Η μετεωρολογία όμως δέν είναι ταξική. Κοινή έτσι πεποίθηση τών δύο βιβλίων είναι ότι οι θεωρίες τού σοσιαλφασισμού «δυσκόλεψαν σημαντικά τήν πρακτική έφαρμογή τής τακτικής τού ένιαίου

μετώπου» (80), ότι ή πολιτική τών λαϊκών μετώπων «βασιζόταν στή βαθειά κατανόηση, άπό μεριάς τών κομμουνιστών, τής άμοιβαίας σχέσης τής πάλης για τή δημοκρατία και τό σοσιαλισμό» (94) και άπέβλεπε «στήν ανάπτυξη τής άυτοτελους πρωτοβουλίας τών ΚΚ, στις ειδικές συνθήκες τής κάθε ξεχωριστής χώρας, απέκλειε δέ «τά καλούπια και τή μηχανική μεταφορά μορφών και μεθόδων δουλειάς τών ΚΚ όρισμένων χωρών σέ άλλες χώρες όπου επικρατούσαν άλλες συνθήκες» (96). Τέλος, «οι αποφάσεις τού 7ου Συνεδρίου κατάφεραν ισχυρότατο χτύπημα στόν όππορτουτισμό, στό δογματισμό και στό σεκταρισμό μέσα στό κομμουνιστικό και εργατικό κίνημα» (97).

Συμπέρασμα: τουλάχιστον στις φάσεις πού τό ένωτικό πνεύμα ύποτάσσει τόν «μιοσαλλόδοξο σεκταρισμό», ό εύρωκομμουνισμός τού συγγραφέα και ή σοβιετική άκαδημία μοιάζουν νά έχουν πολύ κοντινά ιδανικά, και νά όρθώνουν τό άνάστημά τους άπέναντι στούς ίδιους αντιπάλους. Αυτό τού είδους οι εύρωκομμουνιστικές ιδέες δέν γνωρίζουν τίποτα περί αντιφάσεων. Κι όμως: συστεγάζονται υπό τήν αιγίδα τού εύρωκομμουνισμού (νά οι αντιφάσεις του), ένώ παράλληλα τού άρνούνται στήν ουσία τό δικαίωμα νά έχει αντίπαλο (νά και οι δικές τους). Καί πραγματικά, όλόκληρο τό βιβλίο είναι τό έν-

τα γυμνάζω • και γραμμάτια γυμνάζω

αγώνιο κυνηγητό ενός αντιπάλου που συνεχώς καταφέρνει να ξεγλυγοστώ.

2. Λίγες σκόρπιες κουβέντες τώρα περί του αντιπάλου. Το βιβλίο δέν διανοείται να απορρίψει τα καθοδηγητικά κέντρα· απλώς στηλιτεύει εκείνα που δέν τού άρεσούν. Λέει λοιπόν ο συγγραφέας, που σέ άλλο σημείο εξαιρεί τόν «επαναστατικό ρεαλισμό» ως ύψιστη άρετή: ή επέμβαση τής Διεθνούς τό 1931 «έσωσε τό κόμμα από τήν πλήρη χρεωκοπία και τή διάλυση», (ύπογρ. τού συγγραφέα) και όταν μάλιστα έγινε, «στή συλλογική συνείδηση τού κόμματος και στή συνείδηση τού κάθε ξεχωριστού μέλους ήταν ώριμη ή ανάγκη ατής τής επέμβασης. Γι' αυτό χαιρετίστηκε μέ ένθουσιασμό...»(133). Μέ άλλα λόγια, καλοδεχόμενα είναι τά ξένα κέντρα που σαρώνουν έν μιὰ νυκτί τήν ήγεσία τών κομμάτων φυτείνοντας στή θέση τής μιάν άλλη, μέ αύστηρή όμως τήν προϋπόθεση ότι τά «σώζουν».

Άλλά και μέ τά «πρότυπα» ή σχέση είναι τουλάχιστον διαφορομένη: σήμερα «έχει μπει κάτω από σοβαρή άμφισβήτηση ή ορθότητα τού σοβιετικού προτύπου» για «όλες τίς χώρες, χωρίς διάκριση οικονομικοκοινωνικής ανάπτυξης, γεωγραφικής θέσης, παραδόσεων κ.λ.π.»(64-65). Τό πρότυπο κάνει για μερικές όχι όμως και για όλες τίς χώρες. Άλλά κατά εϋτυχή συγκυρία σήμερα «διαμορφώνεται όχι μόνο στήν Εϋρώπη, αλλά παγκόσμια, ένα άλλο σοσιαλιστικό πρότυπο, ό σοσιαλισμός μέ ανθρώπινο πρόσωπο, ό σοσιαλισμός μέ πλουραλισμό, μέ ελευθερία και μέ δημοκρατία»(65). Ό δρόμος πρós αυτόν, ό δημοκρατικό δρόμος, είναι «ό μόνος σίγουρος δρόμος για τήν κοινωνική πρόοδο, τήν ειρήνη και τή λαϊκή εϋημερία»(228), «μοναδικός σίγουρος δρόμος πρós τήν αντιμονοπωλιακή δημοκρατία και τό σοσιαλισμό»(19), «ό μόνος σίγουρος δρόμος που οδηγεί σταθερά στό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τής κοινωνίας»(18). Και είναι σίγουρος διότι «άν ξεκινήσουμε» από τό ότι κυρίαρχη σήμερα είναι ή αντίθεση ανάμεσα στόν ιμπεριαλισμό και «τό πλατύτατο φάσμα

έθνικών και κοινωνικών δυνάμεων» που αυτός έκμεταλλεύεται, καταπιέζει και άπειλεί, «είναι εύκολο (είναι εύκολο) νά οδηγηθούμε στή σωστή χάραξη τής στρατηγικής και τής τακτικής τού δημοκρατικού προοδευτικού κινήματος, σέ κάθε χώρα και στό διεθνές πεδίο»(224). Η ιστορία τού κομμουνιστικού κινήματος είναι ή ιστορία τής πάλης ανάμεσα στό ένωτικό και τό σκεταριστικό (τό «αντισυμμαχικό») πνεύμα. Τό πρώτο οδηγεί σέ νίκες, τό δεύτερο σέ ήττες. Για όσους λοιπόν τάσσονται μέ τό πρώτο είναι εύκολο...

3. Τό βιβλίο δέν διατάζει νά μιλήσει ωμά για τό σοβιετικό σοσιαλισμό και τήν ιστορία του: «τό άνώμαλο και αντιδημοκρατικό, στήν οϋσία του αντισοσιαλιστικό, καθεστώς τής σταλινικής περιόδου»(62), «ή μετατόπιση τής έξουσίας στήν πολιτική άστυνομία», δηλαδή «ή δικτατορία μιās μικρής μά άδίστακτης στίς μεθόδους που χρησιμοποιούσε ήγετική ομάδα»(207). Η ομάδα αυτή «δέν άργησε νά πνίξει τή δημοκρατία, νά καταπατήσει είτε νά παραμορφώσει, συχνά κατά τρόπο θάναυσο, μερικές από τίς πιό βασικές αρχές τού έπιστημονικού σοσιαλισμού»(207-208). Μερικές. Γιατί άλλες, τίς περισσότερες, τίς άφησε άθικτες: «ή αρχή τών υλικών κινήτρων είναι θεμελιωμένη στή μαρξιστική αντίληψη, κατά τήν όποία ό σοσιαλιστικός μετασχηματισμός τής κοινωνίας αρχίζει μέ τήν άλλαγή τών οικονομικών δομών, και όχι μέ τήν μετατροπή, από τή μιὰ μέρα στήν άλλη, τής συνείδησης τών ανθρώπων σέ κομμουνιστική»(200). Άκόμα: «πρέπει νά υπολογίζουμε ότι, ύστερα από μερικές δεκαετίες, ή έξίσωση (τών οικονομικών ΗΠΑ-ΕΣΣΔ) θά έχει πραγματοποιηθεί», όχι όμως μέ βάση τή «βουλσριαρχία», αλλά, «φυσικά, μέσα στα πλαίσια και στίς προθεσμίες που προοδιορίζονται από τούς οικονομικούς νόμους, από τούς νόμους τής σοσιαλιστικής οικονομικής ανάπτυξης»(195-196).

Νά λοιπόν οι δύο αιώνοι παράγοντες: ό αντικειμενικός και ό υποκειμενικός. Άπό τή μιὰ ή οικονομία: τραβάει τό δικό της δρόμο, σίγουρη και ξένοιαστη άφου βρι-

σκεται σέ καλά χέρια, στα χέρια τών νόμων τής. Άπό τήν άλλη αυτό που περισσεύει, δηλαδή οι άνθρωποι¹. Τό αντικειμενικό τό χαζεύουμε. Στο υποκειμενικό όμως έπεμβαίνουμε ενεργά: ή έντυπωσιακά σκληρή γλώσσα που είδαμε είναι για νά συνεντιστεί αυτός ό παράγων, νά βάλει μυαλό, νά ρθει στα συγκαλά του· και νά άφήσει, επιτέλους, τήν καταπιεσμένη από «τό γκέτο τής δυσπιστίας και τής καχυποψίας που παίρνει διαστάσεις μισανθρωπίας» οϋσία του νά ξεχυθεί ελεύθερη στα χνάγια τού αντικειμενικού που όπως είδαμε έχει τό ιδίωμα πάντα νά προηγείται: «όσο πιό ώμες είναι οι παραδιόσεις τής σοσιαλιστικής νομιμότητας, όσο πιό βαρείά είναι τά έγκλήματα που διαπράττονται στό όνομα τής όποιασδήποτε «κοπιμότητας» – τί τότε; Μήπως τόσο βαθύτερα πρέπει νά άναζητήσουμε τά αίτια, τόσο πιό άποφασιστικά νά έρθουμε σέ ρήξη μέ τήν πολιτική πρακτική και τή θεωρία που τά γεννούν και τά θρέφουν; Όχι βέβαια. Άπλως «τόσο πιό σκληρά πρέπει νά καυτηριαστούν, τόσο πιό καυτό-πυρωμένο πρέπει νά είναι τό καυτήριο, μέ τήν άποκάλυψη και τό στιγματισμό τους. Αυτό είναι ένας από τούς κυριότερους συντελεστές για νά μήν επαναληφθούν»(189). Νά λοιπόν τί πρέπει νά κάνουν οι κομμουνιστές, μαζί μέ όλους τούς δημοκράτες: μέ άγρυπνο μάτι νά άποκαλύπτουν τίς παραδιόσεις και τίς παρεκτροπές, νά τίς καυτηριάζουν, νά τίς στιγματίζουν, νά τίς στηλιτεύουν, νά τίς καταγγέλουν. Και ή ζωή θά έχει τότε όλα τά φόντα νά γίνει ωραιότερη².

Γιώργος Καρράς

1. Όχι τυχαία ή πολιτική συχνότατα έμφανίζεται άνθρωπόμορφη στό βιβλίο. Παράδειγμα: «Οι έγγενείς κακόητες και άρνητικές ιδιότητες τού ιμπεριαλισμού»(177).

2. Και τό «σταλινικό φαινόμενο» σπανιότερο. Άφου τό δημιούργησαν α) «ή οικονομικοκοινωνική καθυστέρηση, β) «ό υποκειμενισμός: ή παθολογική δυσπιστία πρós τόν παράγοντα άνθρωπο», και γ) «οι αυθαίρετες, άντεπιστημονικές άνεδαφικές, εκτιμήσεις»(158).

Μιά παραλειπόμενη σελίδα από την Ιστορία του ΚΚΕ

του Δημήτρη Μιχαλίδη, Αθήνα 1978.

Ένα κακοτυπωμένο βιβλιάρκι, λίγων σελίδων, που σίγουρα ελάχιστα θα έχουν προσέξει. Όσο αποτελεί ενδιαφέρουσα μαρτυρία για μία φάση της ιστορίας του ΚΚΕ που αν δεν είναι «ένδοξη» ωστόσο όμως δεν είναι χωρίς σημασία και χωρίς συνέπειες για την εξέλιξη του. Διότι ναί μόν η ιστορία συνεχίζεται αλλά όταν κάποιες σελίδες της παραλείπονται τότε δεν έχει συνείδηση του έαυτού της (δηλαδή οι άνθρωποι που τη συνεχίζουν).

Τό ιστορικό μέ λίγα λόγια έχει ως εξής. Τό 1939, ή ήδη αποδεκατισμένη από τά χτυπήματα της μεταξικής δικτατορίας οργάνωση του ΚΚΕ, χάνει και τά τελευταία σημαντικά στελέχη της ήγερσης: συλλαμβάνονται οί Σιάντος, Σκαφίδας, Πλουμπίδης, Θεός, Μιχαλίδης, Ηλέκτρα Αποστόλου κ. ά, και ουσιαστικά έκμηδενίζεται. Μέσα στό 1940, κι ενώ τό φάσμα του παγκοσμίου πολέμου πλησιάζει ολοταχώς, ή Δικτατορία καταφέρνει νά χρησιμοποιήσει όρισμένα πρώην στελέχη του ΚΚΕ που είχαν μεταστραφεί και νά δημιουργήσει μία «καθοδήγηση» του χεριού της που έμεινε γνωστή μέ τό όνομα «Προσωρινή Διοίκηση». Στή Π.Δ. εντάχθηκαν και όρισμένα στελέχη που είχαν έλθει, μέσω Παρισιού, από την Κομ-

ρα γνωρίζω • και γραμμα

μουνιστική Διεθνή, άγνοώντας τό γεγονός ότι ή οργάνωση τους θρισκόταν στό χέρια του ύπουργού Δημ. Τάξεως Κ. Μανιαδάκη. Παράλληλα, άλλα στελέχη του ΚΚΕ είχαν συγκροτήσει ένα καθοδηγητικό κέντρο που διεκδικούσε τή συνέχεια στην καθοδήγηση του ΚΚΕ, μέ πρωταγωνιστές τόν Β. Κτιστάκη, τή Μαρία Βιτσαρά, τόν Παπαγιάννη και που συνδεόταν μέ τόν κρατούμενο στή «Σωτηρία» Ν. Πλουμπίδη. Αυτό τό κέντρο έμεινε στήν ιστορία του ΚΚΕ μέ τό όνομα «Παλαιά Κεντρική Έπιτροπή». Η Π.Κ.Ε. δέν έπαυε νά καταγγέλει τήν «Προσωρινή Διοίκηση» ως όργανο του Μανιαδάκη, χαφιεδική κλπ, κατονομάζοντας τούς, κατά τήν άποψη της, βασικούς υπεύθυνους, «Τά Τρία Μ» (Μιχαλίδη - Μιχαλίδη - Μάθεση). Όπως ήταν επόμενο ή σύγχυση που επικρατούσε ανάμεσα στους κομμουνιστές τής εποχής ήταν τεράστια.

Ένα από τά πρόσωπα που σχετίζονται μ' αυτή τήν περίπλοκη ιστορία είναι και ό συγγραφέας του βιβλίου: «Μιά παραλειπόμενη σελίδα από τήν Ιστορία του ΚΚΕ». Ο Δημ. Μιχαλίδης, οικοδόμος, μέλος τής Κ.Ε. του ΚΚΕ, πιάστηκε στή Θεσσαλονίκη τόν Ιούνιο του 1939 και άφου βασανίστηκε, κατέληξε στίς φυλακές τής Κέρκυρας. Εκεί υπέγραψε δήλωση όχι γιατί, όπως εκθέτει ό ίδιος στό βιβλίο του, υπέκυψε, αλλά γιατί ήθελε νά θγει έξω για νά ειδοποιήσει τό κόμμα για τόν όλέθριο ρόλο ενός Κουτσογιάννη ή Δημητριάδη. Ο Μιχαλίδης, κατά τή σύλληψή του, είχε διαπιστώσει ότι ό Κουτσογιάννης ήταν όργανο τής Ασφάλειας και σ' αυτόν συνεπώς όφείλονταν οί προδοσίες στήν Αθήνα και Θεσ/κη. Αλλά όπως ήταν σέ άπομόνωση δέν είχε δυνατότητα νά επικοινωνήσει μέ τό κόμμα. Όμως παρά τή δήλωση δέν τόν άφησαν ελεύθερο, τόν καταδίκασαν σέ όκτάμηνη φυλάκιση και άποφυλακίστηκε μόνο άφου εξέτισε τήν ποινή του. Στή συνέχεια έπιστρατεύτηκε και όταν κηρύχτηκε ό έλληνοϊταλικός πόλεμος πολέμησε μέ τή Μερραρχία Κρήτης στήν Άλθωνία. Μετά τήν κατάρρευση του μετώπου επέστρεψε στήν Αθήνα όπου και πιάστηκε άμέσως από τήν Ειδική Ασφάλεια, μεταφέρθηκε στήν Άκροναυπλία και από κεί στό Χαϊδάρι άπ' όπου άφέθηκε ελεύθερος τόν Άπρίλιο του 1944.

Ο Μιχαλίδης, όπως αναφέρει, ήρθε σέ έπαφή στήν Ειδική Ασφάλεια μέ τόν κρατούμενο γραμματέα του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδη. Ο Ζαχαριάδης του είχε ύποδειξει, όταν θγει, νά συνεργαστεί μέ τόν Μιχαηλίδη, μέλος του Π.Γ. του ΚΚΕ, που είχε επίσης άποφυλακιστεί (άφου ύστερα από έντολή κομματική, του ίδιου του Ζαχαριάδη και μέ σύμφωνη γνώμη των Β. Νεφελουδή και Μ. Παρτσαλίδη, υπέγραψε δήλωση), για νά ξεκαθαρίσουν τό κόμμα από τό χαφιεδισμό και νά ανασυγκροτήσουν τήν οργάνωση του. Πράγματι ό Μιχαηλίδης ήρθε σέ έπαφή μέ τόν Μιχαηλίδη αλλά τελικά δέν συνεργάστηκαν γιατί ό Μιχαηλίδης ύποψιάστηκε ότι ό Μιχαηλίδης, ενώ είχε θγει έξω μέ κομματική έντολή, στήν πραγματικότητα είχε περάσει στήν υπηρεσία τής Ασφάλειας και είχε ένταχθεί στήν «Προσωρινή Διοίκηση». Ο ίδιος ποτέ δέ μετείχε στήν Π.Δ.

Ο Μιχαηλίδης, όταν θρισκόταν στήν Άκροναυπλία, εξέθεσε όλα τούτα τά περιστατικά στόν Ιωαννίδη, ό όποιος ναί μέν πείστηκε ότι ό Κουτσογιάννης ήταν όντως όργανο τής Ασφάλειας, πλην όμως δέν έδωσε καμία έπίσημη άπάντηση στήν έκθεση του Μιχαηλίδη που έγινε και γραπτή. Τό θέμα Μιχαηλίδη ξανατέθηκε μετά τήν άπελευθέρωση, όταν έκανε νέα λεπτομερή έκθεση των περιστατικών τής περιόδου 39-41 στό Π.Γ. του ΚΚΕ, που περιλαμβάνεται στό βιβλίο του. Τό Π.Γ. μέ σημείωμα του - δημοσιεύεται και σχετική φωτοτυπία - τόν πληροφορεί ότι «θά πάρει άπάντηση από τό Ριζοσπάστη», πράγμα όμως που δέν συνέβηκε ποτέ. Έτσι ό Μιχαηλίδης, έμεινε στήν προφορική παράδοση του ΚΚΕ αλλά και σέ διάφορα γραπτά ως χαφιές, μέλος τής Π.Δ. Κι εγώ ό ίδιος άλλωστε στήν «Επαγγελία τής Αδύνατης Έπανάστασης» βασισμένος σ' αυτές τίς πηγές, περιγράφοντας τήν τρομερή οργανωτική περιπλοκή του ΚΚΕ τό διάστημα 1939-41, έπαναλαμβάνω τήν «παράδοση» και θεωρώ τόν Μιχαηλίδη υπεύθυνο για τίς συλλήψεις τής Θεσσαλονίκης του 1939 και ότι ήταν μέλος τής Προσωρινής Διοίκησης.

Τό ζήτημα φυσικά δέν είναι μόνο ή σπύλωση προσώπων αλλά τό γεγονός ότι εκείνη ή παλιά ύπόθεση, μέ τήν όποια σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα ή υπεύθυνος ήγετική ομάδα του ΚΚΕ, έμεινε άξεκαθάριστη. Έκτοτε παραμένει καλυμμένη μέ μυστήριο και άντιφατικές εξηγήσεις. Τό βιβλιάρκι

Τό ζήτημα φυσικά δέν είναι μόνο ή σπύλωση προσώπων αλλά τό γεγονός ότι εκείνη ή παλιά ύπόθεση, μέ τήν όποια σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα ή υπεύθυνος ήγετική ομάδα του ΚΚΕ, έμεινε άξεκαθάριστη. Έκτοτε παραμένει καλυμμένη μέ μυστήριο και άντιφατικές εξηγήσεις. Τό βιβλιάρκι

τα γιορτίζω • και

του Μιχελίδη, απ' αυτή την άποψη, είναι πολύ σημαντικό γιατί αποτελεί μία μαρτυρία ενός από τους πρωταγωνιστές της εποχής εκείνης και μπορεί να συνεκτιμηθεί με όλες τις άλλες πηγές και μαρτυρίες. Έτσι θα μπορέσουν να γίνουν πιο καθαρά και ορισμένα πολιτικά ζητήματα που σχετίζονται με τη θέση π.χ. του ΚΚΕ για τον πόλεμο, τις αντίφατικές τοποθετήσεις των διαφόρων ηγετικών κέντρων της εποχής, το ρόλο ηγετικών προσωπικοτήτων και τη γενική οργανωτική εικόνα του κόμματος στις παραμονές της έαμικης-αντιστασιακής έποποιίας. Γιατί, οι έξωραϊστικές διαβεβαιώσεις των έπισημων τοποθετήσεων του ΚΚΕ ότι το «κόμμα ήταν έτοιμο να αναλάβει τον μεγάλο άγώνα κλπ.» κάθε άλλο παρά μάς βοηθούν να δούμε την πραγματική κατάσταση του κόμματος και τη περίπλοκη διαλεκτική που οδηγεί ένα κόμμα κι ένα κίνημα από κατάσταση άφασίας στην όποια είχε περιέλθει κατά τη μεταξική δικατορία στο πανίσχυρο ΚΚΕ της Κατοχής.

“Αγγελος Έλεφάντης

Στρατόπεδα Λάρισας – Τρικάλων, 1941-1944

‘Η γέννηση του αντάρτικου στή Θεσσαλία
‘Αντώνη Φλούντζη
‘Εκδόσεις Παπαζήση, ‘Αθήνα 1978, σσ. 654

Μέ τό βιβλίό αυτό του γιατρού ‘Αντώνη Φλούντζη, παλαίμαχου κομμουνιστή, ή βιβλιογραφία ή σχετική μέ τήν ‘Αντίσταση και τήν Κατοχή στή Θεσσαλία άποκτά μία σημαντική τεκμηρίωση. ‘Ο συγγραφέας, κρατούμενος επί πολλά χρόνια σέ διάφορα στρατόπεδα και κάτω από διαφορετικά καθεστώτα – από τό 1937 ως τό τέλος τής Κατοχής στήν ‘Ακροναυπλία, Λάρισα, Χαϊδάρι, μεταπολεμικά στίς φυλακές ‘Αθήρων, Μακρόνησο, ‘Αη-Στράτη, Τρίπολη, Γιούρα και επί δικτατορίας στό Παρθένι Λέρου – έζησε και γνώρισε τό δράμα και τόν κόσμο τών στρατοπέδων. Σέ ένα άλλο του βιβλίό άλλωστε – τό «Χαϊδάρι, Κάστρο και Βωμός ‘Εθνικής ‘Αντίστασης», έκδ. «Παπαζήσης», ‘Αθήνα 1976 – περιγράφει τό καθέκαστα τής λειτουργίας του χιτλερικού στρατοπέδου συγκέντρωσης και έξόντωσης στό Χαϊδάρι.

Στό πολυσέλιδο έργο του για τό στρατόπεδο Λάρισας και Τρικάλων

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Η ΤΕΧΝΗ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

●
Μιά νύχτα μέ αστροφεγγιά

Ζωγραφιές: Βάν Γκόγκ
Κείμενα: Πίνιν Κάρπι

●
Τ' όνειρο του Πετράκη

Ζωγραφιές: Πέτερ Μπρύγκελ
Κείμενα: Τζοβάνι Γκαντίνι

●
Τό ήμερολόγιο του κόκκινου ήλιου

Ζωγραφιές: Μιρό
Κείμενα: ‘Ορι

●
Τό χρυσό βιολί

Ζωγραφιές: Ραούλ Ντιφι
Κείμενα: Ντίκενς

●
Τό νησί μέ τά μαγικά τετράγωνα

Ζωγραφιές: Πάουλ Κλέε
Κείμενα: Πίνιν Κάρπι

●
Παράθυρα στον ήλιο

Ζωγραφιές: ‘Ανρι Ματίς
Κείμενα: Πίνιν Κάρπι

●
‘Η τσιγκάνα τής ζούγκλας

Ζωγραφιές: ‘Ανρι Ρουσώ
Κείμενα: Πίνιν Κάρπι

και γραμματα γνωρίζω • και γραμμα

περιγράφει αναλυτικά τη λειτουργία του στρατοπέδου, τη ζωή και το θάνατο των κρατουμένων, τις εκτελέσεις, τις αποδράσεις, την αντίσταση των κρατουμένων, την προσπάθειά τους να επιζήσουν. Υπάρχουν όμως και μερικά άλλα εξίσου σημαντικά περιστατικά όπως η τραγωδία 1.200 φαντάρων κρητικών της Μεραρχίας Κρήτης που είχαν απομείνει στην Αθήνα και μεταφέρθηκαν τον Αύγουστο του 1941 στη Λάρισα όπου περισσότεροι από τους μισούς εξοντώθηκαν. Πολλά στοιχεία επίσης δίνονται για τη ζωή των ακροναυπιωτών που μεταφέρθηκαν στη Λάρισα, για την ανάπτυξη των αντιστασιακών οργανώσεων Θεσσαλίας, τη δράση των γερμανόφιλων οργανώσεων και ιδιαίτερα της ΕΑΣΑΔ, την εξόντωση των Έβραίων Θεσσαλίας. Το βιβλίο περιλαμβάνει πολλές μαρτυρίες πρώην κρατουμένων που κατάφερε να συγκεντρώσει ο συγγραφέας και κατάλογο των κρατουμένων στο στρατόπεδο της Λάρισας μεταξύ Φλεβάρη και Αύγουστο 1943, καθώς και κατάλογο που συνέταξε το 1946 ο Έρυθρος Σταυρός.

Α.Ε.

Επανεκδίδεται η προπολεμική ΚΟΜΕΠ

«Κομμουνιστική Έπιθεώρησις» (περίοδος μεσοπολέμου 1921-1936), τόμ.Α', τεύχη 1 έως 6 (Ιαν.-Ιούν. 1921), εκδόσεις «Καζάντζα», έπιμέλεια επανέκδοσης Τ. Στεργίου, Αθήνα 1978.

«Η Κομμουνιστική Έπιθεώρησις» κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος της τον Ιανουάριο του 1921 και ήταν το «μηνιαίο θεωρητικό όργανο του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος Έλλάδος (Κομμουνιστικού)». Το 1924 έγινε θεωρητικό όργανο του ΚΚΕ(ΕΤΚΔ) και από το 1925 γραφόταν στη δημοτική. Η έκδοσή της συνεχίστηκε (με όρισμένες διακοπές επί παγκαλικής Δικτατορίας, το 1929 και το 1931) ως τη μεταξική δικτατορία. Κυκλοφόρησε πάλι παράνομα τον Μάιο του 1942 και νόμιμα μετά την άπελευθέρωση ως το Δεκέμβριο του 1947. Μετά το τέλος του έμφυλου πολέμου τη θέση της ιστορικής ΚΟΜΕΠ πήρε το περιοδικό «Νέος Κόσμος» που εξέδιδε η Κ.Ε. του ΚΚΕ στο έξωτερικό.

Μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, με ευθύνη του ΚΚΕ (έσωτ.) η ΚΟΜΕΠ επανεκδίδεται τον Αύγουστο του 1969. Το πρώτο φύλλο αυτής της περιόδου περιέχει τα ύλικά της Έκτακτης Ολομέλειας του ΚΚΕ (έσωτ.) που είχε συνέλθει στη Ρώμη τον Απρίλιο του 1969. Η έκδοσή της συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας, αλλά μετά τη μεταπολίτευση ο τίτλος του ιστορικού περιοδικού πέρασε στο ΚΚΕ το οποίο συνέχισε την έκδοσή του από το Νοέμβριο του 1974.

Η προπολεμική ΚΟΜΕΠ είναι δυσεύρετη. Πλήρης σειρά της δεν υπάρχει ούτε στην Έθνική Βιβλιοθήκη ούτε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Γι' αυτό και δεν μπορεί παρά να χαίρεται η πρωτοβουλία των εκδόσεων «Καζάντζα» που παραδίδουν σήμερα στο κοινό τον Α' τόμο με τα τεύχη 1 έως 6 (Ιαν.-Ιούν.) του 1921 και αναγγέλλουν την επανέκδοσή της μέχρι το 1936. Οι ίδιες οι εκδόσεις άλλωστε έχουν κυκλοφορήσει σε ανάπτυξη την ΚΟΜΕΠ της κατο-

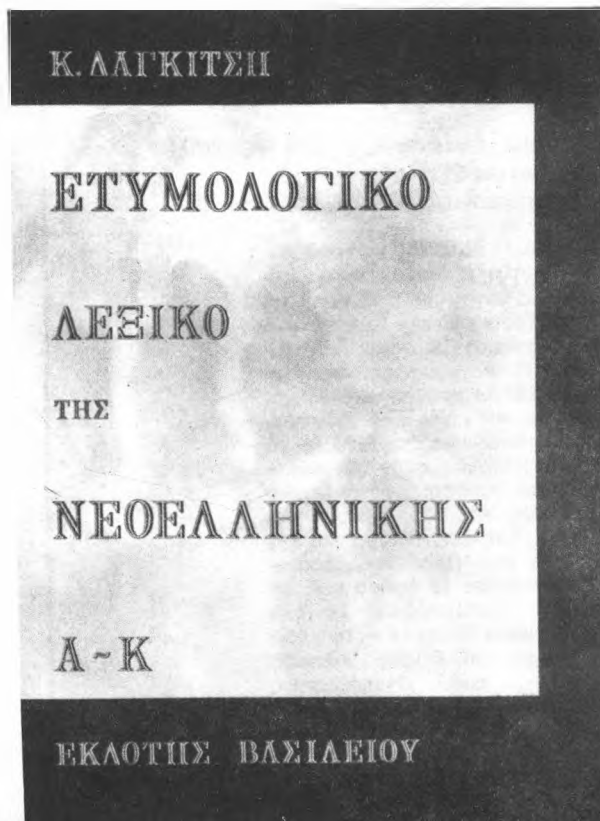
χικής (1942-44) και της μεταδεκεμβριανής περιόδου σε δύο τόμους.

Η σημερινή επανέκδοση δεν είναι φωτοτυπική. Έγινε νέα στοιχειοθέτηση, και όπως μας πληροφορεί ο έπιμελητής της έκδοσης Τ. Στεργίου, έγιναν σεβαστά ακόμη και τα λάθη (τυπογραφικά, μεταφραστικά κλπ) που υπήρχαν στο πρωτότυπο.

Είναι περιττό να τονίσουμε τη σημασία που έχει η κυκλοφορία της (ανάτυπωμένης) προπολεμικής ΚΟΜΕΠ. Το περιοδικό αυτό από μία άποψη αποτελεί καθρέφτη της μαρξιστικής θεωρίας που χρησιμοποιούσε το ΚΚΕ τα χρόνια εκείνα, των αλλαγών της γραμμής, των πολιτικών κατευθύνσεων του κόμματος, εν μέρει και των έσωκομματικών συγκρούσεων και ζυμώσεων. Μαζί με τα «Έπισημα Κείμενα», και τον υπόλοιπο κομματικό τύπο αποτελεί μία από τις βασικές πηγές για την ιστορία του ΚΚΕ.

Έλπίζουμε ότι η επανέκδοση της ΚΟΜΕΠ θα φτάσει ως το 1936.

Α.Ε.

να ζωριζω • και γραμμαρα ζωριζω

Πεζογραφία

Άλεξιου Έλλη, *Σκληροί άγώνες για μικρή ζωή*, Διηγήματα, Τρίτη έκδοση, Καστανιώτης Άθήνα 1978.

Βιετναμέζικα διηγήματα, 4η έκδ. Έκδ. Χρόνος 1978.

Καμύ Άλμπερ, *Καλιγούλας*, Ήριδανός Άθήνα 1978.

Καστανάκης Θράσος, *Ή παγίδα*. Μυθιστόρημα, Πλειάς Άθήνα 1978.

Κοτζιάς Άλέξ, *Ή άπόπειρα*, Μυθιστόρημα, Β΄ έκδοση, Κέδρος, Άθήνα 1978.

Σινόπουλος Τάκης, *Νυχτολόγιο*, Κέδρος 1978.

Τσίρκας Στρ., *Τά διηγήματα*, Κέδρος 1978.

Χάρης Π., *Ήμέρες όργης* (Δεκέμβρης 1944). Μυθιστόρημα, έκδ. Έστία, Άθήνα 1978.

Ποίηση

Άνδρουλιδάκης Κ., *Τά λόγια ενός Ξένου*, Διογένης Άθήνα 1978.

Γκύνσπεργκ Α., *Ποιήματα*, Άκμων Άθήνα 1978.

Ζαφείρης Μιχ., *Έπάλληλοι Κύκλοι τέμνουν τό σχιζοφρενικό πεδίο ή τό παιδί πού έφυγε ταξιδεύοντας προς τ΄ άστρα*. Διογένης Άθήνα 1978.

Καψάλης Διον., *Τά μύρτα του φωτός*, Έκδ. Πλέθρον Άθήνα 1978.

Λειθαδίτης Τ., *Άνακάλυψη*. Κέδρος 1977.

Μαρίνος Γ., *Τά άπαγορευμένα*, Κέδρος Άθήνα 1978.

Παναγιώπουλος Κ.Π., *Βαρβάρα, Βίος και Ξυπολιτεία*. Β΄ έκδ. Καστανιώτης 1978.

Τσακνιάς Σπ., *Άφύλακτη Διάβαση*. Κέδρος Άθήνα 1978.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΟΤ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
Διάβασα τό άρθρο της κας Βαΐου-Χατζημιχάλη στό τεύχος σας άρ. 20 και θά ήθελα νά άποκαταστήσω τήν άλήθεια πάνω σέ ένα σημείο πού μέ άφορα.

Πρόκειται για τή φράση της: «Άξίζει έδώ νά σημειωθεί ή θερμή ύποδοχή του προγράμματος αυτού από τους «ειδικούς», πού τό θεώρησαν σαν «ένα από τά σημαντικότερα γεγονότα του 1976» (δέξ τά *Αρχιτεκτονικά θέματα*, Νο. 10, 1976) [σ. 20.]

Ή δική μου φράση ήταν: «Ή πιό σημαντική μελέτη-πρόταση του 1975 ήταν άσφαλώς ή μετατροπή της Βάθειας (Μάνη) σέ Ξενώνα από τον ΕΟΤ, γιατί έτσι ολοκληρώνεται έπιτέλους ή μετατροπή της παραδοσιακής μας άρχιτεκτονικής σέ Ξενοδοχειακή» [σ.23.]

Τώρα, πώς μπορεί νά παρεξηγηθεί τό παραπάνω κείμενο, και νά νομιστεί ότι άποτελεί «θερμή ύποδοχή» κλπ., δέν τό καταλαβαίνω. Νομίζω ότι ή έκφραση: «γιατί έτσι ολοκληρώνεται έπιτέλους ή μετατροπή της παραδοσιακής μας άρχιτεκτονικής σέ Ξενοδοχειακή» δέν σηκώνει πολλές έρμηνείες. Τό νόημά της είναι καθαρά

είρωνικό. Άλλωστε, και ή ίδια ή κα Βαΐου-Χατζημιχάλη χρησιμοποίησε περίπου τήν ίδια έκφραση λίγο πιό πάνω [σ.20, παράγρ. 1], μέ τό ίδιο νόημα: «άπό τά Ξενοδοχεία σέ παραδοσιακό περιβάλλον στή μετατροπή του παραδοσιακού περιβάλλοντος σέ Ξενοδοχείο».

Δέν είναι αυτή κάπως άντιφατική μεταχείριση της ίδιας έννοιας;

Μέ έκτίμηση,
Δημήτρης Φιλιππίδης

Στίς παρατηρήσεις του κ. Φιλιππίδη ή συνεργατιάδα μας Ντίνα Βαΐου-Χατζημιχάλη άπαντά:

Ή φράση πού σημειώνει στό γράμμα του ό κ. Φιλιππίδης (τμήμα συνέντευξης του στα «Αρχιτεκτονικά θέματα», άριθ. 10/1976) θά μπορούσε νά έχει τό ίδιο νόημα κριτικής μέ τό άρθρο μου στον ΠΟΛΙΤΗ (τεύχ. 20) άν όντως ήταν είρωνική, όπως ύποστηρίζει στό γράμμα του. Αυτό όμως δέν είναι ιδιαίτερα σαφές και άσφαλώς δέν ισχύει για όλους όσους αναφέρονται στό ίδιο θέμα στα πλαίσια αντίστοιχων συνεντεύξεων στα «Αρχιτεκτονικά θέματα».

Ντίνα Βαΐου-Χατζημιχάλη

Καθε Σαββατο στη ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

αγωνιστική πληροφόρηση για
τους πολιτικούς και κοινωνι-
κούς αγώνες

Πληρης ενημερωση για τα προ-
βλήματα της Αριστερας

ΚΑΘΕ ΠΡΟΙ

αφραζε

διαβαζε

διαδιδε

την ΑΥΓΗ

τη ΔΙΚΗ 68

ΦΩΝΗ